

Гордана Штрбац

ФРАЗЕОЛОГИЈА О ЧОВЕКУ И ЧОВЕК У ФРАЗЕОЛОГИЈИ

Нови Сад
2018

УНИВЕРЗИТЕТ У НОВОМ САДУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
Др Зорана Ђинђића 2
21000 Нови Сад
Телефон: +38121 485-390

За издавача
Проф. др Ивана Живанчевић Секеруш, декан

Гордана Штрбац
ФРАЗЕОЛОГИЈА О ЧОВЕКУ И ЧОВЕК У ФРАЗЕОЛОГИЈИ

Рецензенти
Др Стана Ристић, научни саветник Института за српски језик САНУ (у пензији)
Др Владислава Ружић, редовни професор Филозофског факултета у Новом
Саду (у пензији)
Др Наташа Вуловић, научни сарадник Института за српски језик САНУ

Корице
Лена Пуцаревић

Превод резимеа на енглески језик
Томислав Букатаревић

ISBN
978-86-6065-481-8

Штампа
КриМел, Будисава

Књига *Фразеологија о човеку и човек у фразеологији* настала је у оквиру пројекта *Стандардни српски језик: синтаксичка, семантичка и прагматичка истраживања* (178004), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Забрањено прештампавање и копирање.
Сва права задржава издавач и аутор.

Тираж
60

САДРЖАЈ

РЕЧ УНАПРЕД	7
I. УВОДНА РАЗМАТРАЊА	9
1.1. Предмет и циљеви истраживања	9
1.2. Између споја речи и лексема	10
1.2.1. Фразеологизам – слободан спој речи / колокација	10
1.2.2. Фразеологизам – лексема	14
1.3. Теоријско-методолошке основе истраживања	18
1.3.1. О концепту	18
1.3.2. Механизми концептуализације	22
1.3.3. Слика света	27
1.3.4. Лингвокултуролошки аспект	30
1.3.5. Принципи анализе	32
II. ОПАЖАЊЕ	35
2.1. Уводне напомене	35
2.2. Визуелно опажање	36
2.2.1. Психофизиолошки аспект	36
2.2.2. Когнитивнолингвистички аспект	37
2.3. Концепт визуелног опажања у фразеологији	41
2.3.1. Структура концепта	41
2.3.2. Механизми концептуализације	45
2.4. Завршне напомене	51
III. ФИЗИОЛОШКА СТАЊА, РЕАКЦИЈЕ И ПРОЦЕСИ	53
3.1. Уводне напомене	53
3.2. Стања, реакције и процеси у организму	54
3.2.1. Психофизиолошки аспект	54
3.2.2. Когнитивнолингвистички аспект	56
3.3. Концептуализација телесних стања, реакција и процеса осликан фразеологијом	58
3.3.1. Структура концепта	58
3.3.2. Механизми концептуализације	61
3.4. Завршне напомене	66

IV. ФИЗИЧКЕ РАДЊЕ: КРЕТАЊЕ	69
4.1. Уводне напомене	69
4.2. Кретање.....	70
4.2.1. Физички аспект	70
4.2.2. Когнитивнолингвистички аспект	71
4.3. Концепт кретања у фразеологији	73
4.3.1. Структура концепта	73
4.3.2. Механизми концептуализације.....	76
4.4. Завршне напомене.....	81
V. АКТИВНОСТИ УМА.....	83
5.1. Уводне напомене	83
5.2. Ментални процеси	84
5.2.1. Психолошки аспект	84
5.2.2. Когнитивнолингвистички аспект	86
5.3. Концептуализација интелектуалних радњи у фразеологији.....	88
5.3.1. Структура концепта	88
5.3.2. Механизми концептуализације.....	93
5.4. Завршне напомене.....	101
VI. ОСЕЋАЊА.....	103
6.1. Уводне напомене	103
6.2. Љутња	106
6.2.1. Психолошки аспект	106
6.2.2. Когнитивнолингвистички аспект	107
6.3. Концепт љутње у фразеологији	109
6.3.1. Структура концепта	109
6.3.2. Механизми концептуализације.....	112
6.4. Туга	120
6.4.1. Психолошки аспект	120
6.4.2. Когнитивнолингвистички аспект	120
6.5. Концепт туге у фразеологији	121
6.5.1. Структура концепта	121
6.5.2. Механизми концептуализације	124
6.6. Радост	128
6.6.1. Психолошки аспект	128
6.6.2. Когнитивнолингвистички аспект	129
6.7. Концепт радости у фразеологији.....	130
6.7.1. Структура концепта	130
6.7.2. Механизми концептуализације радости	132
6.8. Завршне напомене.....	135

VII. ГОВОР	137
7.1. Уводне напомене	137
7.2. Говорна активност	138
7.2.1. Психофизиолошки аспект	138
7.2.2. Когнитивнолингвистички аспект	140
7.3. Концепт говора у фразеологији	142
7.3.1. Структура концепта	142
7.3.2. Механизми концептуализације	150
7.4. Завршне напомене	168
VIII. ЧОВЕК КАО ЛИЧНОСТ	171
8.1. Уводне напомене	171
8.2. Карактер – психолошки и когнитивнолингвистички аспект	172
8.3. Концептуализација карактерних особина осликана фразеологијом	174
8.3.1. Структура концепта	174
8.3.2. Механизми концептуализације	178
8.4. Темперамент – психолошки и когнитивнолингвистички аспект	190
8.5. Концептуализација особина темперамента осликана фразеологијом	192
8.5.1. Структура концепта	192
8.5.2. Механизми концептуализације	194
8.6. Интелектуалне способности и интелигенција – психолошки и когнитивнолингвистички аспект	198
8.7. Концептуализација интелектуалних особина осликана фразеологијом	200
8.7.1. Структура концепта	200
8.7.2. Механизми концептуализације	202
8.8. Телесне карактеристике, способности и вештине – психолошки и когнитивнолингвистички аспект	208
8.9. Концептуализација телесних карактеристика, способности и вештина осликана фразеологијом	210
8.9.1. Структура концепта	210
8.9.2. Механизми концептуализације	214
8.10. Завршне напомене	218
IX. ФРАЗЕОЛОШКА СЛИКА ЧОВЕКА – СИНТЕЗА И ЗАВРШНА РАЗМАТРАЊА	221
9.1. Системи у језичкој слици човека	221
9.2. Обрасци концептуализације	224
9.3. Закључне напомене	241

X. PHRASEOLOGY ABOUT THE HUMAN BEING AND THE HUMAN BEING IN PHRASEOLOGY – SUMMARY	243
XI. ЛИТЕРАТУРА.....	249
XII. ИМЕНСКИ РЕГИСТАР	261
XIII. РЕГИСТАР ФРАЗЕОЛОГИЗАМА.....	265

РЕЧ УНАПРЕД

Књига коју читалац има пред собом настала је као резултат интересовања ауторке за проблеме у области фразеологије, али у првом реду за изналажење одговарајућих приступа фразеолошким јединицама који би омогућили њихово правилно тумачење и разумевање. У тој потрази методе које примењује когнитивна лингвистика, пре свега когнитивна семантика, а у оквиру ње лингвоконцептологија, учиниле су се као веома прикладне за опис и интерпретацију фразеолошке грађе. Тако је најпре, у виду наговештаја примене концептуалног приступа, настао рад *Фразеологизми са значењем радње љоворења* (објављен у *Зборнику Мајице српске за филологију и лингвистику* 2009), а неколико година касније, као огледно истраживање, уобличен је рад о исказивању љутње у фразеологији (*Концептуализација љутње у српској фразеологији*), као један од чланака у зборнику посвећеном проф. др Вери Васић *Лексика – Граматика – Дискурс*. Овим радом постављени су темељи за даља испитивања. Како се спроведена методологија показала као веома погодна, она је даље примењена и на друге концепте – у току неколико претходних година објављени су следећи чланци: *Физичке особине човека у српској фразеологији* (*Српски језик и његове норме: дијахроно-синхрони аспекти*, 2015) *Фразеологизми са значењем визуелне перцепције* (*Научни састанак слависта у Вукове дане*, 2016), *Фразеологизми са значењем интелектуалних особина људи* (*Зборник у част Љиљани Суботић. Теме језикословне у србистици кроз дијахронију и синхронију* 2016), *Фразеологизми са значењем карактерних особина људи* (*Пушевица речи. Зборник радова у част Даринки Горџан Премк*, 2017). Побројани чланци, у мање или више измењеном и проширеном облику, постали су део ове студије.

Разуме се да когнитивни приступ не може самостално понудити одговоре на многа питања која искрсавају у једном овако сложенем језичком подсистему као што је фразеологија. Стога је у помоћ било неопходно позвати и друге дисциплине, каква је лингвокултурологија и њене механизме тумачења грађе. Посебно инспиративна у тој области била су истраживања проф. др Драгане Мршевић Радовић, усмерена на објашњавање културне информације пренесене фразеологизмима, проистекле најчешће из домена нематеријалне културе као што су митологија, религија и фолклор. Као веома

корисна показала се и студија Наташе Вуловић о фразеолошким јединицама с религијском компонентом у лексичком саставу.

Веома сам захвална рецензенткињама др Стани Ристић, др Наташи Вуловић и проф. др Владислави Ружић на корисним сугестијама које су учиниле књигу квалитетнијом. Посебну захвалност дугујем проф. др Вери Васић на њеној несебичној помоћи и подршци током свих протеклих година наше сарадње и пријатељства. Овом приликом захваљујем се и својој породици, као и најужем кругу пријатеља, који су били уз мене у најтежим тренуцима.

У Новом Саду, 20. 4. 2018.

Ауторка

I. УВОДНА РАЗМАТРАЊА

1.1. Предмет и циљеви истраживања

Због специфичних граматичких и лексичко-семантичких обележја фразеолошки слој чини особен подсистем у лексичком систему српског језика. Реч је о јединицама сложене структуре чије су се саставнице, изгубивши статус самосталних лексема, ујединиле у нову целину развијајући потпуно нов семантички садржај. Њихов настанак резултат је појмовне обраде информација из човековог непосредног окружења и искуства које из њега црпи, често у садејству са значајним цивилизацијским тековинама. Тако фразеолошка грађа открива механизме функционисања нашег појмовног система, као и наталожене слојеве древних веровања и обичаја, те скривене симболе и значења уткане у људску подсвест. Стога, фразеологизми представљају веома занимљиво поље истраживања не само с лингвистичког, или уже лексиколошког аспекта, који узима у обзир њихова обележја као језичких јединица, већ и с аспекта других дисциплина које се преплићу с лингвистиком и које се занимају за све латентне насласе уграђене у њих – когнитивне лингвистике, етнолингвистике, лингвокултурологије итд.

Полазећи од идеје да фразеолошка грађа представља спољашњу, вербализовану манифестацију људског појмовног система, тј. човекових представа о себи и свету који га окружује те начина на који тумачи стварност уопште, истраживањем је обухваћен један део фразеолошких јединица којима се обележавају домени непосредно повезани са човеком. То су фразеолошки обрти којима се исказују човекове перцептивне способности и особине у вези с њима (*држати* [*имати*] кога, шта *на оку* [*под оком*], *гледати* [*испод ока*]), затим кретање као најважнији вид физичке активности (*ићи* [*ходати*] као *по јајима*, *дати* ногама *маха*), мишљење и когнитивни процеси (*познавати* кога као *свој* [*власити*] *буђелар* [*меј*], *избаци* [*избити*, *избрисати* и сл.] кога, шта *из главе*), емоције (*шкрџућати* [*шкријати*] *зубима*, *ићи* коме *срце*) и говор (*говорити* [*надућо*] и *нашироко*, *немати* *длаке на језику*).¹ Фразеологи-

¹ Извори грађе су фразеолошки речници (Matešić 1982; Оташевић 2012) те дескриптивни речници српског језика – РМС и РСАНУ, из којих је прикупљено око 1200 јединица подвргнутих анализи.

зми који припадају наведеним семантичким пољима откривају начин на који говорници српског језика концептуализују наведене домене људске егзистенције, као и вредности које им приписују. У исто време анализа ове скупине фразеолошких обрта указује на најважније когнитивне механизме у њиховом поимању, али и на одређене културне кодове специфичне за фразеологију српског језика. Укратко, циљ овог истраживања јесте да се опише тзв. наивна слика човека (у терминологији Ј. Д. Апресјана), тј. начин на који говорник српског језика сагледава инхерентне људске процесе и способности односно начин на који доживљава себе самог, због чега ово истраживање, као и многа друга у лингвистици, има изразит антропоцентрични карактер.

Имајући у виду предмет ове студије, фразеологизмима ће се приступити из више различитих углова. Прво, биће посматрани као језичке јединице специфичних граматичких и семантичких особености, које одликује репродуктивност, идиоматичност те синтаксичка и семантичка нерашчлањивост (Matešić 1982: VI). Затим, будући да нису само језичка чињеница, већ се могу сматрати продуктом и нашег појмовног система, који настаје деловањем когнитивних механизма, пре свега, метафоре и метонимије, као и конвенционалног знања (Kövecses 2010: 233),² те одражавају менталну представу коју човек има о себи и свету, фразеологизми ће бити посматрани из угла когнитивне семантике, тачније когнитивне семасиологије и лингвистичке концептологије. И на крају, с обзиром на то да су фразеологизми „повољна ‘спремишта’ за најразличитије културне садржаје” (Мршевић Радовић 2008), њима ће се прићи и с аспекта лингвокултурологије. Стога се у наредним редовима даје кратак преглед учења која су послужила као теоријско полазиште за ово истраживање.

1.2. Између споја речи и лексеме

1.2.1. Фразеологизам – слободан спој речи / колокација

Будући да је фразеологизам првенствено јединица језичког система, на самом почетку осврнућемо се на његова основна језичка обележја, имајући при том у виду јединице које обухвата фразеологија у ужем смислу. На основу својих формалних и семантичких карактеристика фразеологизми се издвајају као специфична језичка средства па је и лингвистичка област чији су предмет релативно самостална у односу на лексикологију као централну

² „An idiom is not just an expression that has a meanings of its constituting parts, but it arises from our more general knowledge of the world embodied in our conceptual system. In other words, idioms (or, at least, the majority of them) are conceptual, and not linguistic, in nature” (Kövecses 2010: 233).

дисциплину која се бави структуром и организацијом лексикона у целини.³ Фразеологизми испољавају извесне сличности с другим језичким структурама, какве су синтагме као релативно слободни спојеви речи и саме лексеме, али и сасвим особене карактеристике које им обезбеђују посебан статус у лексикону.⁴ Суштинску природу фразеологизама могуће је сагледати управо њиховим поређењем с наведеним језичким јединицама.

Уланчавањем лексема на линеарној оси стварају се спојеви са чвршћим или лабавијим везама међу члановима. Што је веза међу елементима слабија, то је структура мање стабилна, а њена смисаона прозирност већа. Учвршћивање везе међу члановима споја води, на другој страни, ка већој стабилности и мањој значењској прозирности. Окамењени спојеви речи чине ред идиоматизованих структура какве су фразеологизми, које одликује потпуно трансформисани семантички садржај. Њихова смисаона целовитост произилази из окамењене структуре, а трансформисано значење мотивисано је нефразеолошком базом из које се фразеологизам развио.

Лексеме се комбинују у оквиру различитих граматичких структура – реченица (простих и сложених), синтагми и предлошко-падежних конструкција (*дете тврчи; ако дођеш, рећи ћу ти; тежак љосао; на столу*). Два су типа односа које лексема у одређеној семантичкој позицији односно у одређеној семантичкој реализацији успоставља са својим непосредним окружењем – лексичкосемантички и граматички. Први тип остварује се као лексичко слагање (Гортан Премк 2004: 49), условљено семантичком спојивошћу лексеме, тј. њеном способношћу да се удружује с одговарајућим спектром других лексема с којима је семантички компатибилна (*љаметан човек : *љаметан зид*).⁵ Граматички односи су првенствено морфосинтаксичке природе и обухватају конгруенцију (*јака кафа; човек је ушао*), рекцију (*интересовао ти се за науку; волео ти књиже*) и придруживање (*вредно радиш*). Морфосинтаксичке и лексичкосемантичке комбинације речи условљене су првенствено самом информацијом коју говорник жели пренети, као и низом других прагматичких околности, на којима се овом приликом нећемо задржавати.

Везе међу речима унутар једне граматичке структуре могу бити слабије и тада говоримо о слободним спојевима. Међутим, лексички спој који одликује могућа или минимална заменљивост чланова, релативно слаба по-

³ Д. Шипка, осим фразеологије, издваја следеће лексиколошке дисциплине с високим степеном аутономије: етимологију, творбу речи, ономастику и терминологију (Šipka 2006: 124).

⁴ Детаљније о употреби различитих термина, затим о одређењу појма фразеологизма и класификацији в. у: Вуловић 2015: 20–26.

⁵ На удруживост лексема у неким случајевима утичу ванјезички, културни и други чиниоци, што се види на основу споја *јесуш сућу*. Иако лексема *сућа* има у свом семантичком садржају као главну компоненту течан */+/,* не везује се за глагол *ћићи*, јер се у нашој култури ова врста јела не пије (Prčić 1997: 117).

стојаност, те прозирност, назива се обично колокацијом. Ту је реч о уобичајеном, а понекад и редовном повезивању одређених лексичких јединица махом у бинарне структуре (Prčić 1997: 115–116). Без обзира на учесталост удруживања одређених лексема и стабилност њихове везе, сваки члан оваквих спојева чува своју лексичку и семантичку самосталност. У њима се лексеме реализују у једном од својих значења – примарном или секундарним. Примарне реализације углавном не ограничавају лексеме у погледу њихове спојивости – оне им, напротив, омогућавају удруживање са свим оним јединицама с којима су семантички компатибилне.⁶ Секундарна значења лексема остварују се у детерминисаним позицијама, тј. у позицијама са семантичким детерминатором, који ће својим семантичким садржајем указивати на значење детерминисане лексеме.⁷ Ограничена позиција не мора нужно значити и ограничену спојивост. Она се знатно сужава тек у случајевима када се остварују нека специфична значења лексема.⁸ Између семантичке реализације речи и њене лексичко-семантичке и граматичке спојивости постоји густа мрежа односа, што детаљно и на репрезентативним примерима разматра С. Ристић у монографији *Модификација значења и лексички модификатори у српском језику* (2009). У опсежној анализи ауторка представља различите видове модификација значења речи, које се остварују као губљење или додавање семантичких компонената, односно као слабљење и појачавање значења у зависности од њене контекстуалне реализације.⁹ Спојеви који почињу на описаним везама међу конституентима не представљају проблем у комуникацији будући да адресат поруку разуме дешифровањем сваког појединачног члана у њима.

Декодирање поруке одвија се знатно другачије код устаљених веза какве су у основи фразеологизама. Они успостављају сличност са слободним спојевима речи и колокацијама првенствено у погледу формалне структуре. Реч је, пре свега, о јединицама сложене структуре, у чији састав улазе барем два еле-

⁶ То је тзв. опште лексичко слагање (Гортан Премк 2004: 50).

⁷ Овде имамо тзв. лексичко слагање са семантичким детерминатором (Гортан Премк 2004: 53).

⁸ Тада говоримо о тзв. лексичком слагању са заданим семантичким детерминатором (Гортан Премк 2004: 54).

⁹ Нпр., своју модификаторску функцију интензификације, испољену у оквиру квантификативног значења обухватности, дистрибутивности, кумулативности и континуитета, партикула *све* остварује у споју с компаративом придева и прилога, заменицама, именицама и глаголима – *Радост је све више хваћа* (РМС), *Новија словенска археологија све изричитије постојева* (истицање о словенским културама касноантичког доба у југоисточној Панонији (Корпус, Пипер П.) итд. Другачија је, међутим, линеарна дистрибуција ове партикуле када она носи значење очекиваности. Тада она реализује функцију модификације пропозиције и сегменту који модификује обезбеђује статус реме у комуникативном сегментирању исказа. Због тога је сврстана у прагматичке квантификаторе фокалског типа, по чему је слична партикулама *само* и *чак*, с којима у одређеним случајевима успоставља однос синонимије (в. Ристић 2009: 49–68).

мента. Сходно томе, и оне имају одговарајућу граматичку форму – просте или сложене реченице (*сїтежне се* [*сїтеже се*] коме *срце* [*око срца*]; *ни лук јео, ни лук мирисао*), синтагме (*сїтављаїти злаву у їорбу*) и предлошко-падежне конструкције (*їреко ноїи*), а њихови чланови међусобно успостављају одређене синтаксичке везе: конгруенцију (*везана врећа*), рекцију (*имаїти златїне руке*) и придруживање (*зговорїти* [*надуго*] и *нашироко*). Међутим, због окамењене структуре смисаоне и формалне везе међу члановима фразеологизма не испољавају се на начин својствен слободним спојевима речи и колокацијама. Зато А. Молотков инсистира на компонентном саставу ових јединица као њиховом битном обележју – у састав фразеологизама не улазе речи, већ компоненте које су изгубиле лексичка и граматичка обележја речи (Молотков 1977: 26). Комбинација компонената предодређена је извором из којег се фразеологизам развио, тј. конкретном синтагмом која је у њега преобликована (Молотков 1977: 32). Ипак, неки аутори сматрају да у фразеологизам улазе речи са својим лексичким значењем, што утиче на способност фразеолошког моделовања (Вуловић 2015: 95).¹⁰ Однос лексеме као фразеолошке саставнице према фразеолошком значењу у целини веома је сложен, али се са извесном сигурношћу може тврдити да се у многим случајевима она понаша као индуктор тог значења. Без обзира на то, фразеолошко значење настаје као резултат семантичке фразеологизације, што омогућава његову целовитост тако да је однос формалне структуре према смисаоној не 1:1 као код речи, већ $x(>1)$: 1.

У језичком систему постоје и други устаљени спојеви речи у којима неки или сви чланови губе своју лексичку и семантичку самосталност, те се остварује специфичан однос између значења израза у целини и значења појединачних речи у њему. У првом реду ту су глаголске перифразе, предлошки изрази, сложени везници и вишечлани термиолошки називи одређеног типа. Њих свакако треба разликовати од фразеологизама.

У аналитичким конструкцијама какве су *да(ва)їти їодрїку*, *водиїти борбу* и сл. носилац лексичког значења израза у целини јесте његов именички конституент, док су у глаголу садржани подаци о граматичким вредностима и акционалности радње. Ипак, иако у спојевима ове врсте глаголски члан испољава својеврсну десемантизованост, никако не треба занемарити чињеницу да значење израза није резултат семантичког преобликовања, будући да је именица у творбеној и значењској вези с глаголском лексемом која именује дату ситуацију и да припада истом концепту (*даїти їодрїку* < *їодржатиїи*). Описна конструкција, заправо, само нуди боље изражајне могућности од еквивалентне глаголске лексеме (в. о томе детаљније у: Тополињска 1982; Radovanović 1990; Ivić 1995: 180–187). За разлику од глаголских перифраза,

¹⁰ Фразеолошким моделом треба сматрати структурно-семантичку инваријанту устаљених спојева која шематски одражава релативну стабилност њихове форме и семантике (Мокиенко 1989: 53).

значење фразеологизма, без обзира на то да ли је мотивна структура делимично или у потпуности подвргнута семантичком преобликовању, врло често није у непосредној вези са значењем својих саставница, а у многим случајевима та значења немају ни исту концептуалну вредност. Уз то, фразеолошки обрти увек су експресивно обележени.

Предлошки изрази *за време, у време, у складу са, на основу* итд.¹¹ те разноврсни сложени везници *зайто шито, као да* и сл. чувају целовитост значења као појединачне лексеме и фразеологизми, али насупрот њима настају у резултату граматикализације, због чега припадају одговарајућим граматичким класама речи.

Код вишечланих терминолошких назива, какви су *слепо црево, бела рада* итд., као код фразеологизама, сасвим је особен принцип формирања значења – оно се развија семантичком транспозицијом базне синтагме. Међутим, за разлику од фразеологизама који функционишу као експресивна средства, термини имају искључиво примарну номинациону функцију: терминима се означавају посебни предмети и класификују за различите сврхе (Мршевић Радовић 1987: 21).

1.2.2. Фразеологизам – лексема

Када се фразеологизам упореди с лексемом могу се, такође, запазити извесне разлике и сличности, иако А. Молотков (1977) сматра да ове две јединице нису еквиваленти.¹² Најочигледнија разлика свакако је на плану формалне структуре јер је фразеолошки обрт вишечлана језичка јединица. Знатно више сличности показују у погледу принципа укључивања у контекст те на плану значења. Фразеологизми чије компоненте имају парадигматске облике укључују се у контекст, као и свака пунозначна реч, према правилима граматичке и лексичкосемантичке спојивости (Молотков 1977: 28). У значењском погледу фразеологизам је близак лексеми по томе што обе јединице обележавају један предмет или појаву, као и по способности развоја полисемије. Дакле, семантички садржај ‘доводити у заблуду’ може бити исказан глаголском лексемом *обмањивати* и фразеологизмом *продавати маџлу*. Такође, израз *млатишти празну сламу*, попут било које полисемичне лексеме, може остварити више значења: 1. ‘радити бескористан посао’, 2. ‘говорити узалуд, без смисла’, 3. ‘брбљати којешта’. Посебан проблем у фразеологији представља утврђивање смера семантичке дисперзије. У поменутом примеру недвосмислено је да се треће значење развило из другог, али је питање да

¹¹ Детаљније о предлошким изразима в. у: Поповић 1966.

¹² „Фразеологизм и слово не еквивалентны, они не тождественны друг другу, не адекватны как единицы языка, они не повторяют друг друга и не заменимы один другим” (Молотков 1977: 29).

ли се друго значење развило из првог или је формирано директно у процесу фразеологизације базне синтагме.¹³

Међутим, између фразеологизма и лексеме нема потпуне семантичке подударности, а ова неусаглашеност видљива је на неколико равни.

Експресивност је категоријална, па према томе и стална фразеолошка особина, док код лексема она не представља обавезно својство. То је иманентно својство фразеологизама захваљујући којем они функционишу као прагмеме, тј. средства помоћу којих се делује на адресата (Мокиенко 1989: 210). Она проистиче из конотативне макрокомпоненте фразеолошког значења, која одражава емотивно-вредносни и стилистички маркиран однос говорника према стварности при њеном обележавању у исказу, који на основу те информације производи експресиван ефекат (Телия 1986). Емоционална и експресивна функција језика остварују се тако што се при означавању појава и предмета изражавају различите емоције говорника као што су одобравање, неслагање, ублажавање, преувеличавање, иронија, неверовање, хумор и сл. (Мршевић Радовић 1987: 16–17). Конотација „садржи комплексну информацију: репрезентативну (издвајање објекта – неког његовог својства), вредносну (оцењивање тог својства као доброг или лошег), емотивну (исказивање емоционалног односа према тако оцењеном својству у смислу одобравања или неодобравања) и стилску (употребна вредност лексичке јединице). Сложеност конотације испољава се и у њеном указивању на најважније елементе комуникативне ситуације, и то: субјекта оцено, објекта оцено, критеријума оцењивања, тачке вредновања и оцено” (Ристић 2004: 46).¹⁴ Будући да стварање фразеологизама почива на квалификацији, која укључује и оцењивање, фразеолошке јединице као такве носиоци су рационалне оцено, која припада домену мишљења и тиче се човекових спознајних могућности, и емоционалне, која је у вези са психичким преживљавањем односно подразумева исказивање односа говорника према стварности, а заснована је на сликовитој гешталт структури. Искази у којима су

¹³ У вези с тим В. П. Жуков каже следеће: „Отдельные значения многозначного фразеологизма с прозрачной внутренней формой возникают всякий раз на основе повторного метафорического переосмысления одного и того же свободного словосочетания. В связи с этим смысловая структура многозначного фразеологизма характеризуется известной равноценностью своих частных значений, так что в большинстве случаев трудно или вовсе невозможно определить, какое значение является главным, а какое – производным” (Жуков 1978: 19).

¹⁴ Ј. Д. Аפרесјан посматра конотацију као део прагматике речи која подразумева однос говорника према стварности, садржају исказа и адресату, заснован на лексикализованој и граматикализованој оцено која је уграђена у садржајну страну језичке јединице и има у њој стално место (Аפרесјан 1995: 136). Овај аутор конотацијом сматра оцено предмета стварности именованог датом лексемом. То су небитна али постојана обележја појма исказаног датом лексемом која оличавају оцено одговарајућег предмета стварности прихваћену у једној говорној заједници. Она не улази непосредно у лексичко значење и не изводи се из њега (Аפרесјан 1995: 159). На формирање конотације утиче употреба предмета у стварности, историјски, религијски, политички, психолошки и други културни контексти (Аפרесјан 1995: 169–170).

садржани идиоми имају илокутивну снагу јер су такви говорни чинови израз емотивности као вида субјективне модалности (Телия 1996: 176–213).

Предметно-појавна компонента значења фразеолошког обрта и лексема може бити идентична и тада је фразеологизам могуће објаснити употребом одговарајуће лексичке јединице. Међутим, у знатном броју случајева њихов семантички обим није подударан због тога што у фразеолошком значењу постоји тзв. семантички остатак (Жуков 1978: 20). Наиме, фразеологизам *виде се коме ребра* укључује цео семантички садржај *придева мршав*, али и додатну интензификациону компоненту ‘веома’. Због тога се семантичка идентификација фразеологизама остварује најчешће помоћу описних конструкција (Молотков 1977: 110; Жуков 1978: 20). Фразеологизмима се, дакле, не означава, већ описује појмовни садржај (Мршевић Радовић 1987: 15). Овај остатак у виду интензификатора, квантификатора или квалификатора основног значења обавезан је део семантичког садржаја компонентних фразеологизама. То су јединице у којима је једна фразеолошка саставница носилац фразеолошког значења, док друга чува једно од својих лексичких значења (Мршевић Радовић 1987: 63). Управо компонента која подлеже семантичком преобликовању јавља се у улози интензификационог или неког другог средства: *говори ти (надуго) и нашироко* ‘говорити опширно и исцрпно’, *говори ти (рећи, казати) с њола језика* ‘говорити полугласно, тихо’ итд.

Постоји још један детаљ на основу којег се фразеологизми разликују од лексема. У семски састав лексеме улази и грамема која преноси општу граматичку информацију о категоријалној припадности лексеме, тј. податак о роду, броју, морфолошком типу и сл. (Гортан Премк 2004: 11, 44). Општа граматичка обележја лексема у непосредној су вези са значењем речи. Тако се радња, збивање или уопште некаква процесуалност по правилу изражава глаголима; за појаве у природи и друштву, бића, биљке, предмете, осећања итд. резервисане су именице, док се особине исказују придевима. И остале самосталне или несамосталне речи специјализују се за одређену врсту значења, што одражава интерактивну везу између граматичких и семантичких обележја речи. „Чак и ако не знамо шта значи нека лексема, по њеној форми обично можемо да одредимо у коју граматичку врсту спада, а тиме се најопштије одређује и њено значење” (Драгићевић 2007: 57). Код фразеологизама, међутим, категоријална припадност условљена је специфичном природом ових јединица. Пошто по својим формалним карактеристикама фразеологизам најчешће представља синтагму, његово категоријално значење зависи од врсте речи која је у улози управног члана датог споја.¹⁵ Отуда разликујемо именичке, глаголске,

¹⁵ „Фразеологизмы, повторяя структурную схему производящего свободного словосочетания, тоже соотносятся с четырьмя названными частями речи. Этим можно объяснить отсуствие в русском языке фразеологизмов с категориальным значением местоимений (личных и неличных), числа, и т. п.” (Жуков 1978: 21).

придевске и прилошке фразеолошке спојеве којима одговара категоријално значење управних синтагматских чланова. Фразеолошке синтагме с именицом као главним конституентом, какве су *йокондирена тиква*, *неверни Тома* или *букова глава*, у основи упућују на особе с одређеним карактеристикама, што значи да имају именичку вредност те се могу наћи у синтаксичким позицијама уобичајеним за ову врсту речи – субјекта и именског дела предиката. Слично њима глаголски фразеологизми попуњавају предикатску реченичну позицију, резервисану управо за глаголе – *Она никако неће да држи језик за зубима*.

Специфичност фразеолошких јединица, међутим, огледа се у томе што се у неким случајевима категоријално значење фразеологизма у целини не подудара с оним које има управни синтагматски члан. Таквих примера има нарочито у групи глаголских или глаголско-именичких фразеологизама који су у функцији квалификације неких људских особина: *држати високо главу* ‘бити горд, поносан’, *забадати* (*забосити*, *тирати*, *тирити*, *завлачити*, *завући* и сл.) (*свуда*) *нос* у шта ‘бити превише радознао’, *имати велике очи* ‘бити незасит, грамзив лаком’. Фразеолошко значење ових израза формирано је по метонимијском моделу. Нефразеолошка синтагма која је мотивисала одговарајући фразеологизам у основи описује радњу, положај или изглед тела својствен људима с одређеним особинама. Тако је, на пример, за горде и поносне особе уобичајен положај тела који подразумева високо уздигнуту главу. Појава да се глаголском синтагмом исказује особина, тј. категоријално значење својствено придевским речима, не треба да зачуди будући да и сами глаголи употребљени у одговарајућем облику могу имати квалификативну улогу (нпр. квалификативни презент). Да би се то остварило, неопходно је да глагол искаже радњу која се редовно понавља, те се као последица хаbitуалности развија значење неке трајније људске особине.

Посебан проблем чине и фразеологизми који имају реченичну структуру. Која ће се категоријална вредност њима приписати, такође зависи од начина на који је формирано фразеолошко значење. Израз *моћи кога у зубима носити* не може се дефинисати употребом једне врсте речи, већ искључиво описно – ‘користи се у говору када се жели истаћи да је неко ситног раста или сувише мршав’. Фразеологизму *навукао се коме облак на чело* у семантичком смислу одговарају глаголи ‘намргодити се, намрштити се’, који именују физиолошку манифестацију емотивног стања, док израз *завадио би ко два ока у глави* има попут придева квалификативну улогу – ‘бити сплеткарош, интригант, смутљивац’.

Како показује ово кратко поређење с лексемама и слободним спојевима речи односно колокацијама, фразеологизми показују извесне сличности, али и знатне разлике у односу на поменута језичка средства, које су довољне да их сматрамо посебним језичким јединицама. Особености њихове формалне

структуре и значења указују на то да фразеологизмима треба приступити као самосталним јединицама језика које се могу осветлити с различитих аспеката. У том смислу као један од важнијих истраживачких задатака намеће се описивање семантичког плана ових обрта, а пре свега принципа развоја и формирања фразеолошког значења, као и његове утемељености у одређеним спознајним, искуственим и другим доменима човековог постојања.

1.3. Теоријско-методолошке основе истраживања

1.3.1. О концепту

Због специфичних формалних карактеристика, као и због особитог начина формирања фразеолошког значења фразеологизми представљају веома погодно поље за истраживање принципа концептуализације одређених сегмената човекове стварности. Концепт је термин когнитивне лингвистике, која се развила осамдесетих година двадесетог века као резултат прожимања лингвистичких истраживања са сазнањима из домена когнитивне науке и когнитивне психологије. То је ментални конструкт који подразумева начин категорисања искуствених елемената и идентификовања оних који су међусобно повезани, а састоји се од организованих информација којима особа располаже. Осим тога, концепт се односи и на значења речи и других симбола прихваћена у заједницама са заједничким језиком (Havelka 2001: 49–50). Укрштање лингвистике и когнитивистике сасвим је очекивано ако се има у виду чињеница да језик није само средство споразумевања већ и средство помоћу којег се примају сазнања о свету и обликује људски спознајни систем.¹⁶ На другој страни, у њему се одсликавају когнитивни механизми, мисаони и сазнајни процеси као што је, на пример, категоризовање појмова из реалног света.

Когнитивна лингвистика, настала као својеврсна реакција на структуралистички приступ језику, полази од идеје да речи денотирају концепте као јединице значења (Croft, Cruse 2004: 7). Наиме, за разумевање значења једне лексеме нису довољна само њена дистинктивна семантичка обележја, већ је неопходно укључити и друге елементе помоћу којих се дати појам смешта у одређени контекст и с којима је непосредно повезан. У когнитивној лингвистици семантичка структура која служи као база за разумевање одређеног

¹⁶ У основи когнитивне лингвистике лежи проблем односа између језика и мишљења, тачније питање да ли се концептуално мишљење остварује помоћу језика. Новија истраживања показују да се мишљење може остварити без језика односно да као средство мишљења функционише универзални предметни код, чије су јединице чулне представе које кодирају знања (Попова, Стернин 2007: 39–40).

појма јесте домен (Лангакер), фрејм (Филмор) и сценарио.¹⁷ Оптималан обим знања неопходан за разумевање појма, који сачињава домен или фрејм, а не обухвата све појединачне ситуације, већ само оне основне, Џ. Лејкоф назива идеализованим когнитивним моделом (Lakoff 1987: 68–76).

Когнитивни приступ језику у србистици најпре је примењен у домену дискурса, што потврђује студија *Прилози за когнитивну лингвистику* В. Половине. Ипак, овај вид сагледавања језика постао је доминантан, пре свега, на пољу лексичке семантике. Међу првим покушајима примене когнитивног приступа у разматрањима лексичких феномена у србистици јесте студија *Реч. Смисао. Сазнање (студија из лексичке семантике)* С. Ристић и М. Радић Дугоњић, које лексичком значењу прилазе из перспективе корисника језика те примењују методе компонентне и концептуалне анализе. У тумачењу језичких проблема ауторке се ослањају на когнитивнолингвистичке приступе Ч. Филмора, Е. Бендикса, Т. ван Дајка, Л. Черњејка, В. Телије и Ј. Караулова. Централно место у њиховим полазиштима недвосмислено заузима Карауловљева концепција језичке личности, представљена на вербално-семантичком, когнитивном, мотивационом и гносеолошком нивоу. Ова теорија у први план ставља интелектуалне карактеристике личности, које се испољавају у језику, језичкој продукцији и интерпретацији. Осим поменутих, базични појмови њиховог истраживања јесу језичка (концептуална) слика света, културни концепти, национално-културни стереотипи, квазистереотипи итд. (Ристић, Радић Дугоњић 1999: 7–45).¹⁸ У даљим когнитивнолингвистичким истраживањима лексичке семантике С. Ристић се усмерава на реконструкцију језичке слике света служећи се поставкама и методологијом Лублинске когнитивне етнолингвистичке школе, пре свега учењем Ј. Бартмињског. У том контексту ауторка сагледава неке од кључних стереотипа у српском језику: *мајка, домовина, дом*, при чему се њихова стереотипизација прати не само из угла лексичке семантике већ и на плану дискурса. Осим тога, у своја лингвоконцептуална истраживања ауторка почиње укључивати и методу вербалних асоцијација (Ристић 2015). За последњих двадесет година у србистици су когнитивнолингвистичка истраживања знатно унапређена објављивањем читавог низа студија из те области (в. нпр. Klikovac 2000; Klikovac

¹⁷ С обзиром на начин на који се стварност одражава у нашој свести могу се разликовати следећи типови концепата: представа, шема, појам, фрејм, сценарио и гештALT. Фрејм је врста концепта састављеног од више компонената, који чине укупна знања о неком предмету или појави. Сценарио чини неколико узастопних епизода у времену. ГештALT је комплексна мисаона структура која уређује шароликост посебних појава у свести (Попова, Стернин 2007: 117–119). Детаљније о употреби ових термина и њиховом међусобном односу в. и у: Croft, Gruse 2004.

¹⁸ О примени концептуалне анализе в. нарочито поглавља у којима се разматрају апстрактни појмови (Ристић, Радић Дугоњић 1999: 155–219).

2004; Rasulić 2004; Поповић 2008; Драгићевић 2010; Стефановић 2012), чији ће резултати бити предочени у самој анализи.

Као јединица људског когнитивног система која има важну улогу у процесу сазнавања и обраде информација о свету концепт заузима централно место у когнитивнолингвистичким истраживањима. З. Д. Попова и Ј. А. Стерњин (2008) дају одређење концепта са когнитивносемантичког аспекта, који је утемељен у лингвоконцептологији. Наиме, когнитивносемантички приступ подразумева истраживање лексичке и граматичке семантике језика као начина да се дође до садржаја концепата, као средства њиховог моделовања. У основи датог приступа јесте идеја да је људско мишљење невербално, тј. да се остварује помоћу универзалног предметног кода. У њему постоје концептосфере које се састоје од концепата. Изучавањем семантике језичких знакова може се проникнути у концептосферу људи, може се објаснити шта је било важно за одређени народ у различитим периодима његове историје, а шта је остало ван његовог видокруга (Попова, Стерњин 2008: 1–18). Когнитивносемантички приступ заснива се на могућностима истраживања које су у основи когнитивне семасиологије и лингвистичке концептологије. У когнитивној семасиологији истражује се које су компоненте концепта као опште мисаоне јединице ушле у семантички простор језика односно који когнитивни процеси одређују формирање и развој семантике одговарајућих језичких јединица. Задатак лингвистичке концептологије састоји се у томе да се, утврђивањем састава језичких средстава које репрезентују истраживани концепт и описивањем њихове семантике, уз примену метода когнитивне интерпретације, уобличи садржај истраживаног концепта као опште менталне јединице у њеној националној својеврсности и одреди место истраживаног концепта у концептосфери (Попова, Стерњин 2007: 18–23). С обзиром на овакав, когнитивносемантички приступ језику, наведени аутори концепт дефинишу као дискретну менталну творевину, базичну јединицу мисаоног кода, која има релативно уређену унутрашњу структуру, представља резултат когнитивне активности личности и заједнице, носи енциклопедијску информацију о предмету или појави коју одражава, податак о интерпретацији дате информације путем друштвене свести и њеном односу према датој појави или предмету (Попова, Стерњин 2007: 34). Концептосферу ови аутори одређују као област знања састављену од концепата као њених јединица. То је уређен скуп концепата народа, информациона база мишљења. По њиховом мишљењу, концепт не мора обавезно имати језички израз, а није обавезно ни присуство етнокултурне специфичности (Попова, Стерњин 2007: 29–35). С обзиром на овакво одређење, концепт се посматра као вишеслојна јединица која је организована по принципу поља. У његову структуру улази макрокомпонента која се своди на слику или представу, формирану као резултат човекових опажајних способности, затим енциклопедијско поље, у чијем су

саставу информације које носиоци језика добијају током животног искуства, у процесу учења, у непосредном контакту с концептуализованим предметом или појавом, те интерпретационо поље, којим је обухваћена компонента оцене, као и друге компоненте које одражавају човеково тумачење садржаја концепта (Стернин 2008: 8–20).

Слојевитост концепта и сложеност његове структуре истиче и В. А. Маслова (2011). Концепт је јединица сазнајног процеса, али он у исто време обухвата и читав низ елемената које говорник као представник једног народа и језика, културног миљеа, као носилац одређених индивидуалних карактеристика и сл. уноси у њега. Има сложену структуру, у чијем је центру основни појам као његово језгро, док се на периферији налазе компоненте унесене културом, традицијом, националним и личним искуством. Дакле, поред појмовне вредности и оцене, која одражава однос човека према предмету, у концепту су садржане и друге компоненте: општељудске или универзалне, национално-културне, условљене човековим животом у одређеној културној средини, друштвене, условљене припадношћу човека одређеном друштвеном слоју, групне, условљене припадношћу говорника одређеној узрасној или полној групи, индивидуалне, формиране под утицајем личних особености, као што су образовање, васпитање, психофизиолошке особине итд. (Маслова 2011: 54–55).¹⁹

Укупност језичких средстава којима се вербализује концепт чини његово номинационо поље. У њега улазе различити типови језичких средстава чија описивања у оквиру лингвокогнитивних истраживања омогућавају сагледавање концепта: речи којима се именује одређени концепт, јединице различитих врста речи које су творбено повезане са основним лексичким средствима вербализације концепта, синоними, устаљени називи, фразеолошке јединице, пословице, изреке, метафоричне номинације, слободни спојеви који именују одређена обележја концепта, асоцијативно поље, речничке дефиниције језичких јединица, речнички чланци у енциклопедијама и приручницима, научни, публицистички, књижевноуметнички и други текстови итд. (Попова, Стернин 2007: 66–71).

У овом истраживању полази се од идеје да се изучавањем фразеологизама као језичких јединица и механизма њихове фразеологизације може у извесној мери проникнути у концептосферу говорника српског језика као њихову информациону базу и донекле утврдити начин на који категоризују стварност, тј. класификују предмете и појаве у њој. То се у првом реду односи на домene који су у непосредној вези с човеком, који му омогућавају егзистенцију и без којих се он као целовито људско биће не може ни замислити: опажање, кретање, мисаони и емоционални процеси, као и говор. У истра-

¹⁹ Детаљније о схватању концепта у руској лингвистичкој школи в. у: Стефановић 2012: 16–22.

живање се улази с претпоставком да ће описивање начина на који говорници српског језика концептуализују ове домене открити како човек доживљава себе.

Когнитивни приступ језику веома је погодан за тумачење развоја фразеолошког значења и има знатне предности у односу на класичне семантичке методе јер омогућава јасније сагледавање принципа по којима се знање уписује у структуру језика. Он показује да, упркос спонтаности и непредвидљивости, фразеолошки обрт није у потпуности произвољан: њиме, с једне стране, управљају извесни закони логике и асоцијација, а с друге – језички закони који контролишу стварање новог језичког знака на основу непотпуних података (Baranov, Dobrovolskij 1996: 412).²⁰

1.3.2. Механизми концептуализације

Конотативна маркираност фразеологизама најчешће је подстакнута сликом у њиховој основи, због чега они углавном настају у процесу метафоризације. Џ. Лејкоф и М. Џонсон истичу да је наш појмовни систем, који има централну улогу у одређивању стварности, метафорички заснован (Lakoff, Johnson 2003: 5). При томе се метафора у когнитивној лингвистици одређује као разумевање једног појмовног домена, као кохерентне организације искуства, помоћу другог. Појмовни домен који се настоји схватити зове се циљним, а онај помоћу којег га тумачимо – изворним. Циљни домен је обично апстрактан, док је изворни конкретан, тако да се метафорички процес одвија од конкретног ка апстрактном, а не обрнуто. Сличности које постоје између изворног и циљног домена огледају се у подударности њихових појмовних елемената, што се у когнитивној лингвистици означава као пресликавање (Kövecses 2010: 4–7). На основу детаљних истраживања З. Кевечеш издваја најчешће изворне домене у енглеском језику: људско тело, здравље и болест, животиње, биљке, грађевине, машине, игре и спорт, новац, кување и храна, хладноћа и топлота, светлост и тама, силе, кретање и правац. За исти језик уобичајени циљни домени су емоције, жеља, моралне категорије, мишљење, друштво/нација, политика, економија, људски односи, комуникација, време, живот и смрт, догађаји и радње (Kövecses 2010: 18–27). С обзиром на различите критерије може се говорити о неколико врста метафоре. Ако се има у виду конвенционалност њене употребе, издвајају се конвенционалне, какве су, на пример, РАСПРАВА ЈЕ РАТ или ЉУБАВ ЈЕ ПУТОВАЊЕ, и неконвенционалне

²⁰ Ови аутори полазе од идеје да између значења мотивационе и мотивисане структуре постоји веза која се огледа у одређеној врсти преноса, при чему је значење фразеолошке јединице на неки начин предодређено значењем компонената које њу сачињавају. У објашњењу моделовања фразеолошког значења користе се метајезиком у којем су кључни појмови сценарија и фрејма (Baranov, Dobrovolskij 1996: 409–429).

метафоре (Kövecses 2010: 33–36). Према когнитивној функцији могу бити структурне, онтолошке и оријентационе. Когнитивна функција структурне метафоре јесте да омогући говорницима разумевање циљног домена помоћу структуре изворног, нпр. као у случају метафоре ВРЕМЕ ЈЕ КРЕТАЊЕ (Kövecses 2010: 37). Онтолошка метафора заснована је на нашем искуству с објектима и супстанцама те подразумева разумевање одређених домена стварности помоћу њих. Пример за то је метафора УМ ЈЕ ЛОМЉИВ ПРЕДМЕТ (Lakoff, Johnson 2003: 25). Она обезбеђује мање појмовног структурирања, а њена функција је да даје нови онтолошки статус општим категоријама апстрактног циљног домена (Kövecses 2010: 38). Оријентациона метафора је углавном заснована на просторним релацијама горе–доле, унутра–споља, напред–назад, центар–периферија итд., што је видљиво у примеру метафоре СРЕЋА ЈЕ ГОРЕ; ТУГА ЈЕ ДОЛЕ (Lakoff, Johnson 2003: 14). Она обезбеђује још мање појмовног структурирања, а њен задатак је да скуп циљних концепата учини кохерентним у нашем појмовном систему (Kövecses 2010: 40). Будући да повезивање изворног и циљног домена није произвољно, може се говорити о различитој врсти утемељености метафоре. Оне, с једне стране, могу бити засноване на нашем искуству (нпр. нпр. ВИШЕ ЈЕ ГОРЕ), док су, с друге стране, неке метафоре мотивисане структурном сличношћу између два домена коју уочавамо (нпр. ЖИВОТ ЈЕ КОЦКАЊЕ) (Kövecses 2010: 79–84). Код метафоре је веома важно истаћи њену парцијалност, која подразумева да се само део циљног домена пресликава на део изворног (Lakoff, Johnson 2003: 52–55; Kövecses 2010: 91–96). У том смислу један циљни домен може се разумети помоћу више различитих изворних домена, што показује да различите метафоре истичу различите аспекте истог домена, а у исто време занемарују све остале, што је, на пример, случај код разумевања емоција (Kövecses 2010: 91–97). С друге стране, постоји и обрнута могућност, тј. да се преко истог изворног домена разуме неколико различитих циљних, нпр. ТЕОРИЈЕ СУ ЗГРАДЕ, ВЕЗЕ СУ ЗГРАДЕ, КАРИЈЕРЕ СУ ЗГРАДЕ, ПРЕДУЗЕЋЕ ЈЕ ЗГРАДА (Kövecses 2010: 136–137). Међутим, упркос добрим странама оваквог тумачења језика, теорија појмовне метафоре ипак не објашњава зашто нису уобичајена нека пресликавања између изворног и циљног домена: на пример, иако су на основу метафоре ТЕОРИЈЕ СУ ЗГРАДЕ настали многи изрази, неки аспекти изворног домена не одговарају циљном те би тако било чудно употребити израз *Теорије немају њрозо*. Неки аутори решење овог проблема виде у тзв. примарним метафорама, код којих постоји независна и непосредна искуствена основа и независан језички доказ. Насупрот томе, сложене метафоре настају спајањем примарних тако што се мали метафорични делови уклапају у велику метафоричну целину. У том смислу метафора ТЕОРИЈЕ СУ ЗГРАДЕ јесте сложена и састоји се од следећих примарних метафора: ТРАЈАТИ ЗНАЧИ ОСТАТИ УСПРАВАН И СТРУКТУРА ЈЕ ФИЗИЧКА СТРУКТУРА (Gibbs et al. 2004: 1197–1198). Теорију примарне метафоре разрадили су К.

Џонсон, Џ. Грејди, С. Нарајанан те Џ. Фоконије и М. Тарнер. К. Џонсон полази од идеје да појмовна метафора настаје у два стадијума: први је стадијум стопљености, када се успостављају везе између активних домена, који при том нису раздвојени (нпр. домен визуелне перцепције и когниције); други је стадијум разлучивања, када се домени раздвајају на метафорички изворни и циљни. На теорију стопљености К. Џонсона, надовезује се теорија примарне метафоре Џ. Грејдија, по којој комплексне метафоре настају од примарних помоћу конвенционалног појмовног обједињавања, тј. уклапања мањих метафоричних делова у веће целине, при чему се током овог процеса уче дугорочне везе које истовремено активирају бројна примарна метафорична пресликавања. Према С. Нарајанану, метафоричне корелације потичу од нашег телесног функционисања, пре свега чулно-моторног система наших тела, а остварују се преко неуронских веза. Примарне метафоре су неуронске везе које се уче истовременом активацијом, а протежу се кроз делове мозга између регија задужених за чулно-моторно и субјективно искуство. Примарне метафоре настају пресликавањем изворног, чулно-моторног домена на циљни домен, тј. домен субјективног искуства. И на крају, Фоконијеова и Тарнерова теорија појмовног обједињавања подразумева могућност истовременог активирања различитих појмовних домена међу којима се могу образовати везе које доводе до нових закључака (Лејкоф, Џонсон 2014б: 273–305).

Метафорично пресликавање домена није произвољно и најчешће је засновано на менталним структурама познатим у когнитивној семантици као сликовне шеме. Оне су изникле из људског искуства стеченог у интеракцији тела с непосредним окружењем. Првобитно знање о физичком свету постепено се уопштава и апстрахује стварајући у нашој свести обрасце мишљења који се могу применити и на друге домене. У том смислу сликовне шеме нису пропозиционе, тј. нису апстрактне субјекатско-предикатске структуре, а такође се не могу изједначити ни с менталним сликама, које одговарају тачно одређеном предмету, уз могућност искључивања обележја која поседују предмети исте врсте. То су својеврсне гештALT структуре, састављене из више делова и димензија које стоје у одређеном односу (Johnson 1987: 23–44).²¹ М. Џонсон издваја неке од најважнијих сликовних шема: САДРЖИВАЧ, РАВНОТЕЖА, ПРИНУДА, БЛОКИРАЊЕ, ПРОТИВСИЛА, ПУТАЊА, ДЕО–ЦЕЛИНА, ЦЕНТАР–ПЕРИФЕРИЈА, ПУН–ПРАЗАН, ОМОГУЋАВАЊЕ, ПОВРШИНА, БЛИЗУ–ДАЛЕКО, КОНТАКТ, ОБЈЕКАТ, СКАЛА итд. (Johnson 1987: 126). Различите психоллингвистичке студије усмерене су на описивање метафоричне употребе језика заснованог на телесном искуству узимајући у обзир начине на које говорници разумеју конвенционалне и иди-

²¹ Истраживања су показала да сликовне шеме имају неуролошку основу односно да је наш разум проистекао из чулних и моторних система и да још увек користи те системе структуре развијене из њих (в. детаљније о томе у: Johnson 2007: 142–143; Лејкоф, Џонсон 2014: 241–272).

оматске изразе. Они се најпре ослањају на когнитивнолингвистичке анализе да би утврдили могуће обрасце ових метафора, а потом спровode посебна истраживања људског разумевања њиховог изворног домена, нарочито разумевања које је засновано на телесном аспект независно од њихове употребе у језичким изразима. На крају, резултате посебних анализа користе да би предвидели шта ће бити пресликано на различите циљне домене у појмовним метафорама (Gibbs et al. 2004: 1195).

Други веома важан појмовни механизам, помоћу којег се остварује концептуализација одређених сегмената стварности, па се јавља као један од најважнијих облика фразеологизације, јесте метонимија. Она је заснована на принципу употребе једног ентитета уместо другог, при чему се у когнитивној лингвистици под метонимију подводе и примери који се традиционално сматрају синегдохом (Lakoff, Johnson 2003: 35–40), што у нашем истраживању неће бити случај. Џ. Лејкоф посматра метонимију у контексту процеса категоризације истичући посебно њен значај за теорију прототипа. Она доприноси одређивању прототипа тиме што омогућава да се поткатегорија употреби за целу категорију (Lakoff 1987: 84). Према одређењу овог аутора, метонимијски модел састоји се у следећем: постоји циљни концепт А који треба разумети; постоји концептуална структура која садржи оба концепта А и Б; Б је или део А или је с њим веома блиско повезан у концептуалној структури; у поређењу с А, Б се лакше разуме, памти и препознаје; метонимијски модел показује како су А и Б повезани у концептуалној структури (Lakoff 1987: 84–85). За З. Кевечеша (2010: 173–174) метонимија је когнитивни процес у којем један концептуални ентитет обезбеђује ментални приступ другом, циљном ентитету у оквиру истог домена. Појмовни домен може се посматрати као целина коју чине концептуални ентитети као њени делови. С обзиром на то, метонимија се испољава на два начина: 1. или се целина употребљава уместо дела односно део уместо целине; 2. или се један део употребљава уместо другог. У оквиру ова два метонимијска модела постоје различити подтипови, нпр. ДЕО ДОГАЂАЈА ЗА ДОГАЂАЈ У ЦЕЛИНИ, ЧЛАН КАТЕГОРИЈЕ ЗА ЦЕЛУ КАТЕГОРИЈУ, ПРОИЗВОЂАЧ ЗА ПРОИЗВОД, АУТОР ЗА СВОЈЕ ДЕЛО ИТД. (в. Kövecses 2010: 178–184).

Занимљиво је, међутим, уочити нераскидиву везу између метафоре и метонимије која се првенствено огледа у утемељености првог појмовног механизма у другом. То је најоучљивије у обради емоција у нашем концептуалном систему. Опште је познато (а то ће потврдити и наше истраживање) да је метафора љутња ЈЕ ВРЕЛИНА метонимијски заснована. Изворни домен произилази из метонимијске везе ПОСЛЕДИЦА ЗА УЗРОК, ТЈ. ТЕЛЕСНА ВРЕЛИНА ЗА ЉУТЊУ. Заправо, у овом случају постоји следећи ланац концептуализације: ЉУТЊА ПРОИЗВОДИ ТЕЛЕСНУ ВРЕЛИНУ (метонимија), ТЕЛЕСНА ВРЕЛИНА ПОСТАЈЕ ВРЕЛИНА (генерализација), ВРЕЛИНА се користи да би се разумела ЉУТЊА (метафора) (Kövecses 2010: 185).

Испитивања у домену когнитивне лингвистике показују да појмовна метафора и метонимија имају веома важну улогу у формирању и разумевању значења фразеологизама. Наиме, ови механизми су веома погодни за објашњење везе између базне, нефразеолошке структуре и секундарног, фразеолошког значења односно за утврђивање принципа по којима лексички и структурно различите нефразеолошке јединице развијају иста фразеолошка значења (нпр. *млајшији йразну сламу и йрејйакајйи [йресийаййи, йреливаййи] из шуйљеџ у йразно* у значењу ‘радити или говорити нешто бесмислено’). Експериментално истраживање Р. Гибса и Џ. О’Брајен (Gibbs, O’Brien 1990), спроведено на неколико скупина фразеологизама са сличним значењем, показује да је говорничко познавање фразеолошког значења засновано на менталним сликама мотивисаним ограниченим бројем појмовних метафора. Иако се исто значење, нпр. ‘открити тајну’, може исказати различитим типовима фразеологизама, нпр. *spill the beans* и *let the cat out of the bag*, менталне слике на којим они почивају подударне су и кохерентне јер им је у основи иста појмовна метафора УМ ЈЕ САДРЖИВАЧ И ИДЕЈЕ СУ ЕНТИТЕТИ (Gibbs, O’Brien 1990). Резултати њихових експеримената показују да веза између израза и његовог значења није само научена, аутоматизована, већ да разумевање и памћење фразеологизама подразумева првенствено одговарајућу ангажованост нашег појмовног система.

Међутим, фразеолошке јединице по својој природи представљају веома специфична средства фигуративног језика, због чега захтевају и посебан приступ. Наиме, иако се у истраживању фигуративног језика когнитивна теорија метафоре показује као веома важна будући да нуди добро разрађен металингвистички апарат (нпр. изворни домен, циљни домен, метафорични модел, појмовно пресликавање итд.), чијом се применом могу објаснити многа обележја фигуративних јединица која не могу бити уочена применом традиционалног приступа, неки истраживачи (Dobrovolskij, Piirainen 2005: 7–35) сматрају да за опис фразеолошког значења она сама по себи није довољна. Како би се указало на све специфичности њихове семантичке структуре, она мора бити надограђена посебно осмишљеном теоријом (енгл. *Conventional Figurative Language Theory*) у чијем је средишту идеја о постојању специфичне концептуалне структуре, тзв. сликовне компоненте, која лежи у основи значења фигуративне јединице. Ова сликовна компонента, која посредује између лексичке структуре и стварног значења фигуративне јединице, веома је важан елеменат њиховог садржаја (Dobrovolskij, Piirainen 2005: 26). Поменути истраживачи заступају идеју да су у структури циљног концепта имплицитно присутни трагови изворног концепта, који могу регулисати њихову употребу у дискурсу. Другим речима, делови менталне слике, која је у основи значења одређеног фразеологизма, припадају плану његовог садржаја иако се, строго узевши, не могу сматрати компонентама његове семантичке струк-

type (Dobrovol'skij, Piirainen 2005: 30).²² В. Телија наглашава да у значење идиома улази типска представа, која има улогу денотата, и сликовна гешталт структура, која има улогу квазиденотата, при чему типска представа описује свет, а сликовна гешталт структура подсећа на њега у имажинацији (Телија 1996: 187–202).

1.3.3. Слика света

За уређени скуп знања о стварности који се формира у колективној свести у лингвистичкој литератури користи се термин слика света. Према Ј. А. Стерњину и З. Д. Поповој (2007: 51), она може бити непосредна и посредна. Непосредна слика света настаје као резултат непосредног опажања стварности одговарајућим органима чула и њеног разумевања помоћу апстрактног мишљења. Она укључује концептуално знање, али и скуп менталних стереотипа који одређују схватање и интерпретацију одређених појава стварности. Будући да настаје као резултат когнитивних механизма, аутори је још називају и когнитивном сликом света. На другој страни, посредна слика света одговарајућим знаковним системима материјализује и уобличава непосредну слику света. Такве су језичка и уметничка слика света. За ово истраживање свакако је најважнији термин језичка слика света, коју чини скуп представа једног народа о стварности забележених у језичким јединицама. То су представе које се одражавају у значењима језичких јединица – језичка класификација стварности, језичко уређивање предмета и појава, информација о свету уграђена у систем значења речи (Попова, Стернин 2007: 51–54). Она подразумева интерпретацију стварности садржану у језику, а обухвата комплекс судова о свету, људима, стварима, догађајима. При томе, ова интерпретација има изразит субјективан, антропоцентричан карактер јер је резултат субјективне перцепције и концептуализације стварности од стране говорника датог језика, али истовремено је и интерсубјективна јер постаје друштвено прихваћена те ствара јединство мисли, осећања и вредности па тако утиче на опажање и разумевање друштвене ситуације у једној заједници (Бартмињски 2011: 46). Према Ј. Бартмињском, појам језичке слике света има дугогодишњу историју и сложено порекло: потекао од америчких лингвиста Сапира и Ворфа, он се даље надовезује на немачку лингвистичку мисао Вилхелма фон Хумболта и његових следбеника, али сеже и до периода француске и италијанске просвећености па чак и до Аристотела. Од седамдесетих година прошлог века ова теорија се интензивно развија у словенским земљама – Пољској, Русији, Белорусији, Украјини и Чешкој (Бартмињски 2011: 41–42). Језичка

²² Осим когнитивнолингвистичког, постоје и други приступи фразеологији, какав је, на пример, лексички, који у фокус ставља лексемску природу фразеолошких конституената (в. о томе детаљније Owens 2016: 49–69).

слика света није једнака когнитивној, која је шира, будући да немају сви концепти језички израз. Она је секундарна у односу на когнитивну слику света јер представља њено вербално оваплоћење. Међутим, иако само делимично одражава концептосферу, језичка слика света представља најбољи начин да се до ње допре. Описивање језичке слике света подразумева у првом реду описивање семантичког простора, а он представља само онај део концептосфере који је исказан језичким знаковима (Попова, Стернин 2007: 55–62).²³ Односи међу значењима у семантичком простору одражавају односе међу концептима у концептосфери.²⁴ Ј. Бартмињски сматра да језичка слика света зависи од јавно или прикривено установљеног система вредности, које су повезане с тачком гледишта и перспективом опажања света. Оне управљају конструисањем визије стварности (Бартмињски 2011: 75).

Реконструкцији слике света, пре свега њеног фрагмента који обухвата представу о човеку (тзв. наивна слика човека) Ј. Д. Аפרесјан (1995) приступа с циљем да је укључи у своја истраживања у оквиру интегралног описа језика и системске лексикографије.²⁵ Полазећи од идеје да сваки природни језик одражава одређени начин концептуализације света, који је делом универзалан, а делом национално специфичан, Ј. Д. Аפרесјан формулише наивну слику света, која се у многим суштинским детаљима разликује од научне. У моделу који предлаже овај аутор човек себе види као динамично, активно биће, које обавља три врсте активности: физичку, интелектуалну и говорну, при чему су му својствена стања као што су опажање, жеља, знање, мишљење, емоције итд., а у исто време на одређени начин реагује на спољашње и унутрашње утицаје (Апресјан 1995: 352). Овим активностима, стањима и реакцијама управљају системи, смештени у одговарајућим органима. Ј. Д. Аפרесјан (1995: 355–356) издваја осам система који чине човека:

1. физичко опажање (вид, слух, мирис, укус, додир), које је смештено у следећим органима – очи, уши, нос, језик, кожа; њихов семантички примитив гласи ‘опажати’;

2. физиолошка стања – глад, жеђ, бол итд.; смештена су у различитим деловима тела, а семантички примитив је ‘осећати’;

3. физиолошке реакције на различите спољашње и унутрашње утицаје – бледило, хладноћа, црвенило, топлота итд.; реагују различити делови тела или тело у целини, нема семантичког примитива;

²³ У том смислу термини језичка слика света и семантички простор постају синоними (Попова, Стернин 2007: 64).

²⁴ Теоријске основе језичке слике света веома детаљно дала је Љ. Поповић (2008: 21–71).

²⁵ Ј. Аפרесјан заступа идеју о језичкој слици света која се реконструира на основу језичких чињеница у целини: лексема, граматичких форми, творбених средстава, синтаксичких конструкција, фразеологије, правила лексичко-семантичке спојивости итд. Овом проблему посвећен је зборник *Языковая картина мира и системная лексикография*, чији је редактор управо Ј. Аפרесјан.

4. физичко деловање и активност – радити, одмарати се, ићи, стојати, лежати, цртати итд.; остварују се екстремитетима и телом, а семантички примитив гласи ‘радити’;

5. жеље – хтети, тежити, не трпети се, уздржавати се, приморавати, искушавати итд.; локализоване су у телу или души, семантички примитив је ‘хтети’;

6. мишљење, интелектуалне активности – замишљати, сматрати, схватати итд., смештене су у свести (глави), док семантичких примитива има неколико ‘знати’, ‘сматрати’ и сл.;

7. емоције – бојати се, радовати се, љутити се, волети, мрзети итд.; оне се локализују у души, срцу и грудима, а семантички примитив је ‘осећати’;

8. говор – саопштити, обећати, молити итд.; остварује се језиком, семантички примитив гласи ‘говорити’.

Овако организовани системи имају неке своје опште одлике. Пре свега, међу њима постоји хијерархија остварена према сложености. Најпростији систем је опажање, које повезује човека са остатком живог света, а најсложенији је говор, по којем се од њега разликује.²⁶ Хијерархијска организација спроводи се и код органа, али на основу других критерија. У наивној слици света на врху лестнице је ум, којем се додељује кључна улога регулатора физичког, емоционалног и говорног понашања. Затим, системи су међусобно повезани један с другим и у зависности од тога имају различит степен самосталности. Принцип је следећи: што је систем простији, он је самосталнији. Сложенији системи су мање самостални јер се састоје од већег броја других система који их активирају. Најсамосталније је опажање, које се остварује независно од других система. Најмање самостални су емоције и говор. Појави емоција у већини случајева претходи опажање или процена да је одређена ситуација повољна или неповољна за субјекат. Говор, на другој страни, укључује истовремено активирање најмање три друга система – интелекта, жеље и физичке активности. Даље, сваки систем дели се на подсистеме, унутар којих, такође, постоји хијерархија, нпр. систем опажања обухвата следеће подсистеме: вид, слух, мирис итд. (Апресян 1995: 359–363). И на крају, системи се обједињују у шире класе. Две највеће повезане су с активностима људског тела (прве четири) и с активностима људског духа (последње четири). При томе, сваки од телесних система успоставља везу или се копира на одговарајући духовни систем. Овај принцип дихотомије, који произилази из двојства тело – дух, у основи је повезивања следећих система: 1. опажања и интелекта, 2. физиолошких стања и жеље, 3. физичких реакција и емоција, 4. физичких и говорних активности (Апресян 1995: 364–366).

²⁶ Сложеност система утврђује се на основу лингвистичких критерија: 1. броја лексема и граматичких јединица које га опслужују, 2. могућности тумачења јединица виших система јединицама нижих, 3. улоге његових појмова у организацији исказа (Апресян 1995: 359).

Основни циљ овог истраживања јесте да на фразеолошкој грађи српског језика потврди Апријанову теорију о наивној слици света у којој су одговарајући домени, непосредно повезани с човеком, обједињени у сложене системе, хијерархијски устројене и међусобно обједињене неким својим општим принципима.

1.3.4. Лингвокултуролошки аспект

Како је у знатном броју фразеологизама, који представљају фрагмент језичке слике света, садржана културна информација, тако истраживања ове врсте по правилу носе и лингвокултуролошко обележје. Концептуална анализа фразеологизама, заснована на појмовној метафори и метонимији, мора обавезно бити надограђена приступом који неће занемарити културну компоненту. Наиме, један од најпроблематичнијих постулата когнитивне теорије метафоре јесте идеја о универзалности појединих метафоричних модела (Dobrovolskij, Piirainen 2005: 16). То је случај чак и с оним метафоричним моделима који су засновани на телесном искуству и за које се верује да су универзални управо због биолошке основе заједничке свим људима. Истраживања, међутим, показују да и метафоре попут оне коју уводе Џ. Лејкоф и З. Кевечеш: *љутња је усијана течност у садрживачу*, пролазе кроз својеврстан културни филтер те да су обликоване културним и друштвеним особеностима говорне заједнице у којој настају (в. Dobrovolskij, Piirainen 2005: 7–16).

Лингвокултурологија је формирана деведесетих година двадесетог века као резултат антропоцентричне парадигме²⁷ у лингвистици и бави се језиком као феноменом културе, тј. начином на који језик својим јединицама оваплоћује, чува и преноси културу (Телија 1996: 222; Маслова 2007: 8–9). Она је толико тесно повезана с етнолингвистиком да је неки аутори, на пример В. Н. Телија (1996: 217), сматрају њеним делом. Изникла је из споја лингвистике и културологије на основу идеје о нераскидивој вези између језика и културе: језик је саставни део културе који се наслеђује, у исто време он је и њено основно средство, помоћу којег се култура усваја; језик изражава специфичне црте националне културе и менталитета (Маслова 2007: 62). И Ј. Бартмињски (2011: 22) сматра да је језик у исто време и део културе, али и њен носилац, будући да пружа информације о њој. У основи ове дисциплине лежи схватање језичких знакова као знакова културе, пошто је сваки носилац језика у исто време и носилац културе. Њен предмет су језичке јединице које су попримиле симболичко и метафоричко значење у култури и које уопштавају архетипско и прототипско поимање, сачувано у митовима, легендама,

²⁷ Антропоцентризам се у лингвистици огледа у учачавању постојања принципа у језику по којем је човек мера свих ствари. На пример, у фразеологији се растојање у простору одмерава тако што се човек и делови његовог тела узимају као оријентир: *бити коме ђред носом*.

обредима, фолклорном и религиозном дискурсу, фразеологизмима, пословицама итд. Управо се као предмет њеног истраживања издвајају следећи сегменти: лексика која нема своје еквиваленте у другим језицима, а у вези с тим лексичке и концептуалне празнине, затим језичке јединице које чувају трагове обреда, обичаја, веровања, митологеме и архетипови, паремиолошки и фразеолошки фонд језика, еталони, стереотипи²⁸ и симболи, метафоре итд. Она настоји да одговори на питања: како култура учествује у образовању језичких концепата, у ком се делу језичког знака чува културни смисао, да ли те смислове разумеју говорник и слушалац и како то утиче на говорну стратегију итд. (Маслова 2007: 31–37).

Културна информација садржана је у унутрашњој форми, сликовитој основи фразеологизама дајући им специфичан културно-национални колорит. У језику се чувају и фразеологизирају они аспекти који се повезују с културно-националним еталонима, стереотипима, митологемама. За интерпретацију денотативног или сликовитог аспекта значења у категоријама културе В. Н. Телија користи термин културна конотација. Ова ауторка издваја осам типова извора културне интерпретације фразеологизама: 1. ритуалне форме народне културе, 2. паремиолошки фонд, 3. еталоне, 4. речи симболе или речи и синтагме које добијају симболично значење, 5. хришћанство и његову теозофију, 6. интелектуално добро народа и човечанства у целини, 7. знања исказана фразеолошким компонентама о реалијама које су предмет описа у лингвокултуролошким речницима, 8. унутарјезичке ресурсе, који се тичу формирања фразеолошког значења на сликовитој основи одражавајући на тај начин основне принципе концептуализације стварности (Телија 1996: 215–247).

Процес претварања културног кода у језички И. Зикова обележава термином интерсемиотичка транспозиција.²⁹ Фразеологизми су типичне јединице језика које настају на овај начин. Као резултат интерсемиотичке транспозиције, која се одвија у три корака (одабирање концептуалног садржаја из различитих семиотичких система, његова синтеза и структурирање), настаје макрометафоричан концептуални модел који генерише фразеолошке слике. Описани модел, дакле, ствара се транспозицијом одређеног концептуалног

²⁸ Уочавајући у литератури нејасну разлику између прототипа и стереотипа, Љ. Поповић (2006) наведене појмове види на следећи начин. За њу је прототип најупечатљивији пример из личног искуства говорног лица, похрањен у његовој епизодијској меморији и одмерен према вредносној скали субјективног денотативног простора између њеног позитивног и негативног пола. С друге стране, стереотип је асоцијативни прототип, тј. туђе искуство у вези с фрагментом нејезичке стварности, чијим преузимањем говорник стиче фрагмент колективне конвенционалне језичке слике стварности (Поповић 2006: 182–183).

²⁹ Њега, иначе, уводи Р. Јакобсон педесетих година двадесетог века да би њиме обележио обрнут поступак – интерпретацију вербалних знакова помоћу знакова невербалних система.

садржаја из различитих семиотичких сфера културе у фразеолошке знаке. Фразеолошка креативност макрометафоричног концептуалног модела испољава се не само бројем већ и различитошћу фразеолошких слика које генерише, као и могућношћу стварања фразеолошких неологизама и/или нових фразеолошких варијаната. Праћење фразеолошке креативности макрометафоричног концептуалног модела води ка феномену културног профилисања. Доминантан профил може се сматрати најтипичнијим начином гледања на свет у одређеној лингвокултурној заједници (Zukova 2014: 321–336).

Лингвокултуролошки правац у фразеологији обједињује етнолингвистички и когнитивни приступ тако што теоријске поставке узима од етнолингвистике, а примењује методологију когнитивне лингвистике и концептуалне анализе (Barčot 2017: 61).³⁰

Циљ овог истраживања свакако није исцрпна лингвокултуролошка интерпретација фразеолошке грађе, будући да нису сви фразеологизми носиоци културно-националне информације. Описивање културно-националне позадине фразеологизма послужиће као помоћна метода у објашњавању процеса формирања фразеолошког значења.

1.3.5. Принципи анализе

Концептуална анализа је једна од веома погодних метода за приступање фразеолошкој грађи језика будући да фразеологизми на особен начин откривају представе човека о себи. Међутим, фразеологизми омогућавају само делимичан приступ концепту односно човековој концептосфери. Потпунија слика добија се комплетним описивањем номинационог поља одређеног концепта, тј. анализирањем његовог лексичког слоја, затим асоцијативног поља, као и контекста, који укључује књижевноуметничке и друге текстове, што у овом истраживању није случај. Будући да је оно ограничено само на један сегмент номинационог поља – на његов фразеолошки слој, слику човека предочену овим радом треба сматрати искључиво фрагментарном, тако да би се у неку руку овде могло говорити о фразеолошкој слици човека.

Фразеолошка грађа која је предмет овог истраживања потврђује теорију Ј. Д. Апресјана о наивној слици коју човек има о себи. Та слика заснована је на концептима у којима су обрађени сегменти стварности непосредно везани за човека. Реч је о стањима, процесима и активностима који су му инхерентни и без којих се његова егзистенција не може ни замислити. Они му омогућавају примање информација из спољашњег света, њихову обраду, реакцију на њих и интеракцију с окружењем. Пружају основу за човеково биолошко, али и социокултурно функционисање. Управо непосредна веза-

³⁰ О лингвокултуролошком приступу фразеологији в. детаљније у: Вуловић 2015 и Barčot 2017.

ност за човека главно је обележје на основу којих се дати системи разликују од осталих. У оквиру њих може се извршити подела на појединачне концепте с обзиром на природу процеса или активности који су њиме обухваћени односно с обзиром на врсту органа ангажованог у њиховом остваривању. За ово истраживање одабрана су следећа концептуална поља, која граде хијерархију у наивној слици човека, репрезентована одговарајућим фразеолошким јединицама:

1. визуелна перцепција (*гледајћи кога бело, висити коме над главом [изнад главе], гуштајћи [прогуштајћи, исцртајћи, јестити, прождиријати]* кога очима [*погледом*], *бијти* коме на оку, *гледајћи [погледајћи, мерити]* и сл.) кога, шта *испод [преко]* ока);

2. физиолошка стања и реакције, као што су глад, жеђ, бол, умор итд. (*гледан као вук, љасити [љадајћи, сљасити]* с ноћу);

3. физичке радње, у првом реду кретање (*јуријти [ходајћи, луштајћи]* и сл.) *као без главе, ићи [ошћити]* у *беспражију, ухвајити маглу, дајти ногама маха, ићи као по јајима*);

4. мисаони и интелектуални процеси (*познавајћи кога као свој [властити]* буђелар [*меј*], мућнујћи [*мућкајћи, дрмнујћи*] главом, *избацити [избијти, избрисајћи]* и сл.) кога, шта *из главе, проћи [пролазити, прелетјети]* кроз главу [*главом*], *јунијти* коме мозак);

5. емоције (*сћежне се [сћеже се]* коме срце [*око срца*], *шкрђуштајћи [шкријати]* зубима, *обесити [сјусити, покуњити, најети]* нос, *љакајћи* као киша, *јуно је* коме срце, *бијти на деветом небу*);

6. говор (*говоријти на пола уста, џоворијти [рећи, прођоворијти]* шта иза зуба [*између зуба, кроз зубе*], *скрајити [пошкрајити]* језик, [*на*]ошћити језик, *језик се* коме *развезао [одрешио]*).³¹

Осим побројаних у анализу су укључени и сегменти човековог постојања који се тичу његове физиономије и структуре личности. У првом реду обухваћени су фразеологизми са значењем:

1. карактерних црта (*не да[ва]јти ни Богу шамјана, бијти шврде главе, дрвена [дубова, храсцова]* глава);

2. особина темперамента (*бијти вреле крви, жива жеравица*);

3. интелектуалних способности и интелигенције (*бијти бистар као боза, глуп као ћускија, букова глава*);

4. телесних карактеристика, способности и вештина (*мршав као љас, мршав као чачкалица, виде се* коме ребра).

³¹ Категорије физиолошких реакција и жеље (намере) укључене су у друге системе, у оквиру којих ће се говорити о њима. На пример, физиолошке реакције на неке емоције обухваћене су одељком у којем су обрађене емоције, док се намера разматра у оквиру говорне активности.

У анализи је примењена когнитивносемантичка метода која подразумева описивање концепта на основу семантичких обележја фразеологизама који га репрезентују. Стога, прва фаза те анализе обухвата устројавање система фразеолошких јединица које вербализују одређени концепт, а затим њихово подвргавање семантичкој разради. На основу ње издвајају се релевантне компоненте значења које подлежу когнитивној интерпретацији, тј. једној врсти високоапстрактног уопштавања, што олакшава уочавање структурних сегмената концепта. Семантичка анализа фразеологизама доказује Апресјанову теорију да су у нашој представи о човеку ови концепти уређени као системи, будући да имају сложену структуру, да је међу њима могуће уочити извесну хијерархију, као и обједињеност по принципу дихотомије, с обзиром на чињеницу да простији системи учествују у концептуализацији сложенијих. У фразеологизме као експресивне јединице уткана је вредносна и емоционална компонента, тј. она која открива вредносни суд и однос говорника према садржају пренесеном фразеолошком јединицом. Њу је, такође, важно издвојити како би се указало на однос једне говорне заједнице према сегментима стварности инхерентним човеку.

И на крају, ако се има у виду да су многи фразеологизми утемељени у традиционалним и уопште цивилизацијским налагама говорне заједнице којој припадају, истраживање неминовно добија и лингвокултуролошки аспект. Као што је наглашено, метода лингвокултуролошке анализе примењује се као помоћна с циљем да се помоћу ње објасне принципи фразеологизације одређених синтагматских и других конструкција, тј. механизми стварања одговарајућих фразеолошких значења. У таквој су функцији објашњења одређених обичаја, веровања и других сегмената традиционалне културе говорника српског језика. Истицањем такве врсте елемената у слојевитој семантици фразеологизама указује се у исто време и на оно што је универзално и национално специфично у датој говорној заједници.

II. ОПАЖАЊЕ

2.1. Уводне напомене

Опажање или перцепција представља један од когнитивних процеса јер је укључена у општи систем прикупљања информација и њихове обраде, учења, памћења те свеукупне организације и репрезентације знања о свету. Перцепцију је тешко посматрати изоловано од остатка когнитивне психологије. Наиме, иако је она почетак когнитивног процесирања информација из спољашњег света, немогуће је одредити где престаје сам унос информација, тј. перцептивни процес, а где почиње њихова когнитивна обрада (Zdravković 2008: 25). Физиолошка основа опажања подразумева следеће: процес почиње активирањем рецептора услед неке енергетске промене у средини, при чему су различите врсте рецептора осетљиве на различите врсте енергије. Рецептори трансформишу физичку енергију у нервне импULSE, који се преносе у мождане зоне, где настаје чулно искуство. Та искуства су углавном свесна и чине нашу перцепцију света (Zdravković 2008: 28–30).

Иако је најстарија Аристотелова подела на пет чула, постоје и други критерији према којима се чула могу поделити. На пример, према извору информација, чула се могу поделити на она која носе информације о екстероцепцији, тј. спољашњим објектима, и интероцепцији, тј. сопственом телу. У зависности од критерија већина истраживача данас разликује од девет до једанаест чула (Zdravković 2008: 28).

У теорији Ј. Д. Апријеса (1995: 355–356) о наивној слици коју човек има о себи физичко опажање је први и најпростији од свих система. Оно се остварује као примање спољашњих утисака видом, слухом, мирисом, укусом и додиром. Смештено је у одговарајућим органима – очима, ушима, носу, језику и кожи, а семантички примитив овог система је глагол *опажати*. Имајући у виду да примарна ситуација опажања укључује два основна учесника – онога ко опажа и оно што се опажа, Ј. Д. Апријес издваја две основне серије глагола опажања. Прву чине глаголи чија аргументска структура обухвата субјекат и објекат опажања, а другу чине њима конверзивни глаголи или глаголски изрази са замењеним распоредом актаната. Њима је могуће прикључити трећу серију глагола, чија семантика подразумева актив-

но коришћење одговарајућег органа опажања како би се добила потребна информација о свету, нпр. *гледајти*, као и глаголске изразе којима се обележава активно деловање на орган чула, нпр. *идајти у очи*. Држећи се традиционалне поделе на пет чула, овај аутор издваја пет подсистема опажања представљених скупинама од по три глагола за руски језик: *видејти* – *бијти видљив* – *гледајти*; *чујти* – *бијти чујан* – *слушајти* итд. (Апресјан 1995: 357).

У хијерархији опажајних подсистема у језичкој слици света примарно место заузима вид, за њим следи слух, затим мирис, укус и додир (Апресјан 1995: 363). То потврђује и шири увид у фразеолошку грађу српског језика. Показује се, наиме, да се у нашем фразеолошком систему најчешће региструју перцептивни процеси који се тичу примања информација чулом вида, мањи је број фразеолошких јединица којима се обележавају аудитивни процеси, док маркирање осталих опажајних способности изостаје или је сведено на минимум. Дакле, с обзиром на обим вербализације опажајних процеса фразеолошким јединицама, може се рећи да у нашем појмовном систему централно место заузима визуелна перцепција, због чега ће даља анализа и бити посвећена овом концепту.³²

У том смислу анализи ће бити подвргнуте фразеолошке јединице овог типа: *бацијти око* на кога, на шта, *измаћи (се)* (*измицајти се*) чијем *оку*, (*по*)*гледајти* кога, шта *преко ока* (*рамена*), *жујајти* (*прожујајти*, *испијајти*, *јесјти*, *прождирајти*) кога *очима* (*погледом*), *шибајти* кога *очима*, *прећиворијти се у око* итд. с циљем да се утврди структура концепта визуелног опажања односно основни механизми концептуализације ове врсте когнитивних процеса код људи.

2.2. Визуелно опажање

2.2.1. Психофизиолошки аспект

У психологији се сматра да човек у комуникацији са својом средином највише користи информације добијене чулом вида. Оне омогућавају сазнавање шире околине и веома су брзе тако да се може пратити динамика средине (Огњеновић 2007: 140–141). Осим тога, вид је најпоузданије чуло јер пружа људима најпрецизнији увид у физички свет тиме што омогућава изразиту сличност дисталног стимулуса, тј. спољашњег објекта и перцепта (Здравковић 2008: 145).

Гледано с неурофизиолошког аспекта, процес визуелног опажања је веома сложен, што показује и изразита развијеност и комплексност анатомског

³² И у учењима о перцепцији визуелном опажању посвећује се много простора. На пример, у студији С. Здравковић (Здравковић 2008) виду је посвећена скоро половина целокупног текста књиге, што говори о његовом значају.

апарата ангажованог у њему. Људске очи су, у односу на очи осталих врста, међу најефикаснијима. Код људи визуелне зоне надовезују се на много моћније когнитивне структуре које дозвољавају изузетно померање граница вида (Zdravković 2008: 152). Пошто задатак овог истраживања није детаљан анатомски опис свих елемената који учествују у примању, преносу и обради ове врсте информација, овом приликом биће поједностављено представљен процес визуелне перцепције. Адекватна драж чула вида је светлост која се одбија с површине објекта до нашег ока, а да би доспела до рецептора пролази кроз више средина: рожњачу, очну водицу предње коморе, сочиво, стакласто тело и више слојева ткива мрежњаче, при чему свака од тих средина има своје индексе преламања светлости (Ognjenović 2007: 141, 149). Светлосну информацију о објектима специјализовани рецептори у оку транспонују у електричне потенцијале. На месту стимулисања рецептора јавља се проксимални стимулус. Импулс се даље преноси нервним путем до кортекса, где се обрађује пристигла информација, која се даље разлаже по различитим параметрима и шаље у специјализоване визуелне зоне кортекса. У последњој фази обраде ствара се перцепт, који одсликава посматрани објекат (Zdravković 2008: 145).

У кратким цртама предочене анатомске и неурофизиолошке основе визуелног опажања просечан говорник српског језика свакако није свестан. За њега је централни орган чула вида око онакво какво је њему познато на основу сопственог искуства. Занемарено остаје све оно што измиче човековим опажајним способностима, у првом реду оптички и анатомски елементи процеса. Стога визуелну перцепцију говорник концептуализује управо преко ока како га он види, што одговара идеји Ј. Апресјана о наивној слици света, за разлику од научне, енциклопедијске. То потврђује ексцерпирана фразеолошка грађа у којој преовлађују примери с лексичком саставницом *око*, о чему ће детаљније бити речи у анализи која следи.

2.2.2. Когнитивнолингвистички аспект

У лексикону српског језика доминантне јединице помоћу којих се вербализује концепт визуелног опажања јесу глаголске лексеме, нпр.: *гледајти*, *видејти*, *зуријти*, *загледајти* (*се*), *мојтријти*, *ојазиијти*, *погледајти*, *посматрајти* итд. Према А. Вјежбицкој (Wierzbicka 1996: 78–82), један од семантичких примитива менталног процеса јесте *видејти* (на енгл. *see*). Наведене јединице су у србистици махом разматране са лексичкосемантичког и синтаксичко-семантичког аспекта (в. Петровић 1991, 1994; Црњак 1999–2001; Петровић, Суботић 2002; Марковић 2011, 2102; Ристић 2011, 2015). Ова истраживања показују да се ради о лексемама сасвим особеног семантичког потенцијала које, у функцији управног предиката, утичу на специфичну организацију реченичне структуре, тј. на распоред и морфосинтаксичка односно семантичка

обележја аргумената, што омогућава успостављање система елемената који улазе у структуру концепта визуелног опажања.

Глагол *видети* као типичан представник ове групе у имперфективној форми може да реферише не само о примању спољних утисака чулом вида већ и о способности опажања уопште, што условљава његову генеричку односно референцијалну употребу у реченици. Тада је и његова валентност различита нпр. *Не видим – Не видим ништа* (Петровић 1991: 84–85). Посебно је занимљива семантика исказа када се уз негирани глагол употреби објекат. У тим примерима негација не имплицира нереализовање перцептивне радње, већ се објекту одриче присуство у пољу визуелног опажања субјекта (Петровић 1991: 87). Семантика глагола визуелне перцепције показује да улога перципијента може бити активна и пасивна. У првом случају перципијент је активан учесник визуелног опажања јер својом вољом усмерава чуло вида на одређене предмете. У другом случају он је пасиван прималац визуелних утисака па само региструје предмете у свом видном пољу. Глагол *гледа*, на пример, код којег је интенционалност доминантна семантичка компонента може указивати на управљеност погледа, али и обухваћеност њиме, што условљава његово морфосинтаксичко окружење. Обухваћеност се исказује беспредлошким генитивом или акузативом, тј. типичним објекатским формама, док се на управљеност упућује неком предлошком конструкцијом (Петровић 1992: 162–163).³³ Глаголи из групе визуелног опажања (као и они из групе којима се обележава аудитивна перцепција) са експлицираним објектом имају и ту могућност да за себе вежу реченице са двоструком функцијом – оне истовремено допуњују глагол, али одређују и именску реч у акузативу у функцији објекта визуелне или аудитивне перцепције, нпр. *Видео их је да шрче* (Петровић 1994: 53). За клаузе овог типа у нашој литератури употребљавају се различити термини: ситуациони детерминатор (Ivić 1995b), актуелни квалификатив (Станојчић, Поповић 1992), предикативни атрибут (Петровић, Суботић 2002).

Семантички приступ глаголима визуелне перцепције Ж. Марковић (2011, 2012) заснива на анализи њихове аргументске структуре. Предикатни оквир ових глагола обухвата перципијента, објекат перцепције, орган опажања и спацијални детерминатор. Први и обавезни аргумент глагола визуелне перцепције може бити агентивни перципијент, уколико свесно и вољно обавља опажајну активност, и експеријентални перципијент, уколико опажање није вољно. С обзиром на то сви перцептивни глаголи могу се поделити у две групе – агентивне, какви су, на пример, *гледа*, *погледа*, *посматра*, *разгледа*, и неагентивне, тј. експеријенталне, као што су *ви-*

³³ Детаљније о међуусловљености семантике глагола *гледа* односно природе перципираног објекта и морфосинтаксичког окружења датог глагола в. у: Петровић 1992: 161–167.

дејти, *разазнајти*, *приметити* (Марковић 2012: 72).³⁴ Објекат перцепције је други аргумент у предикатном оквиру глагола визуелне перцепције и сврстава се у ширу категорију пацијенса, с тим што се не налази под непосредним утицајем агенса. У српском језику објекат не зависи од агентивних или експеријенталних својстава глагола (Марковић 2012: 76).³⁵ Орган опажања је инкорпориран у саму семантику глагола визуелне перцепције, а уколико се експлицира, мора бити праћен обавезном детерминацијом (Петровић 1991: 86; Марковић 2012: 77). Сврстава се у ширу семантичку категорију инструмента, у оквиру које заузима периферно место јер по својим битним својствима одступа од прототипичног представника ове категорије (Марковић 2012: 78). За семантички опис глагола визуелне перцепције релевантно је шест типова спацијалног детерминатора: почетна тачка – место са којег је управљен перципијентов поглед, крајња тачка – ентитет до којег допире перципијентов поглед, перципирани простор – у оквиру којег се простира или на који је усмерен перципијентов поглед, директив – правац у којем је усмерен перципијентов поглед, транзитив – виртуелна линија којом се простира перципијентов поглед, дистрибутив – у његовом саставу је више локализатора на које се перцептивна радња усмерава сукцесивно. Спацијални детерминатори са статусом аргумента појављују се превасходно уз агентивне перцептивне глаголе (Марковић 2012: 80).³⁶

У систематизацији глагола визуелне перцепције и С. Ристић примењује лексикосемантичке и граматичке параметре. Ауторка уочава да се глаголи *гледајти* и *видетити*, као типични представници ове поткласе, у српском језику реализују у оквиру шест серија, при чему су прве три засноване на прототипичној ситуацији визуелне перцепције са регуларним синтаксичким распоредом субјекатских и објекатских аргумената, док су преостале три серије мање регуларне. У њима је субјекат маргинализован, а у први план истура се објекат перцепције (Ристић 2011: 33–41).

На основу лексичког и граматичког система јединица помоћу којих је вербализован концепт визуелног опажања у пољском језику Ј. Бартмињски реконструише језичку слику овог процеса укључујући следеће елементе:

³⁴ Примењујући поступке компоненцијалне анализе И. Црњак издваја следећа обележја субјекатског аргумента: људско/животињско, свесно/несвесно, активно/пасивно, интенционално/неинтенционално, присуство/одсуство очних покрета или покрета тела (Црњак 1999–2001: 319).

³⁵ Објекте глаголских радњи И. Црњак је супротставила на основу следећих обележја: живо/неживо, конкретно/апстрактно, човек/предмет, покретно/статично, тотално/парцијално (Црњак 1999–2001: 319).

³⁶ Глаголе визуелне перцепције у енглеском језику С. Филиповић је поделила с обзиром на следећа дистинктивна обележја: дужину гледања (дуго, кратко), начин гледања (површно, тајно, пажљиво и сл.), сврху гледања (нпр. да би се нешто проценило или боље видело), положај / изглед и покрете очију и лица, ситуацију односно околност под којом се гледа (Filipović 2004: 218–219).

чин посматрања, предмет посматрања, субјекат посматрања, орган вида и оруђе које потпомаже гледање, видно поље, видљивост, планови и позадина, угао посматрања, тј. пресек линије погледа и линије субјекат–објекат, тачка посматрања, тј. место са којег се нешто види, тачка гледишта, перспектива (Бартмињски 2011: 138). У оквиру чина посматрања овај аутор прави разлику између назива који представљају догађај само из угла посматрача и оних који наглашавају посматрани предмет. Затим се даље диференцирају добар и лош вид, пасивна и активна перцепција, интенционално посматрање и посматрање без размишљања, перцепција са мањим или већим интензитетом воље и пажње посматрача, краткотрајно и површно односно дуготрајно и темељно гледање, опажање праћено емоцијама. Предмет посматрања смештен је у физичком свету, у сфери реалности, али он, такође, може припадати и сфери културне стварности, која је производ човекових сазнајних активности. Субјекат опажања је пасиван, уколико само прима визуелне утиске без јасне намере, и активан, уколико се то чини с неком намером; затим субјекат се различито квалификује и с обзиром на сферу у којој је смештен објекат (реалну или имагинарну), као и с обзиром на његову позицију – унутар или ван посматраног догађаја. Орган чула вида је око, које може бити несавршено, дефектно, али се вид може побољшати и додатним справама (наочарима, лупом, микроскопом, двогледом итд.). Видно поље је уско или широко, а субјекат своју пажњу може усмеравати на више објеката истовремено или на један, при чему су они на већој или мањој удаљености. И сама видљивост може бити боља или лошија, уз могућност постојања препреке. Предмети се налазе у првом, другом плану и сл., а све оно што је у видном пољу смештено даље од предмета посматрања чини позадину. Основни модел визуелне перцепције јесте интерперсонални, када је предмет посматрања саговорник с којим је субјекат повезан линијом погледа. У случају када објекат није човек, ради се о метафоричком проширивању прототипичне ситуације. Тачка посматрања односи се на место са којег субјекат врши сензорне операције. Насупрот томе, тачка гледишта има менталну димензију, повезана је са субјектом који, посматрајући, концептуализује објекат и тако претвара чулне податке у језичко-културну слику предмета.³⁷ Перспектива је појам надређен категоријама видног поља, угла посматрања, тачке гледишта и тачке посматрања. Он садржи додатну семантичку компоненту усмеравања (Бартмињски 2011: 139–168).

Служећи се методологијом Ј. Бартмињског и когнитивним приступом Лублинске етнолингвистичке школе, С. Ристић (2015: 189–206), на корпусу српског језика, пре свега на твореницама глагола визуелне перцепције, издваја исте профиле концепта визуелног опажања. При томе, ауторка запажа

³⁷ У овим појмовима најочљивији је прелазак са визуелног опажања на разумевање, тј. прелаз са просторног и темпоралног плана на психолошки и аксиолошки.

да концептосфера *виђење*, осим поља визуелне перцепције, великим својим делом обухвата ментално концептуално поље поимања и схватања, што је драгоцено откриће за анализу фразеолошке грађе, која такође показује исту врсту концептуалног преклапања.

Пратећи метафоричну концептуализацију на примерима глагола визуелне перцепције у енглеском и српском језику, К. Цветковић запажа да се визуелна перцепција често третира као физички додир и физичка манипулација, пошто постоји могућност да се вид фокусира на посебно одабране надражаје, као што се додир управља ка посебно одабраним ентитетима. Међутим, секундарна значења ових глагола углавном су из домена менталних активности, попут знања, разумевања итд., што се објашњава чињеницом да је визуелна перцепција управо вид прикупљања информација из спољашњег света. Ауторка издваја следеће типове метафора на којима почива пресликавање перцепције на домен менталног: ПРЕДВИДЕТИ, БИТИ СВЕСТАН НЕЧЕГА ЈЕ ВИДЕТИ, ОБРАТИТИ ПАЖЊУ НА НЕШТО ЈЕ ЗАПАЗИТИ, ОТКРИТИ НЕШТО ЈЕ УОЧИТИ, СХВАТИТИ ЈЕ ОПАЗИТИ, ТРАЖИТИ РЕШЕЊЕ ЈЕ ВИДЕТИ итд. При томе, глаголи *видети*/*see*, као и већина неагентивних глагола визуелне перцепције структурирају домене значења менталних способности, који су такође изражени глаголима статичког типа. С друге стране, глаголи *гледа*/*look*, као и други агентивни и динамички глаголи пресликавају се на домене менталних активности динамичког типа (Cvetković 2003: 197–213).

2.3. Концепт визуелног опажања у фразеологији

2.3.1. Структура концепта

Фразеолошка грађа, која обухвата око седамдесет јединица, потврђује присуство централних елемената концепта визуелног опажања претходно описаних у литератури. Може се рећи да концепт визуелног опажања вербализован фразеолошким јединицама српског језика структурирају следеће компоненте:

- а. перципијент односно прималац визуелних утисака или посматрач;
- б. орган визуелне перцепције као средство помоћу којег се региструју спољашњи надражаји;
- в. процес визуелне перцепције, тј. процес примања спољашњих утисака;
- г. објекат ка којем је усмерена перцепција или који је њоме обухваћен;
- д. сврха спровођења перцептивне радње.

А. Перципијент. У српској фразеологији перципијент је у фокусу, у првом реду, као носилац особина које се тичу способности визуелног опажања.

Фразеологизмима се, с једне стране, описују његова физиолошка својства као што су добар (*соколово око*) или лош вид (*издале су кога очи, варају кога очи*), а с друге стране, перципијент се квалификује као пажљив, опрезан и промишљен посматрач (*[имајти] будно око, будним оком, отворених очију*), што укључује ангажованост и менталних зона његовог опажајног система. Свега је један пример којим се описује перципијентово физиолошко стање манифестовано променама у органима опажања – *изграјти* коме *пред очима*.

Б. ОРГАН ВИЗУЕЛНЕ ПЕРЦЕПЦИЈЕ. Како показују примери, носилац процеса визуелне перцепције неодвојив је од средства помоћу којег се дати процес остварује, због чега је у знатном броју свих фразеологизама (у седамдесет посто случајева) заступљена лексема *око*, којом се именује одговарајући орган. Иначе, више од трећине фразеологизама који у свом лексичком саставу имају именицу *око* обележавају неки од сегмената визуелне перцепције,³⁸ што потврђује изразиту близину ова два ентитета у домену опажања те омогућава развој фразеолошких значења по метонимијском принципу СРЕДСТВО ПОМОЋУ КОЈЕГ СЕ ПРОЦЕС ОСТВАРУЈЕ → ПРОЦЕС.

В. ПРОЦЕС ВИЗУЕЛНЕ ПЕРЦЕПЦИЈЕ. Централну позицију заузима сегмент који се тиче самог процеса опажања. Он се даље може разложити према следећим параметрима:

- квалификативној маркираности процеса визуелног опажања;
- манифестацији перципијентовог емотивног или менталног стања.

Када је визуелно опажање обележено у погледу начина на који се остварује, перципирани објекат је маргинализован, иако се он подразумева. Овако обележени изрази указују на то да се перцептивна активност остварује:

- нетремице, занесено (*зледајти [иљийти] као маче у жижак*);
- у свим смеровима, унаоколо, избегавајући туђи поглед (*кружијти оком [очима], вијилајти очима, шарајти очима*);
- кратко, површно (*прелетјетити погледом [очима, оком]*);
- разрогачено, уз колачење очију (*забелетити очима*);
- притајено, прикривено (*зледајти као мачак иза уља*);
- без помоћних средстава (*видетити [зледајти и сл.] жолити [просјити, слободним] оком*).

Начин на који се остварује визуелна активност често је манифестација унутрашњег емоционалног или менталног стања њеног носиоца. Тако поглед може одражавати:

- зачуђеност, забезекнутост перципијента (*очи* коме *искоче [хоће искочитити]*);

³⁸ То показују подаци добијени анализом фразеологизама са соматизмом *око* (Штрбац 2012а; Штрбац, Штасни 2017: 97–107).

– његову немогућност разумевања одређених околности или неког проблема (*гледајти* [буљити, зијати, бленути и сл.] као *ттеле у шарена* [нова] *врати*);

– пажњу и будност перципијента (*ошворити* [ошварити, уйерити] [све] *очи* [сва четири ока, сшо очију], *прешворити се у око*).

Г. ОБЈЕКАТ ВИЗУЕЛНЕ ПЕРЦЕПЦИЈЕ. Објекат опажања чулом вида непосредно је укључен у сам процес, који је на њега усмерен. Елеменат који се односи на објекат опажања није садржан у фразеологизму, већ је експлициран јединицом која представља његово обавезно граматичко окружење.

У највећем броју случајева перципијент је активан, што значи да се визуелна перцепција спроводи свесно односно да је усмерена према неком спољашњем предмету с намером да се о њему прикупе информације. Тежиште може бити на самом перципијенту, када опажање има смер перципијент–објекат. Тада се фразеологизмима обележава уочавање или праћење објекта у перципијентовом видном пољу (*бацити* [бацајти] *око* на кога, на шта, *ујетити* [ујињајти, ујретити] *очи* у кога, у шта, *забележити* шта *оком*, *зайне* [зайиње] *коме око* на коме, на чему, *дошрајити* [исшрајити] *кога погледом*). То се на синтаксичком плану испољава следећим распоредом аргумената: перципијент попуњава субјекатску позицију, док је предмет опажања у функцији објекта. Морфосинтаксичко окружење фразеологизма је обавезно, а објекатски експонент исказује се одговарајућом падежном или предлошко-падежном конструкцијом. На другој страни, у фокусу може бити и предмет посматрања, што подразумева усмереност од објекта ка перципијенту, и тада се указује на његово присуство у видном пољу односно одсуство или нестајање из њега (*битити* *коме пред очима*, *битити* *коме на оку*, *измаћи* [се] [измицајти се] *чијем оку*). Ова врста перспективизације испољава се различитом дистрибуцијом аргумената: у субјекатској позицији је објекат перцепције формализован номинативом, док се на посматрача указује дативом или одговарајућом посесивном речју.

Свесно ангажовање носиоца перцептивне активности исказује се додатном квалификативном компонентом у семантичком садржају ових израза која истиче неки од интенционалних аспеката радње гледања. Она се, дакле, спроводи:

– без прекида, упорно, непрестано, пажљиво (*узетити* *кога*, *шта на* [под] *око*, *не пушити* [не пушијајти, не испушијајти] *кога с ока* [из очију], *не ошкинути* [не ошкидајти, не скренути] *очи* од кога, од чега, *држати* [имати] *кога*, *шта на оку* [под оком], *шрајити* *кога*, *шта очима* [оком], *не спуштајти* [скидајти, скинути] *ока* [очију] *с кога*, *уковајти* *у шта очи*, *задржати* *очи* на чему, *ујетити* [ујињајти, ујретити] *очи* у кога, у шта, *шрајити* *кога*, *шта у корак*, *ујити се погледом* у кога, у шта);

– с пажњом (*висити* *коме над главом* [изнад главе], *мошрити* [шмашрити, шрајити сл.] *без даха*);

- на брзину, површно, летимице (*окрзнути* кога *оком* [*погледам*]);
- крадом, кришом (*гледајти* [*погледајти*, *меријти* и сл.] кога, шта *испод* [*преко*] *ока*);
- с незнањем (*гледајти* кога *бело*).

Усмереност перцептивне радње ка одређеном објекту веома је често мотивисана перципијентовим односом према њему. Тај однос је позитиван, уколико перципијент према предмету посматрања осећа заинтересованост, задивљеност, уживање, жељу или пожуду: *замичу* (*се*) коме *очи* за ким, *бацајти* (*бацајти*) *око* на кога, на шта, *позобати* кога *оком* (*очима*), *не моћи* с кога, с чега *скинути* *ока* (*очи*), *гледајти* (*у*) кога *као* (*у*) *божа*, *пасјти* (*напасјти*, *парјти*, *наслађивати* и сл.) *очи* на коме, на чему, *парјти* *зенице*, *пунити* *очи*, *жујати* (*прожујати*, *испијати*, *јесити*, *прожидирати*) кога *очима* (*погледам*), *искајати* *очи* за ким, за чим. Иста врста односа реализује се и у примерима који подразумевају конверзивну ситуацију, тј. изазивање одређеног емотивног стања у перципијенту. То намеће обрнути распоред аргумената у реченици, нпр. *нешто зайиће за око* некоме. Привлачење перципијентове пажње може се остварити нечијим посредством: *неко* или *нешто скреће поглед* некоме на нешто. Насупрот томе, перципијент може гајити различите врсте непријатељских осећања према предмету – неповерљивост, незадовољство, презир, љутњу, мржњу, нпр.: *гледајти* (*погледајти*, *меријти* и сл.) кога, шта *испод* (*преко*) *ока*, (*по*)*гледајти* кога, шта *преко ока* [*рамена*], *испречити* (*попречити*) *очи* на кога, *меријти* (*одмеријти*) кога *погледам*, *превалијти* *очи* на кога, *гледајти* *преким* (*кривим*) *оком*, *севнути* *очима*, *шибати* (*ошинути*, *стпрељати*, *простпрелијти*) кога *очима*, *пресећи* кога *оком*, *пресећи* (*посећи*, *пробосити* и сл.) кога *погледам*, *гледајти* (*погледајти*) кога *крвавим очима*, *закрвавити* *очима* на кога, *укрсјити* *погледе*. Израз *меријти* (*измеријти*, *омеријти* и сл.) кога *од пода до главе* може исказати обе врсте односа према објекту перцепције (и позитиван и негативан), што је условљено контекстом.

Д. СВРХА ПЕРЦЕПЦИЈЕ. И на крају, фразеологизмима се указује и на ситуације у којима се перцептивна радња спроводи с одређеном намером. У том смислу они обележавају две активности: гледање и давање знакова погледом, које ће адресат, тј. онај коме су знакови упућени, знати да протумачи на одговарајући начин. Такви су примери: *играти очима* ‘намигивати, кокетирати, бацати живе, изражајне погледе’, *креснути* коме (на кога) *оком* (*очима*) ‘намигнути коме, дати какав знак’, *помркнути* (*мракнути*) на кога *очима* (*погледам*) ‘дати знак очима намрштивши се’, *учинити* на кога *очима* ‘дати коме знак погледом, намигивањем’.

Груписањем фразеологизама, на основу семантике, у мање скупине које се тичу одређеног сегмента визуелног опажања може се установити који су елементи концепта смештени у његовом језгру, а који чине периферију. Централно место свакако заузима објекат визуелног опажања, будући да се највећи број израза (скоро 70%) односи управо на усмеравање перцепијентове пажње на одређени предмет у његовом видном пољу. Занимљиво је да нема израза који непосредно квалификују орган вида, мада је имплициран у њиховој семантици јер је дату перцептивну активност немогуће спровести без њега. Ако се има у виду фразеолошко значење, чин визуелног опажања може се свести на следеће сегменте:

1. перцепијент обавља опажајну активност, најчешће усмеравајући свој поглед ка одређеном предмету (персоналном или неперсоналном), према којем има (позитиван или негативан) однос;
2. перцепијент обавља опажајну активност с намером да другом учеснику ширег догађаја пошаље извесну поруку.

2.3.2. Механизми концептуализације

2.3.2.1. У развоју фразеолошког значења учествују уобичајени појмовни механизми као што су метонимија и метафора. У састав ових фразеологизама обично улазе лексеме из појмовног поља визуелне перцепције, као што су *око*, *поглед*, *зенице*, *гледајти* и сл., тако да нефразеолошка основа открива метонимијску заснованост датих израза, тј. везу између перцептивне активности и неког од сегмената који овај концепт укључује. Ипак, у формирању фразеолошког значења у највећем броју случајева удружено делују метафора и метонимија, које показују принципе концептуализације не само визуелне перцепције већ и ока као централног органа помоћу којег се она остварује.

2.3.2.2. Основни метонимијски модел СРЕДСТВО ГЛЕДАЊА → РАДЊА ГЛЕДАЊА³⁹ најочљивији је у примеру *претворити се у око*, који указује на то да се визуелна перцепција одвија уз посебну пажњу и будност перцепијента. Развој компоненте будности омогућава слика у којој сваки део људског тела, па самим тим и тело у целини, поприма облик и функцију органа чула вида како би спољашњи утисак био што боље примљен. Повезивање опажајног домена и домена мишљења није неуобичајена појава у језику, што потврђују контрастивна истраживања рађена на корпусу кинеског и енглеског језика (в. Yu 2004: 663–686), а темељи се на анатомској повезаности ових система. То ће надаље потврдити и одељак ове студије у којем је спроведена анализа појмовног система мишљења.

Наведени модел може имати и своје проширене верзије – прва је СРЕДСТВО ГЛЕДАЊА за РАДЊУ ГЛЕДАЊА ОСТВАРЕНУ НА ОДРЕЂЕНИ НАЧИН, а друга је ПОКРЕ-

³⁹ Ово је општи метонимијски модел заступљен и у другим језицима, нпр. кинеском и енглеском, в. у: Yu 2004: 663–686; Халас 2012: 279–291.

ТИ СРЕДСТВА ГЛЕДАЊА ЗА РАДЊУ ГЛЕДАЊА (У ФУНКЦИЈИ ДАВАЊА СИГНАЛА). У првом случају на способност гледања без помоћних средстава упућује израз *видети* (*гледајти* и сл.) *голим (јпростим, слободним) оком*, који своје фразеолошко значење развија на основу придевске детерминације именице *око*;⁴⁰ други образац репрезентован је примером *учини* на кога *очима*, у којем нефразеолошка структура денотира различите покрете очију с циљем одашиљања одговарајућих сигнала адресату.

Везу између манифестације менталног и емотивног стања перципијента и перцептивног процеса показују примери: *гледајти* кога *бело*, *моћирити* (*по-смајтрајти*, *прајити* и сл.) *без даха*, *гледајти* (*погледајти*) кога *кривим очима*, *закривити очима* на кога, *гледајти* *преким* (*кривим*) *оком*, *забелети очима*, *гледајти* (*погледајти*, *меријти* и сл.) кога, *шта испод (преко) ока*, (*по*)*гледајти* кога, *шта преко ока* (*рамена*). Одговарајуће значење, у којем су садржане следеће компоненте: ‘гледати + квалификација менталног или емотивног стања перципијента (с неразумевањем, са занимањем, с пажњом, с мржњом, љутњом, неповерењем, непријатељски, с чуђењем, с презиром)’, развија се на основу квалификативног детерминатора глаголске (*гледајти* кога *бело*, *по-смајтрајти* *без даха* и сл.) или именичке (*кривим очима*) саставнице фразеологизма, а у неким случајевима квалификација је садржана у семантици глаголске компоненте израза (*закривити*, *забелети*). Без обзира на тип формализације, квалификатор је индуктор метонимијског значења будући да се њиме упућује на спољашњу манифестацију унутрашњег стања, што је један од универзалних механизма развоја фразеолошког значења у домену емоција.⁴¹

2.3.2.3. У многим примерима метонимијски модели надограђени су метафоричним, што омогућава развој неког од разноврсних аспеката значења визуелне перцепције. У даљој анализи биће размотрени различити типови метонимијско-метафоричних образаца помоћу којих се концептуализује опажајна активност.

А. Простор и динамика у простору. Ово је општа метафора која обједињује највећи број фразеологизама са значењем визуелне перцепције. Она показује да се овај вид опажајне активности поима преко простора, тј. да се одговарајући елементи просторности пресликавају на домен визуелног опажања. При томе, просторно искуство у језику одражавају различити типови јединица: предлози и предлошко-падежне конструкције, глаголски префикси, глаголи и именице с просторним значењем, као и прилози. У когнитивној лингвистици полази се од тога да се јединице с примарним просторним значењем могу проширити на друге, непросторне домene, нпр. време, осећања и сл. (Šarić 2014: 15–20).

⁴⁰ Придев *го* има значење ‘који је без додатних елемената’.

⁴¹ В. одељак о осећањима.

Помоћу метафоре простора може се објаснити израз *отворити* (*отварајти*, *ујерити*) (*све*) *очи* (*сва четвори ока*, *стио очију*), који показује да се орган чула вида концептуализује као затворен простор. Њу индукује глагол *отворити*, који обележава уклањање препреке како би улаз у неки унутрашњи простор био слободан. За сам процес визуелног опажања то значи омогућавање неометаног улаза спољашњих утисака у орган опажања. Компоненту будности у семантичком садржају фразеологизма мотивише варијантна употреба квантификатора уз соматизам *око*. И овде, као што је претходно уочено и као што ће то показати даља анализа, у непосредној вези леже перцептивни и ментални домен, који одражава метафора МЕНТАЛНА ФУНКЦИЈА ЈЕ ОПАЖАЈНО ИСКУСТВО (Yu 2004: 663–686).

У осталим случајевима просторно пресликавање подразумева да се елементима концепта визуелног опажања приписују одговарајуће спацијалне улоге, у првом реду улоге објекта локализације и локализатора.⁴² Два су основна типа ове метафоре од којих се сваки реализује у подмоделима.

Први тип гласи ГЛЕДАЊЕ ЈЕ НЕУСМЕРЕНО СМЕШТАЊЕ У ПРОСТОРУ, при чему се смештање остварује као кретање односно заузимање положаја у простору. Метафора ГЛЕДАЊЕ ЈЕ КРЕТАЊЕ заснива се на поимању перцептивне активности као покретања тела у целини, тј. праћењу предмета опажања – *праћити* кога, шта у *корак*, односно као покретања органа чула вида. У другом случају она се у најопштијем смислу своди на то да перципијент управља оком као средством вида мењајући му место у простору тако да захвати више просторних тачака у неком уређеном или неуређеном низу. Управо од тог распоређивања зависи и врста перцептивне активности, тј. начин на који се она спроводи, као и намера с којом се реализује: *прелетети погледом* (*очима*, *оком*), *кружити оком* (*очима*), *вишљати очима*, *шарати очима*, *израђати очима*, *праћити* кога, шта *очима* (*оком*), *допраћити* (*испраћити*) кога *погледом*. Метафора ГЛЕДАЊЕ ЈЕ ЗАУЗИМАЊЕ ПОЛОЖАЈА У ПРОСТОРУ може имати две реализације у зависности од тога којим се елементима поља визуелне перцепције приписују улоге објекта локализације односно локализатора. С једне стране, ПРЕДМЕТ опажања схвата се као ОБЈЕКАТ ЛОКАЛИЗАЦИЈЕ, а ОРГАН ЧУЛА ВИДА као ЛОКАЛИЗАТОР. Изрази засновани на овом обрасцу указују на то да предмет визуелне перцепције привлачи пажњу перципијента односно изазива његову наклоност: *бити* коме *пред очима*, *бити* коме *на оку*, *зайети* (*зайињати*) коме *за око*, или је пак перципијент из субјективних разлога непосредно ангажован у задржавању самог предмета у свом видном пољу: *држати* (*имати*) кога, шта

⁴² Ситуативни оквир исказа са значењем просторне локализације конституишу следећи елементи: објекат локализације, локализатор и оријентир. Детаљније о томе в. у: Piper 1997, Пипер и др. 2005: 717–744, као и одељке И. Антонић о спацијалним падежним значењима у студији Пипер и др. 2005. Иначе, у когнитивној лингвистици употребљавају се и другачији термини да би се обележили просторни односи, в. детаљније у: Šarić 2014: 20–25.

на оку (їод оком),⁴³ узетїи кога, шта на (їод) око, иґраїти коме їред очима. Друга могућност обухвата случајеве када је орган вида схваћен као ОБЈЕКАТ ЛОКАЛИЗАЦИЈЕ, а ПРЕДМЕТ опажања као ЛОКАЛИЗАТОР – *задржати очи* на чему, *зайне (зайиње)* коме око на коме, на чему, *замичу (се)* коме очи за ким. Примери овог типа показују да је у основи метафоричног поимања визуелног опажања сликовна шема КОНТАКТА успостављеног између органа визуелне перцепције и предмета који је у фокусу.

Други тип гласи ГЛЕДАЊЕ ЈЕ УСМЕРЕНО СМЕШТАЊЕ У ПРОСТОР, реализован као одвајање објекта локализације од локализатора или као његово приближавање локализатору односно као локализација у његове оквире тако да је и у основи овог метафоричног модела доминантан контакт између визуелног органа и предмета опажања. С обележјем аблативности јављају се примери у којима се ПРЕДМЕТУ визуелне перцепције приписује улога ОБЈЕКТА ЛОКАЛИЗАЦИЈЕ, а одговарајућем ОРГАНУ улога ЛОКАЛИЗАТОРА: *измаћи (се) (измицати се)* чијем оку, *не їустїиїи (не їуиїиїи, не їїуиїиїи)* кога с ока (*из очију*), као и случајеви у којима се очи схватају као ОБЈЕКАТ ЛОКАЛИЗАЦИЈЕ, а ПРЕДМЕТ као ЛОКАЛИЗАТОР те сам перципијент има контролу над очима одлучујући о правцу усмеравања погледа у свом видном пољу и предмету на којем ће се задржати: *не оїкинуїи (не оїкидаїи, не скренуїи) очи* од кога, од чега, *не моћи с кога*, с чега *скинуїи ока (очи)*, *не сїуиїиїи (скидаїи, скинуїи) ока (очију)* с кога. Аблативност је садржана у семантичком потенцијалу глагола, али пошто се у већини примера његовом негираном формом сугерише немогућност одвајања од органа вида или предмета опажања као почетне тачке у простору, ова значењска компонента је неутралисана. Директивност или усмереност одлика је израза у којима се, такође, очима приписује улога ОБЈЕКТА ЛОКАЛИЗАЦИЈЕ, а ПРЕДМЕТУ опажања МЕСТО на којем се тај објекат смешта: *бацїиїи (бацаїи) око* на кога, шта, *скренуїи* коме *їоґлед* на шта, *исїречїиїи [їоїречїиїи] очи* на кога, *їревалиїи очи* на кога, *уїеїи (уїињаїи, уїреїи) очи* у кога, у шта, *уковаїи у шта очи*, *уїиїи се їоґледом* у кога, у шта, *уїреїи їоґлед* у кога, у шта. И овде је директивност сугерисана глаголом, док предмет визуелне перцепције представља крајњу, циљну тачку на којој се опажање завршава.

Примери типа: *држати (имати) кога*, шта на оку (*їод оком*), *узетїи кога*, шта на (*їод*) око, *задржати очи* на чему, *не їустїиїиїи (не їуиїиїиїи, не їїуиїиїиїи)* кога с ока (*из очију*), *не оїкидаїи (не оїкинуїи, не скренуїи) очи* од кога, од чега, *не моћи с кога*, с чега *скинуїи ока (очи)*, *не сїуиїиїиїи (скидаїи, скинуїи) ока (очију)* с кога и њима слични у литератури се тумаче помоћу метафоре ОПАЖАЊЕ ЈЕ КОНТАКТ ИЗМЕЂУ ПЕРЦИПИЈЕНТА И ПРЕДМЕТА ПЕРЦЕПЦИЈЕ, која се реализује у више верзија – ОПАЖАЊЕ ЈЕ ДОДИРИВАЊЕ, ОПАЖАЊЕ ЈЕ

⁴³ Овај израз одражава концепцију блиског простора јер подразумева да су перципијент и предмет његовог опажања у истом простору, што даље омогућава развој секундарног значења ‘моћи контролисати неког’ (Мршевић Радовић 2008: 30).

ПОСЕЗАЊЕ И ДОДИРИВАЊЕ ИТД. (в. Yu 2004: 663–686). Свакако да се у наведеним примерима може уочити контакт између одговарајућих елемената који конституишу концепт визуелног опажања, али је немогуће занемарити чињеницу да тај контакт има одређени просторни оквир. Наиме, већина примера израђена је на сликовној шеми БЛИЗУ–ДАЛЕКО.

Б. Физички и физиолошки процеси. У фразеологији српског језика визуелно опажање се поима као испуњавање унутрашњости простора, што потврђује израз *ћунити очи*. Ова општа метафорична слика заснована је на схватању очију као тродимензионалног простора или садрживача чија се унутрашњост може испунити одређеном материјом, чему је у основи сликовна шема ПУН–ПРАЗАН.⁴⁴ Наведена метафора има своју конкретнију верзију по којој се опажање доживљава као гутање, тј. испуњавање простора материјом: *жућати* (*прожућати*, *исјућати*, [*по*] *јест*, *прождирати*) кога *очима* (*погледом*), *позобати* кога *оком* (*очима*). У том процесу ПРЕДМЕТУ опажања приписује се улога МАТЕРИЈЕ која се уноси у организам, а очи се схватају као почетни ОРГАН СИСТЕМА ВАРЕЊА којим се уноси храна. Сви ови изрази, без обзира на то да ли се ради о физичком или физиолошком процесу, описују перцептивну активност додатно праћену одговарајућим емоционалним односом перципијента према предмету опажања. Тај однос је позитиван и остварује се као заинтересованост, жеља или жудња, на шта упућује глаголска саставница изрази, нпр. глагол *прождирати*, који реферише о интензивном осећању жеље за храном. Ови изрази, који подразумевају праћење погледом особе према којој се осећа жеља или жудња, представљају примере метафоре ЖЕЉА ЈЕ ГЛАД, која показује да се апстрактни домени попут емоција разумеју преко конкретних те да су многе метафоре утемељене у нашем телесном искуству.⁴⁵

Близак појму гутања јесте процес упијања влаге под дејством паре, који је у нефразеолошкој основи изрази *ћарити зенице*, којим се, такође, упућује на визуелну перцепцију подстакнуту позитивним осећањем перципијента према објекту опажања. Овде је, међутим, занимљиво постојање и изрази с конверзивном сликом у нефразеолошкој основи, која сугерише процес испуштања, отицања течности – *искајати очи* за ким, за чим, при чему се фразеолошко значење, такође, своди на жудно посматрање некога или нечега.

В. Физичка активност. У нефразеолошкој бази изрази са значењем визуелне перцепције могу бити и неке конкретне активности, својствене човеку, као што је, на пример, писање: *забележити* шта *оком*, или утврђивање величине нечега: *мерити* (*измерити*, *омерити* и сл.) кога *од пода до главе*, *мерити* (*одмерити*) кога *погледам*. У првом случају ОРГАН ЧУЛА ВИДА схвата се као СРЕДСТВО ПИСАЊА, којим се региструје спољашњи утисак. Управо због

⁴⁴ Због такве концептуализације очију овај пример може се прикључити и онима који су засновани на просторној метафори.

⁴⁵ Детаљније о овој метафори в. у: Gibbs et al. 2004: 1189–1210.

чињенице да оно што је записано оставља трајни траг, дати израз, осим значења опажања и уочавања, развија и семантичку компоненту памћења. На другој страни, мерење се концептуално повезује с пажљивим посматрањем предмета (као у примеру *мериџи* [*измериџи*, *омериџи* и сл.] кога *од пода до главе*) или пак с упирањем погледа који одражава перципијентов презир и љутњу према предмету посматрања односно његову надменост.

Говорници српског језика визуелну активност доживљавају као врсту физичког обрачунавања, тј. деловања с намером да се нанесе телесна повреда. Ову метафору најбоље репрезентује пример *укрџиџи ђогледе*, чије је основно граматичко обележје реципрочност те контекстуална реализација изрази захтева учешће најмање два актера. Носилац метафоричног значења је глагол *укрџиџи*, а цео израз обележава визуелну активност праћену међусобним негативним односом перципијената. Подврста овог модела гласи гледање је наношење телесног бола. У њему се око односно поглед концептуализује као оружје које може да посече, шиба, стрелја, прободу: *џресеџи кога оком*, *џибаџи* (*оџинуџи*, *сџрељаџи*, *џросџрелиџи*) кога *оџима*, *џресеџи* (*џосеџи*, *џробосџи* и сл.) кога *џогледам*. Сви наведени изрази откривају негативан емоционални однос (мржњу, љутњу, незадовољство) перципијента према предмету опажања, који је најчешће друга особа. Само израз *окрзнуџи кога оком* (*џогледам*), чија нефразеолошка структура не сугерише нужно наношење телесног бола, већ незнатно оштећивање овлашним дотицањем, означава летимично, површно задржавање погледа на предмету визуелног опажања.

Г. Животињски свет. Добар вид и способност доброг запажања пореде се са истом способношћу код сокола: *соколово око*. Израз је утемељен у људском знању о изванредној способности ове животиње да са велике висине уочи плен.

Д. Природне појаве и атмосферске прилике. Давање знакова оџима, често праћено изразом негативног емоционалног набоја перципијента, асоцира на појаве у природи као што су севање или распиривање ватре: *севнуџи оџима*, *џомркнуџи* (*мракнуџи*) на кога *оџима* (*џогледам*), *креснуџи* коме (на кога) *оком* (*оџима*). Ова веза заснована је на сличности између погледа који одражава снажну емоцију – љутњу или узбуђеност било које врсте, и појаве јаке светлости, блеска при севању, односно искрицама при паљењу ватре.⁴⁶

Ђ. Остали домени. И на крају издваја се метафора гледање је варање, репрезентована веома малим бројем примера. Она подразумева поимање оџиу као личности, која може преварити или изневерити. Овим изразима указује се на ослабљен вид као на урођени или стечени деформитет односно као на привремено својство настало услед лоших услова у перцептивном пољу: *издале су кога оџи*, *варају кога оџи*.⁴⁷ Слабовидост се, дакле, тумачи као превара или издаја органа чула вида према свом носиоцу.

⁴⁶ О начину концептуализације љутње в. у одељку о емоџијама.

⁴⁷ Употребом другог примера у посебном контексту говорник може исказати и неверицу.

2.3.2.4. Метафоричне асоцијације илуструју компонентни фразеологизми поредбеног типа. То су глаголске синтагме у којима је управна реч у свом примарном значењу из поља визуелног опажања, док је поредбена структура носилац фразеолошког значења.

А. Животињски свет. Уколико је људско опажање маркирано у неком смислу, оно се у српској фразеологији пореди са начином на који исту перцептивну активност обављају животиње. Притајено посматрање, вребање из прикрајка концептуално се повезује са истом радњом код мачака: *гледајти као мачак иза угла*. Ова слика заснована је на искуству говорника у вези с понашањем дате животиње: уколико уоче потенцијални плен, мачке се прикрадају, вребајући га неопажене. Сличан принцип постоји и у примерима којима се указује на занесено посматрање односно гледање без разумевања и знања: *гледајти (пиљити) као маче у жижаку*, *гледајти кога, шта као маче сланину*, *гледајти (буљити, зијати, бленути и сл.) као шеле у шарена (нова) вратица*.⁴⁸

Б. Религијски свет. Само један фразеологизам потврђује повезаност перцептивног и религијског домена: *гледајти (у) кога као (у) бога*, са значењем ‘зидивљено гледати, посматрати кога’. Семантичка вредност задивљености у фразеолошком значењу израза постиже се управо захваљујући присуству религијске компоненте *бог* у његовом лексичком саставу. Реч је наиме о лексеми која свеукупним значењем и концептуалном вредношћу у свести говорника заузима посебно место јер је хришћански бог оличење доброте и савршенства и као такав изазива дивљење и страхопоштовање верника. Ипак, израз може имати и ироничну нијансу претераног обожавања некога – као бога (Вуловић 2015: 246–247).

2.4. Завршне напомене

На основу анализе фразеолошких јединица са значењем визуелног опажања може се уочити неколико важних чињеница у вези са структуром датог концепта и механизмима који учествују у његовом успостављању. У првом реду, број фразеологизама којима се обележава примање утисака чулом вида знатно преовлађује у односу на фразеолошке јединице са значењем других типова перцепције. А како језик одсликава наш појмовни апарат, може се са сигурношћу констатовати да у хијерархији опажајних система визуелна перцепција заузима најважније место. Примарна улога чула вида потиче од његове неурофизиолошке функције – то је најпоузданије чуло и информације добијене њиме највише се користе у комуникацији са спољашњим светом. У исто време оно је најтешње повезано с људским сазнајним системом.

⁴⁸ Ово су примери фразеологизама с именичком компонентом у поредбеној конструкцији као скраћеној поредбеној реченици (Мршевић Радовић 1987: 97).

Фразеолошка грађа српског језика показује да концепт визуелног опажања структурирају перципијент или посматрач (прималац визуелних утисака), око као орган визуелне перцепције, сам опажајни процес и предмет опажања. Ови елементи често делују истовремено па је тако, на пример, у семантичком садржају фразеологизама уз сам визуелни процес истакнута и компонента којом се указује на емотивно или ментално стање перципијента: *жутијати (прожутијати, истијајати, јести, прождирајати) очима (погледом), претворити се у око*.

У лексичком саставу више од половине примера налази се соматизам *око*, што показује њихову метонимијску заснованост. Наиме, принцип СРЕДСТВО ОПАЖАЊА ЗА ОПАЖАЊЕ, као у примеру *претворити се у око*, показује се као универзалан будући да се среће и у другим несродним језицима (нпр. кинеском и енглеском). На овај основни модел надограђују се различити типови метафоре, од којих је најдоминантнија она која се тиче пресликавања просторног домена на опажајни: *држати (имати) кога, шта на оку (под оком), не пустијати (не пуштајати, не испуштајати) кога с очију (из очију)* итд. У том случају ОКО као орган чула вида представља ЛОКАЛИЗАТОР, а ПРЕДМЕТ ка којем је перцепција усмерена – ОБЈЕКАТ ЛОКАЛИЗАЦИЈЕ: *бити коме пред очима, бити коме на оку, зајети (зајињати) коме за око, узети кога, шта на (под) око, израти коме пред очима, измаћи (се) (измицати се) чијем оку, не пустијати (не пуштајати, не испуштајати) кога с ока (из очију)*. Друга је могућност да се ОКО схвати као ОБЈЕКАТ ЛОКАЛИЗАЦИЈЕ, а ПРЕДМЕТ перцепције као ЛОКАЛИЗАТОР: *не ошинути (не ошкидати, не скренути) очи од кога, од чега, не моћи с кога, с чега скинути ока (очи), не спуштајати (скидати, скинути) ока (очију) с кога, бацити (бацати) око на кога, на шта, скренути коме поглед на шта, испречити (попречити) очи на кога, превалијати очи на кога, ујети (ујињати, ујрећи) очи у кога, у шта*.

Опажање се концептуализује и као гутање тако да се ПРЕДМЕТ опажања схвата као МАТЕРИЈА која се уноси у организам, а очи су ОРГАН СИСТЕМА ВАРЕЊА којим се уноси храна.

Идентификовање визуелног опажања са физичким обрачуном подразумева следећи вид пресликавања: ПЕРЦИПИЈЕНТ је ВРШИЛАЦ ФИЗИЧКЕ РАДЊЕ, ОКО/ПОГЛЕД је ОРУЖЈЕ, којим се наноси телесни бол, ПРЕДМЕТ опажања је ПОДНОСИЛАЦ ТЕЛЕСНОГ БОЛА: *пресећи кога оком, шибати (ошинути, сипрељати, просипрелијати) кога очима, пресећи (посећи, пробосити и сл.) кога погледом*.

Када се одређени облик визуелног опажања поистовећује са истом радњом код животиња, онда се и сам перципијент тако концептуализује: *зледајати (пиљити) као маче у жижак, зледајати (буљити, зијати, бленути и сл.) као шеле у шарена (нова) враћа*.

Чуло вида као базична људска способност има, пре свега, егзистенцијалну улогу, али у исто време утиче и на читав низ других животних активности, у првом реду менталних, што ће показати даља анализа.

III. ФИЗИОЛОШКА СТАЊА, РЕАКЦИЈЕ И ПРОЦЕСИ

3.1. Уводне напомене

Физиолошким стањима у овом истраживању сматрају се она стања организма која настају услед незадовољења примарних биолошких потреба, као што су потреба за храном, водом, кисеоником, одмором итд. У исто време то су стања која настају услед поремећеног или ослабљеног рада појединих органа те утичу на општу стабилност организма, његову равнотежу, снагу и издржљивост односно ремете његово нормално функционисање. У физиолошке реакције убрајају се унутрашње и спољашње телесне промене, попут бледила, црвенила, повишене температуре итд., настале као манифестација одређених физичких и душевних поремећаја. Под физиолошким процесима подразумевају се природне промене којима организам подлеже у различитим фазама животног циклуса.

Укупно стање организма и процеси који се одвијају у њему имају несумњив значај за човека будући да непосредно условљавају његову егзистенцију. Стога су представе о њима садржане у човековом појмовном апарату и вербализоване различитим језичким јединицама: *осећајћи глад, осећајћи жеђ, гладовајћи, бијћи гладан, бијћи жедан, осећајћи бол, бијћи уморан, бледејћи, црвенејћи, јежиијћи се, знојиијћи се* итд. Њихова вербализација остварује се и фразеолошким средствима као што су *умрејћи (умирајћи, скайавати, цркавати) од глади, гладан као ѓас, мртјав уморан, уморан као ѓас, блед као крја, душа је (стјоји, скуйила се) коме у носу* итд. Управо је на овом другом виду вербализације физиолошких стања, реакција и процеса тежиште овог дела истраживања, чији је циљ осветљавање структуре концепта и механизма концептуализације ових сегмената људске стварности.

Иако се у теорији о наивној слици човека Ј. Апријана (1995: 355) физиолошка стања и реакције посматрају засебно, те улазе у други односно трећи систем, њихова концептуализација у овом одељку биће праћена обједињено будући да су у стварности они веома тесно повезани и заједно чине физиолошку основу функционисања организма.

3.2. Стања, реакције и процеси у организму

3.2.1. Психофизиолошки аспект

Физиолошку основу организма чине физичко-хемијски процеси у виду размене материја и промена у структури ткива и органа, које утичу на његову хомеостазу, а имају и своје спољашње манифестације. Том домену припадају:

а. биолошке потребе за храном и одмором, чије незадовољење доводи до специфичног стања организма познатог као глад односно умор;

б. поремећаји у функционисању појединих органа, чиме се нарушава стабилност здравља и стварају болесна стања;

в. телесне промене као манифестација одређеног стања организма;

г. промене у физиономији и менталним структурама, изазване природним процесима старења, на основу којих се јављају различите фазе у току животног циклуса.

Глад је недостатак хранљивих материја у организму, који изазива његову неравнотежу и доводи до промена у њему (Рот 1977: 90). Она се може испољити као тренутни осећај, али може имати и трајнију форму услед дужег неуношења хране, што се сматра гладовањем, које има озбиљне и далеко-сежне последице по организам, а доводи и до смрти. Осим индивидуалних облика гладовања који су мотивисани различитим околностима, гладовање постоји и као друштвени феномен на који утичу економски, друштвени, политички и други чиниоци средине.

Са становишта физиологије умор се одређује као реверзибилно смањивање функционалне способности организма које настаје као последица активности. У психологији умор у првом реду подразумева реверзибилни поремећај психичких функција. Иако је јасно да је умор последица активности, његов непосредни изазивач још увек није потпуно познат, као што је још увек непозната и његова локализација, те у вези с овим питањима постоје различита тумачења. У литератури се разликују три врсте умора: 1. субјективни осећај уморености, исцрпљености, недостатак воље да се настави рад; 2. смањена способност за физички рад, смањен ефекат рада, који се може објективно мерити; 3. хемијске промене мишића и унутрашње средине. Такође се прави разлика између акутног, хроничног и душевног умора (ME VIII 1963: 434).

У наивном поимању болест се углавном доводи у везу с болом, тј. човек се сматра болесним када га нешто боли, када се осећа slabим и мање способним за рад, када промена у организму угрожава његов животни опстанак. У медицини постоје различите дефиниције појма болест,⁴⁹ али се оне

⁴⁹ Иако се називи *болести* и *обољење* углавном користе као синоними, постоји тенденција да се међу њима успостави разлика тако што ће се болешћу сматрати јасно дефинисана нозолошка јединица, док се о обољењу говори у случајевима нејасно одређених патолошких процеса (ME II 1963: 133).

углавном успостављају супротстављањем појму здравље. Свођење болести на поремећај нормалних функција и збивања у организму сматра се неподељним будући да ни значење појма ‘нормалан’ није јасно одређено. Без обзира на одређење, у медицини се говори о постојању знатног броја болести које се међусобно разликују на основу симптома и знакова. Будући да се болест у науци схвата као збивање, оно има свој ток, тј. своју историју развоја, која се окончава оздрављењем, смрћу или преласком у трајно стање (ME II 1963: 133–134).

Старост се одређује као прогредијентно и иреверзибилно мењање структура и функција живог организма, које након извесног времена доводи до све мање адаптивности околини и све већег ризика од смрти (ME IX 1963: 308). У ширем смислу старење почиње од зачећа. У првој фази то је еволуциони процес, који подразумева да организам расте и напредује квантитативно и квалитативно. Пошто неко време траје максимум виталности, наступа друга фаза, која представља инволуциони процес будући да у њој организам квалитативно и квантитативно назадује и пропада. Друга фаза представљала би старење у ужем смислу. Због чињенице да различити органи старе у различитом животном добу тешко је одредити када се завршава једна, а почиње друга фаза (ME IX 1963: 308). „Индивидуалне разлике у темпу старења с једне стране и субјективно одређивање значења речи ‘стар’ с друге стране отежавају психолошку периодизацију и одређивање граница почетка периода старости” (Smiljanić 1979: 17). У науци се прави разлика између физиолошког и патолошког старења. Физиолошко старење не прате поремећаји, већ је то хармонично успоравање органа и функција. Патолошко старење се одвија напоредо с физиолошким, а подразумева разне врсте поремећаја органа, система и функција, што доводи до превремене смрти (Smiljanić 1979: 18). У току животног циклуса човек пролази кроз различите фазе које су праћене физичким и психичким променама.⁵⁰ Са старењем се постепено смањује чулна осетљивост, тј. оштрина вида, слух, затим осетљивост на укусе, мирисе и бол. Такође се успоравају и психомоторне функције – опада брзина реакције и једноставне вештине, као што су локомоторне (ходање, скакање итд.), вештине личног одржавања (храњење, облачење, купање итд.), вештине комуницирања (читање, писање, разговарање итд.), вештине одржавања куће, музичке и друге вештине (детаљније о томе в. у: Smiljanić 1979).

Осим што обезбеђује егзистенцију, физиолошка база човековог организма у веома је тесној вези с његовим менталним доменима јер учествује у динамици личности. Она је у функцији мотивације, тј. покретања активности човека, усмеравања тих активности и њиховог регулисања ради постизања одређених циљева. Пошто су физиолошки или биолошки мотиви (мотив за

⁵⁰ У психоанализи се наводе различите фазе живота (в. о томе у: Smiljanić 1979: 38–50).

храном, водом, сексуални, матерински мотив, мотив за одмором и сном итд.)⁵¹ неопходни за одржавање живота, у случају отежаног задовољења или његовог изостанка, они постају одлучујући фактор у регулисању понашања. Недостатак или вишак неке материје изазива поремећаје у организму, због чега се аутоматски јавља тежња ка успостављању равнотеже у њему.⁵² Биолошки мотиви су урођени и универзални, али пошто се задовољавају под утицајем друштвених норми, они су код човека социјализовани (Рот 1977: 89–90). У теорији људске мотивације физиолошке потребе сматрају се примарним у хијерархијској организацији потреба јер представљају полазну основу у мотивацији људског бића.⁵³ Њихова надмоћност огледа се у томе што ако нису задовољене, у потпуности постају доминантне потискујући све остале потребе. На пример, ако човек осећа глад, сви његови капацитети усмерени су ка задовољењу глади, док се остали прохтеви у потпуности занемарују. Потребе вишег ранга, као што су потреба за сигурношћу, затим за припадањем и љубављу итд., почињу да доминирају организмом тек онда када су задовољене примарне, физиолошке потребе односно потребе хијерархијски нижег ранга (Maslov 1982: 92–94).

3.2.2. Когнитивнолингвистички аспект

Физиолошка стања организма уобичајено се вербализују аналитичким конструкцијама, тачније спојевима копуле и одговарајућег придева, којим се истиче последичност и резултативност, тј. оно што настаје као резултат неког збивања у организму: *бићии гладан, бићии уморан, бићии одморан, бићии болесџан, бићии здрав, бићии јак, бићии снажан, бићии блед, бићии млад, бићии сџар*. Насупрот томе сама збивања у организму денотирана су обично глаголским лексемама као носиоцима процесуалности односно глаголским перифразама у којима глаголска саставница садржи наведену семантичку компоненту: *осећайџии глад, гладоваџии, осећайџии умор, умориџии се, умарайџии се, одмориџии се, одмарайџии се, боловаџии, (џо)бледеџии, црвенееџии, сџарииџии*. Ове јединице имају медијалност као своје основно категоријално обележје будући да се њима означавају процеси унутар субјекта који се остварују без његове воље и

⁵¹ Осим њих у динамици личности учествују и социјални мотиви, који су засновани на психолошким потребама, а могу се задовољити само уз директно или индиректно учешће других људи. Обично се издвајају две врсте: потреба за друштвом и потреба за признањем у друштву (Рот 1977: 94).

⁵² Аутоматско јављање активности ради успостављања равнотеже у организму у психологији је познато као Кенон хомеостаза (Рот 1977: 89).

⁵³ У теорији личности А. Маслова људске потребе хијерархијски су устројене у пет нивоа према степену важности: 1. физиолошке потребе, 2. потребе за сигурношћу, 3. потребе за припадањем и љубављу, 4. потребе за поштовањем од стране других, 5. потребе за самоостваривањем (Maslov 1982: 92–102).

организованог деловања (Стевановић 1969: 528).⁵⁴ Под медијалношћу се подразумева семантичка компонента глагола или глаголске конструкције којом се идентификује неко трајно или привремено стање или расположење актан-та. Јединице са значењем стања, реакције или процеса реализују се у једно-актантним моделима са субјекатским аргументом у улози носиоца тих унутрашњих дешавања, тј. експеријента и евентуално у моделима с каузатором директног или индиректног типа (*умори́ти се од најорно́г рада, црвене́ти од сѝида, бледе́ти од сѝраха* итд.), тзв. актантом типа егзистивијент-каузатор (Алановић 2007: 164–169). На основу овог типа вербализације јасно је да концепт физиолошких стања, реакција и процеса укључује обавезно њиховог носиоца и спољашње околности у којима се манифестују или које до њих доводе.

Према мишљењу Г. Штасни, глаголи физиолошких стања имају заједничку архисему ‘имати потребу (за) или манипулисати супстанцом неопходном за живот’ и семантички су сродни с глаголима постојања, перцепције, као и с модалним глаголима *хте́ти* и *желе́ти*. Основна разлика између глагола *диса́ти* и *јес́ти*, као типичних представника наведене семантичке скупине, успоставља се на основу критерија аутоматизма и вољности вршења радње исказане глаголом. Првим је исказана радња која се одвија аутоматски, а другим вољна радња (Штасни 2011: 576).

Како показују наведене језичке јединице, у нашем концептуалном систему телесна стања и процеси поимају се по принципу дихотомије, тј. супротстављањем позитивног и негативног облика њиховог испољавања. На пример, нормално, уобичајено здравствено стање човека подразумева одсуство болести и оно се лексикализује придевом *здрав*, који као немаркирани члан с придевом *болесѝан* ступа у однос неградабилне антонимије (Гортан Премк 2004: 148). Будући да ове категорије не подразумевају могућност испољавања датог својства у мањој или већој мери, него његово присуство или одсуство, језику управо недостају лексеме којима би се могле представити евентуалне скаларне вредности. Дакле, у лексикону нема јединица којима би се, на пример, исказало да је неко у мањој или већој мери *болесѝан*.⁵⁵ То се постиже синтаксичким средствима – употребом детерминатора са значењем интензификације уз одговарајући придев (*веома болесѝан*).

⁵⁴ Изузетак у том смислу јесу глаголи *умори́ти се (умара́ти се)* односно *одмори́ти се (одмара́ти се)*, где може постојати иницијална воља субјекта за покретање датог процеса, али је сам процес мимо његове контроле будући да се на њега не може деловати.

⁵⁵ Придевом *болеѝљив* указује се на учесталост боловања, то је особина оног који је слабог здравља и склон болестима (РМС).

3.3. Концептуализација телесних стања, реакција и процеса осликана фразеологијом

3.3.1. Структура концепта

У овом одељку циљ је да се установи језичка слика физиолошког домена људске егзистенције односно да се покаже у којој су мери елементи научног, енциклопедијског знања садржани у наивном поимању датог домена. На основу анализе стотинак примера фразеологизама утврђено је да структура концепта који укључује укупност физиолошких чинилаца организма садржи следеће компоненте:

- а. експеријента или носиоца телесних стања, реакција и процеса;
- б. телесна стања настала као последица (не)задовољења потребе за храном и одмором;
- в. опште здравствено стање организма, које се испољава као повољно (добро здравље), што се огледа у снази и издржљивости, односно као неповољно (болест);
- г. унутрашње и спољашње телесне промене као манифестација физичких или душевних поремећаја у организму;
- д. животне процесе као што је старење.

А. ЕКСПЕРИЈЕНТ. Семантичка вредност посматраних фразеологизама показује да је експеријент, доживљавач или носилац неодвојив од самог стања, промене или процеса. Експеријент се ставља у фокус истицањем стања у којем се налази односно истицањем промена или процеса којима подлеже.

Б. ГЛАД И УМОР. Фразеолошки изрази у српском језику региструју два стања као последицу незадовољења примарних биолошких потреба – глад и умор, и то у појачаном степену њиховог испољавања. Нису пронађени примери за опозитна стања као што су ситост или оно које се јавља у резултату одмора,⁵⁶ што показује да је у нашем концептуалном систему осећај који настаје услед незадовољења одређене потребе доминантнији него осећај који се јавља услед њеног задовољења. У малом броју случајева фразеологизмима је денотирано само стање: *вучји ајетиии* ‘велики апетит, велика глад’ и *прва жлад* ‘најјачи, почетни осећај глади’. Углавном се оно приписује носиоцу у процесу квалификације придевским (*жладан као њас*, *жладан као вук*, *жладан као слейачка ѿорба*) односно глаголским (*умреѿи* [умираѿи, скаѿаваѿи, цр-каваѿи] од *жлади*) или другим структурним типовима фразеологизама (*ѿриле-ѿио се* [залейѿио се] коме *ѿрбух* за леђа, као да ко *ѿри* дана није јео, иде [уда-ра] коме вода на устѿа, [изжледа ко] као да је из *жлади* уѿекао). И појам умора такође се концептуализује квалификацијом носиоца стања (*мрѿав уморан* /

⁵⁶ Забележен је само један пример којим се исказује стање изразите ситости – *сѿи* као *крѿељ* односно стање након одмора – *душа се ѿвраѿѿила*.

мртјав од умора / на смртј уморан, уморан као ђас, ђасји живоџ, клеџају коме колена, биџи као исџребиџан) односно приписивањем датог стања као резултата физичке активности (*оби[ја]џи [џодбиџи] ноџе, ђасџи [џадаџи, сџасџи] с ноџу, имаџи [џешке] ноџе као олово [од олова], исџлазиџи језик, изџубиџи ноџе, једва се дрџаџи на ноџама, не моџи сџајаџи на ноџама, ноџе су коме окраџале, изџубиџи ноџе, биџи сав у води, у џолој води, куџаџи се [окуџаџи се] у зноју).*

В. ЗДРАВСТВЕНО СТАЊЕ. За разлику од концепта глади и умора, здравствено стање обележено фразеологизмима може бити изразито повољно (*џуцаџи [џрскаџи, исџиџи] од здравља, здрав као бик, здрав као дрен, здрав као дренова срџ, здрав [једар] као јабука, усџаџи из џосџеље, диџи се [џодиџи се] из мртјвих*), што има манифестацију у посебној телесној снази (*биџи [осеџаџи се и сл.] као џром, јак као земља, јак као медвед, као од бреџа одваљен, џуцаџи од снаџе, биџи у џуној [најбољој] снази, кршан као сџена, џврд [јак] као џвоџџе, челик од човека*), односно може бити веома неповољно и испољава се као (тешка) болест (*не биџи у доброј кожи, дошла коме душа у нос, душа је [сџоји, скуџила се] коме у носу, с душом у носу, дошла коме душа џод џрло, сџоји коме душа у џрлу, душа је коме у [на] језику, душа је [коме] у косџима, дошла му душа у џодџрлац, биџи једном ноџом у џробу, вуче кога земља, ноџе су коме над јамом, мртјав болан [болесџан], разболеџи се на смртј, биџи на смртј болесџан, носџи кољиво у џеџу, мирисаџи на џамјан, биџи џри крају, биџи везан [џривезан, џрикован] за џосџељу [о џосџељу], чуваџи џосџељу, ђасџи у џосџељу, биџи као џраном џобиџен*) или било која врста слабости (*не ваљаџи ни Боџу ни џудима, не биџи у доброј кожи, осеџаџи се као џребиџена мачка, џлава је коме као буре* итд.) односно као недостатак снаге (*биџи као сува [мртја, одсечена] џрана, живи мртјаџ итд.*). Иако се ова врста физиолошког стања схвата по принципу опозиције са потпуном семантичком еквиваленцијом међу члановима супротстављених парова ('бити веома здрав / бити веома снажан': 'бити веома болестан / бити веома слаб'), међу супротстављеним концептима не постоји симетрија будући да превагу имају фразеологизми с негативном вредношћу, што потврђује њихово доминантно место у нашем појмовном систему. И у овом случају мармира се одсуство, недостатак онога што се сматра уобичајеним, очекиваним.

Г. МАНИФЕСТАЦИЈА ТЕЛЕСНИХ ПОРЕМЕЂАЈА. Телесне промене које се у првом реду испољавају као промене боје лица (*меџаџи [џромениџи] боју*) и других делова тела одражавају неповољно здравствено стање организма, али често и обузетост интензивним емоцијама. Иако ове промене на кожи лица и тела визуелно не одговарају у потпуности бојама спектра, какве су, на пример, у сликарству, у лексикону се оне номинују истим јединицама: *џуџа ~ џоџуџеџи, црвена ~ џоцрвенџи, бела ~ џобелџи* итд. Српска фразеологија региструје белу (бледу), црвену и жуту боју, које се код човека испољавају на

различитим деловима тела, као нека врста одступања или промена у односу на уобичајену, неупадљиву или прототипичну телесну боју. Дакле, обртима из ове скупине никада се не упућује на одређену боју коже као трајну карактеристику, тј. као одлику одређене расе људи, а претежно одражавају негативан однос говорника. Бела је боја лица, због чега у фразеологизмима овај придев често алтернира с лексемом *блед* (*блед* [бео] као *креда*, *блед као крпа*, *блед као плаћино*, *блед као зид*, *блед као мртвац*, *блед као авет* [дух], као да је ко из *жроба уст*ао, *нема*ти крви). Она се код човека манифестује не као боја млека, већ као светлија нијанса коже изазвана физичком слабошћу или снажним емоцијама.⁵⁷ Никада се фразеологизмима не обележава светла пут као урођена особина. Црвенило се, такође, везује за боју коже лица, а настаје најчешће услед неког снажног емоционалног стања или повишене температуре тела (*црвен као мак*, *поцрвенети* као мак, *бити* црвен као јабука, као *црвена* [румена, *златина*] јабука, *црвен као рак*, *црвен као крв*, *пошла коме ва*ира у образе). Само је један израз којим се указује на нездраву, жуту боју лица, која сигнализира болесно стање, исцрпљеност и испијеност – *жути* као лимун, *жути* као свећа (*вош*тианица).

Д. СТАРЕЊЕ. И појам старења у српској фразеологији заснива се на принципу дихотомије, који укључује два опозитна својства – рану младост (*ни каше се* ко није најео, *мирисати* [још] на [мајчино] млеко, *ка*иље коме млеко из *уст*а [с *уст*а], *млад* као *ка*и [росе], *млад* [свеж] као *роса*, једва је ко *изм*лио из *јајети*а, *бити* *жути* око кљуна, *бити* у *цвету* младости, *стаја*ти [бити] на *пра*зу животи) и (дубоку) старост (*ста*ри *па*њ, *седа* [бела] брада, *ста*ре *кост*и, *ма*иор као *ђо*гаи, *ста*р као Библија, *ста*р као Меиузалем (*ме*иузалемски *ста*р), *млад* као *роса* у *под*не, не *бити* у *прво*ј младости, *за*и [ући и сл.] у *ђо*дине). Овом корпусу, дакле, недостају обрти којима би се квалификовао човек у старосној доби која се сматра необележеном, тј. која се сматра ‘најбољим годинама’. Изрази којима се указује на ову особину јављају се у подједнаком броју, без обзира на неравноправан хијерархијски однос чланова придевског антонимског пара *ста*р – *млад* и у већини случајева негативно су конотирани.⁵⁸

*

⁵⁷ Придев *бео*, иначе, остварује могућност обележавања светлије нијансе неког ентитета: „Испоставља се, једном речју, да назив за ‘бело’ не именује искључиво белу боју, него служи и за ознаку чињенице да се, од свих колористичких нијанси које може имати појава о чијој се детерминацији по боји ради, у овом конкретном случају остварила она најсветлија, најближа ‘белом’” (Ivić 1995a: 15).

⁵⁸ Неравноправност тог односа подразумева маркираност односно немаркираност чланова антонимског пара. У овом случају немаркиран је придев *ста*р. О вредности антонимских парова у лексичком систему в. детаљније у: Драгићевић 2007: 276–280.

Ако се као јединствен концепт схвати све оно што има физиолошку основу у организму, а то су различити процеси у телу и промене на њему, онда се може рећи да његово језгро чини сегмент који се тиче болесног стања организма. Дакле, говорници српског језика фразеологизмима најчешће исказују стање тешке болести и слабости, а потом и повољно здравствено стање, које заједно с елементима концепта који се односе на умор припада ближој периферији. Сегменти којима се указује на глад, телесне промене и узраст репрезентовани су нешто мањим бројем јединица, док се ситост и одморно стање организма готово уопште не вербализују. Имајући ово у виду, могу се установити следећи аспекти овог концепта:

1. експеријент осећа изражену глад и умор, најчешће услед неког уложеног напора и труда, после неке интензивније физичке активности;
2. може бити у добром здравственом стању, које је често праћено телесном чврстином, снагом и издржљивошћу;
3. лоше здравствено стање корак је ка смрти, а одражава се у недостатку снаге и општој слабости организма;
4. боја лица мења се услед физиолошких поремећаја или снажних емоција, и то у тоновима беле (бледи), црвене и жуте;
5. експеријент се налази најчешће у раној младости односно дубокој старости.

3.3.2. Механизми концептуализације

3.3.2.1. Разноврсни су домени с којима се физиолошка основа људског организма асоцијативно повезује и преко којих се она концептуализује. И овде се појмовна метонимија показује као базични механизам будући да се физиолошка стања у српској фразеологији често поимају преко последице или узрока који их изазивају.

Најзаступљенији је модел последица стања, РЕАКЦИЈЕ ИЛИ ПРОЦЕСА → СТАЊЕ, РЕАКЦИЈА ИЛИ ПРОЦЕС, који подразумева да се за исказивање самог стања или процеса користи нефразеолошка структура која денотира њихове последице. На овај начин концептуализују се глад, умор, болест и знојење, као реакција тела на одређене унутрашње или спољашње надражаје. Тако се нефразеолошком основом упућује на смрт као могућу последицу изразите глади или умора односно тешке болести: *умреџи* (*умираџи*, *скайаваџи*, *цркаваџи*) *од глади*, *мрџав уморан* (*на смрџи уморан*, *мрџав од умора*), *разболеџи се на смрџи*, *биџи на смрџи болестџан* (*мрџав болан* [болестџан]), *биџи љри крају*.⁵⁹ Физиолошка стања и процеси могу се обележити и изразима са сликом у нефразеолошкој основи која се тиче изгледа тела и његовог положаја као по-

⁵⁹ Изрази *носџи* *кољиво у џеџу* и *мирсайџи на џџамјан* припадају истом моделу семантичке транспозиције, али су уз то истовремено и носиоци културне конотације.

следице неповољног стања и опште слабости организма: *прилепио се (залепио се) коме штрбух за леђа, иде (удара) коме вода на уста, пасти (падасти, спасти) с ногу, (изгледа) ко као да је из глади утекао, једва се држати на ногама, бити као испребијан, клецају коме колена, не моћи спајати на ногама, бити везан (привезан, прикован) за постељу (о постељу), чувати постељу, пасти у постељу, не ваљати ни Богу ни људима, мењати (променити) боју, бити сав у води, у золој води, кућати се (окућати се) у зноју. Само је један пример с овим моделом у основи који указује на повољно здравствено стање – *устати из постеље*.*

На метонимијској вези УЗРОК СТАЊА, РЕАКЦИЈЕ ИЛИ ПРОЦЕСА → СТАЊЕ, РЕАКЦИЈА ИЛИ ПРОЦЕС почива семантика израза *као да ко три дана није јео, оби(ја)сти (подбити) ноге, бити као жраном побијен*, чија мотивациона структура сугерише ситуацију која узрокује појаву одговарајућег физиолошког стања, тј. израженог осећаја глади, појачаног умора односно тешке болести. У том случају наведена стања последица су неповољних спољашњих околности које до њих доводе.

Осим узрочно-последичне везе, која иначе конституише базичне метонимијске моделе, за концептуализацију овог сегмента људске егзистенције карактеристичан је и образац ДЕТАЉ ИЗ ПЕРИОДА ЖИВОТА → ПЕРИОД ЖИВОТА. Тако се фразеолошко значење ‘бити веома млад, неискусан’ израза *ни каше се ко није најео, мирисати (још) на (мајчино) млеко, кайље коме млеко из уста (с уста)* развија из нефразеолошке структуре која осликава детаљ или тренутак карактеристичан за најранији период живота.

3.3.2.2. У садејству метафоре и метонимије настали су фразеологизми с општим значењем телесног стања које се манифестује као појачан умор (*ноге су коме окрачале, изгубити ноге*), слабост организма услед тешке болести са евентуалним смртним исходом (*као да је ко из жроба устао, бити једном ногом у жробу, вуче кога земља, ноге су коме над јамом, живи мртвац*) или излечење од тешке болести (*дићи се [подићи се] из мртвих*), односно као показатељ тога стања у виду боје тена (*блед као мртвац, немаћи кайи крви*). Метонимијски принцип огледа се у постојању узрочно-последичне везе између сегмената истог концепта – телесног стања и његовог узрочника (*ноге су коме окрачале, изгубити ноге, као да је ко из жроба устао, немаћи кайи крви*) односно телесног стања и његове последице (*бити једном ногом у жробу, вуче кога земља, ноге су коме над јамом, живи мртвац, блед као мртвац*). Метафоричост ових израза почива на сликовитости мотивационе структуре, а подстакнута је хиперболисаном и нереалном представом о телесним својствима и стању организма.

Повезивање ватре и црвенила лица у примеру *пошла коме вајра у образе* засновано је на принципу сличности по боји, али истовремено и на метонимијском обрасцу будући да се црвенило јавља као резултат физиолошких

и других промена у организму. Овај модел подржан је и самом лексичком семантиком именице *ватџра*, која у једној од својих секундарних реализација развија значење ‘црвенило, жар’ (нпр. Алкохол ... даје ватру лицу. Уј., РМС).

Значење израза *седа (бела) брада* и *стџаре кости* почива на комбинацији синегдохе и метонимије будући да се именом дела тела номинује човек у целини, док се на његов узраст упућује придевским компонентама *стџар* и *сед*.

3.3.2.3. Механизам метафоре видљив је у првом реду у концептуализацији физиолошке основе организма преко различитих домена стварности.

А. Тело и његови делови. Црвенило као реакција тела на психофизиолошке промене организма повезује се с бојом крви – *црвен као крв*, што је очекивана асоцијација с обзиром на значај човековог искуства у вези са телом и његовим деловима. Осим тога, ова врста асоцијативног повезивања заступљена је и у лексичкој семантици придева *крвав*, који се у спојевима *крваво сунце*, *крваво лииће* остварује у значењу ‘који је боје крви’.

Б. Природне појаве и атмосферске прилике. Изрази *џуцаџи* (*џрскаџи*, *искиџеџи*) од здравља и *џуцаџи* од снаге показују да се у српској фразеологији добро здравље доживљава као усиљана течност односно као притисак у телу, које се, с друге стране, схвата као садрживач, што је једна од основних метафора у когнитивној лингвистици, нарочито карактеристична за концептуализацију емоција (Lakoff 1987: 383; Kövecses 2000: 161), о чему ће детаљније бити речи у одељку који се бави емоцијама. У том смислу физичка снага и здравље изједначавају се са снагом тела под притиском.

Снага тела поистовећује се још са снагом одређених атмосферских појава, као што је, на пример, гром – *биџи* (*осећаџи се* и сл.) као *џром*, што је утемељено у људском знању о разорном дејству наведеног природног феномена. Ова врста знања индукује развој и фразеолошких обрта у којима се младост повезује с јутарњом росом: *млад као кај* (*росе*), *млад (свеж) као роса*. Овакав механизам пресликавања заснован је на представи о животном циклусу као протоку времена у којем долази до смене одређених периода. У том смислу младости као раној фази животног доба одговара јутро као први, почетни део дана, за који је уобичајена појава росе.

Сасвим је особен начин формирања фразеолошког значења проширене верзије датог израза – *млад као роса у џодне*, у којем временска одредница, асоцијативно и семантички неспојива с остатком структуре, уноси иронију као главну конотативну компоненту семантичког садржаја, због чега овај израз ступа у однос антонимије с првобитно наведеним фразеологизмима *млад као кај* (*росе*), *млад (свеж) као роса*.

В. Простор и динамика у простору. Значење ‘бити тешко болестан, бити врло слаб, бити на самрти’, као и њему супротно – ‘опоравити се, оздравити’ исказују се фразеолошким јединицама у чијем је лексичком саставу компо-

нента *душа*: *дошла* коме *душа* *под* *џрло*, *дошла* му *душа* у *подџрлац*, *сѣјоји* коме *душа* у *џрлу*, *дошла* коме *душа* у *нос*, *с* *душом* у *носу*, *душа* *је* (*сѣјоји*, *скућила се*) коме у *носу*, *душа* *је* коме у (*на*) *језику*, *душа* *је* коме у *костѣима*, *душа се* коме *повраћила*. Позитивно односно негативно здравствено стање говорници српског језика концептуализују преко појма душе, која се јавља као витални орган, од чијег стања зависи човекова физичка егзистенција. Према С. Ристић и М. Радић Дугоњић, лексема *душа* једна је од кључних у лексикону носилаца српског језика зато што се јавља у вези са универзалним антрополошким феноменима. У сазнању говорника српског језика душа се схвата као: а) посебна функционална целина у односу на тело; б) део човека, тј. орган у којем су лоциране све најважније психичке функције; в) фиксирани или покретни део лоциран у дубини, у средишњем делу човека, који се у односу са другим људима може скривати и показивати; г) најосетљивији део човека који је у односу са другим људима подложен мучењу, уништењу, убијању; д) најважнији део, суштина човекове личности (Ристић, Радић Дугоњић 1999: 155–190). Пошто је тело садрживач душе, примери посредно сугеришу да се умирање поима као процес у којем она напушта тело, те да се стање пред смрт може оквалификовати као ситуација у којој је душа на самом изласку из њега. Дакле, самртничко стање подразумева да се душа налази у оном делу тела који представља излаз ка спољашњој средини (*џрло*, *нос*, *уста*, *језик*).⁶⁰ У том смислу доминантна је просторна релација УНУТРА—НАПОЉЕ.

На просторним релацијама утемељени су фразеологизми којима се исказује старосно доба. При томе, компонента спацијалности није видљива толико на лексичком већ на граматичком плану израза, тј. заснована је на употреби спацијалних предлошко-падежних конструкција. Примери показују да се одређени период у току животног циклуса поима као простор унутар којег се остварује локализованост: *бићѣи у цвѣтѣу младостѣи*, *сѣјајѣи (бићѣи) на ѣраѣу живоѣи*, *не бићѣи у ѣрвој младостѣи*, *заћи (ући и сл.) у ѣодине*.⁶¹ Дакле, старост односно младост схватају се као боравак у унутрашњости или улазак у њу. На сличан начин концептуализује се опште здравствено стање организма: *не бићѣи у доброј кожи*, *бићѣи у ѣуној (најбољој) снази*.

Г. Животињски СВЕТ. Поистовећивање одређених физиолошких стања и процеса с онима који се јављају код животиња засновано је на реалним и симболичким представама човека о њима. Тако, на пример, асоцијативно повезивање здравља, снаге и јачине човека са истим карактеристикама бика (у

⁶⁰ Веровање да душа постоји независно од тела те да га након смрти или током сна напушта веома је раширено. Према традицији неких народа, мртвац се полаже на леђа да би душа слободно могла да изађе на уста како би је бог одвукао на други свет (Gerbran, Ševalije 2013: 188).

⁶¹ Овај облик концептуализације старосног доба, који подразумева да се време схвата као простор, већ је утврђен у нашој литератури. Уп. примере: у *дећѣињсѣиу*, у *сѣјаросѣи*, у *младостѣи* (Klikovac 2000: 153).

примеру *здрав као бик*) проистиче из самог изгледа животиње, али и његове симболичке вредности. Бик, наиме, симболизује неодољиву снагу и силовит занос, а такође припада и комплексу симбола плодности (Gerbran, Ševalije 2013: 58–59). Исто важи и за медведа, који се у народу перципира као симбол здравља, силе и снаге, а према древним словенским веровањима штити од злих сила, урока и болести (према Barčot 2017: 131). Иначе, највећи број одговора хрватских испитаника на стимулус *медвед* тиче се управо његовог изгледа, боје крзна и величине (Barčot 2017: 259).

Код фразеологизама с наведеном нефразеолошком основом заступљене су следеће врсте појмовног пресликавања:

Изворни домен	Циљни домен	Пример
вук, пас	осећај велике глади	<i>вучји ајетиии</i> <i>жладан као вук</i> <i>жладан као пас</i>
крпељ	осећај ситости	<i>сиии као крпељ</i>
пас, мачка	осећај великог умора	<i>уморан као пас</i> <i>пасји животи</i> <i>исцлазиити језик</i> <i>осећаити се као пребивјена мачка</i>
бик, медвед	здравље, јачина	<i>здрав као бик</i> <i>јак као медвед</i>
коњ	дубока старост	<i>маиџор као ђогаи</i>
птица	рана младост	<i>једва је ко измилео из јајетиа</i> <i>биити жуи око кљуна</i>
рак	црвенило лица	<i>црвен као рак</i>

Д. Биљни свет. Искусвена сазнања о биљкама, као и стара веровања у њихово благотворно дејство и исцелитељску моћ мотивисала су настанак фразеологизама с општим значењем ‘бити доброг здравља’. Црвенило лица као одраз веома доброг здравственог стања (у изразу *здрав [једар] као јабука*, *биити црвен као јабука*, као *црвена [румена, златина] јабука*) доводи се у везу с јабуком, чија спољашњост, а пре свега црвена боја, указује на једар и здрав плод. Фразеолошко значење израза *здрав као дрен* и *здрав као дренава срж* развијено је на основу древног веровања у изванредну спасоносну снагу ове биљке, у *дрен* као инкарнацију здравља (Чајкановић 1994б: 78).

Црвена боја у одређеним контекстима може бити показатељ и неповољног здравственог стања односно може се јавити као одређена психофизиолошка реакција, што потврђују примери *црвен као мак*, *поцрвенеити као мак*. У овом случају изразита боја цвета наведене биљке мотивисала је дату врсту асо-

цијативне везе. Исту функцију има и жута боја, што потврђује пример *жути као лимун*, којим се сигнализира болесно стање организма, исцрпљеност и испијеност.⁶² И овде је појмовно пресликавање настало по истом моделу.

Осим тога, немоћна и слаба особа поистовећује се са осушеним, изумрлим деловима биљке – *бићти (као) сува (мртва, одсечена) грана*, док се стара особа пореди с *пањем* – *стари пањ*.

Ђ. ПРЕДМЕТНИ СВЕТ. Поједина физиолошка стања и њихове телесне манифестације доводе се у везу с реалијама из предметног домена, што је условљено људским искуством стеченим у непосредном додиру с њима. Примери попут *имати (шешке) ноге као олово (од олова)*, *глава је коме као буре*, *жладан као слепчак* *торба* показују да се одређени осећаји разумеју преко чулно спознајних карактеристика одговарајућих предмета – тежина у ногама пореди се с оном коју има олово; бол у глави ствара у човеку осећај да уместо овог дела тела на себи има буре; празнина у желуцу поистовећује се са садржином просјачке торбе. По истом принципу развија се и фразеолошко значење поредбених фразеологизама: *блед (бео) као креда*, *блед као крпа*, *блед као илаћно*, *блед као зид*, *жути као свећа (воштаница)*, који показују да се боја лица и других делова тела концептуализује помоћу предмета код којих се одређена боја испољава као њихова доминантна особина. Значење 'врло стар' израза *стар као Библија*⁶³ утемељено је у сазнању о цивилизацијском значају и дуготрајном постојању овог списка.

Е. НЕОРГАНСКИ СВЕТ. Снага и јачина, као трајне људске одлике, у српској фразеологији разумеју се помоћу ентитета које одликује величина, чврстина и постојаност у сваком погледу. То су, пре свега, елементи неорганског света: *јак као земља*,⁶⁴ *као од брега одваљен*, *кршан као стена*, *тврђ (јак) као звожђе*, *челик од човека*.

Ж. НАТПРИРОДНА БИЋА. У поредбеном изразу *блед као авети (дух)* бледило тена асоцијативно се повезује с бојом коју има сабласт, утвара, што недвосмислено одражава традиционалне представе носилаца српског језика о изгледу овог натприродног бића.

3.4. Завршне напомене

Постојање знатног броја фразеологизама помоћу којих се вербализује физиолошка страна човекове егзистенције сведочи о важности њеног места

⁶² Жута и зелена се традиционално одређују као нездраве боје (Ivić 1995a: 39).

⁶³ Синониман фразеологизам *стар као Меџузале* (*меџузале* *стар*) мотивисан је старозаветном личношћу познатој по дугом животу (в. Вуловић 2015: 185).

⁶⁴ Према симболичким представама, земља се супротставља небу као пасивни принцип активном; она се поистовећује с мајком, као симбол плодности и обнове (Gerbran, Ševalije 2013: 1087–1089).

у људском појмовном систему. Разлог томе јасан је сам по себи – повољно здравствено стање, снага и издржљивост организма обезбеђују човеку опстанак и његово нормално функционисање. Нису, међутим, сва стања, промене и процеси регистровани фразеолошким јединицама. Фразеологија бележи само оне физиолошке карактеристике које су од виталног значаја за људски организам и чије испољавање у неповољном, негативном облику у знатној мери ремети његову равнотежу и угрожава егзистенцију. То су стање глади и умора (*зладан као њас, зладан као вук, зладан као слейчакка њорба, имаџи [џешке] ноџе као олово [од олова], исџлазиџи језик*), опште здравствено стање (*здрав као дрен, здрав као дренова срж, џуцаџи [џрскџи, исџиџи]* од *здравља, биџи као сува [мрџва, одсечена] жрана, живи мрџвац*), промене боје лица и других делова тела (*блед [као кредџа], блед као крџа*) и старење (*каџе коме млеко из усџа [с усџа], маџор као ђоџаџи, сџар као Библија*). Реч је о процесима који се одвијају независно од воље њиховог носиоца, чија се појава не може контролисати, али се на неке од њих може деловати и може им се променити ток (нпр. код болести).

Фразеолошка грађа показује да се одређена стања концептуализују по принципу дихотомије, тј. у позитивном и негативном облику испољавања. Тако се фразеологизмима с општим значењем ‘бити веома доброг здравља’ (*здрав као дрен, здрав као дренова срж, џуцаџи [џрскџи, исџиџи]* од *здравља*) супротстављају изрази антонимског значења ‘бити веома болестан, у веома тешком стању’ (*дуџа је коме у [на] језику, биџи једном ноџом у жробу*). Фразеолошки обрти показују сличан модел концептуализације процеса старења – према изразима којима се обележава рана младост (*мирисџи [џоџ] на [мајчино] млеко, каџе коме млеко из усџа [с усџа]*), налазе се они којима се исказује дубока старост (*сџари њаџ, маџор као ђоџаџи, сџар као Библија*). Насупрот томе, стање глади и умора, те одређене телесне промене као психофизиолошке реакције регистроване су само у једном виду испољавања, што потврђује већ установљен образац у лингвистици да се негативне вредности чешће мартирају него позитивне.

У поступку концептуализације човекове физиолошке основе као доминантан механизам јавља се метонимија, и то модел последица стања, РЕАКЦИЈЕ ИЛИ ПРОЦЕСА → СТАЊЕ, РЕАКЦИЈА ИЛИ ПРОЦЕС (*умреџи [умираџи, скаџаваџи, цркаваџи]* од *злади, мрџав уморан, мрџав болан [болестџан]*). Знатан је број примера који настаје у садејству метафоре и метонимије (*као да је ко из жробџа усџао, биџи једном ноџом у жробу, вуџе коџа земља*). У метафоричним транспозицијама као изворни домени јављају се тело и његови делови (*сџоџи коме дуџа у жрлу, доџла коме дуџа у нос*), природне и атмосферске појаве (*џоџла коме ваџра у обраџе, биџи [осеџаџи се и сл.] као жром*), биљни и животињски свет (*уморан као њас, здрав [једар] као јабуџа*), предметни свет (*злаџа је коме као буџе*) итд. Примери *сџоџи* коме *дуџа у жрлу, доџла* коме *дуџа у нос, с ду-*

шом у носу, душа је (сѣјоји, скуѣила се) коме у носу, душа је коме у [на] језику, ѣуцаѣѣи (ѣрскаѣѣи, искиѣѣѣи) од здравља, ѣуцаѣѣи од снаге и сл. потврђују постојање метафоре тело је садрживач. Људско тело се, такође, повезује и с одређеним природним феноменима: биѣѣи (осећаѣѣи се и сл.) као ѓром, млад као каѣ (росе), млад (свеж) као роса. Посебном експресивношћу обојени су изрази у којима се човек идентификује с одређеним врстама животиња, на основу физиолошких стања и телесних карактеристика: ѓладан као вуц, уморан као ѣас, јак као медвед, црвен као рак итд.

IV. ФИЗИЧКЕ РАДЊЕ: КРЕТАЊЕ

4.1. Уводне напомене

Постојање човека као телесног бића у првом реду подразумева обављање разних врста физичких активности, које укључују покрете појединих делова тела и промену положаја тела у целини у простору, ради постизања различитих циљева. Механичко деловање заправо је предодређено самом људском физиономијом, пре свега могућношћу активирања мишића, што обезбеђује рад руку и ногу. Човеков опстанак је у знатној мери условљен способношћу за обављање различитих делатности, које су за последња три века знатно унапређене захваљујући бројним техничким достигнућима.

О значају људског моторног система и ефектима које производи говори и чињеница да се у језику налази знатан број јединица којима се именују физичке радње. С обзиром на суштинску улогу у обезбеђивању људске егзистенције, физичко деловање чини један од примарних система у наивној слици света – на четвртом је месту хијерархије система коју је установио Ј. Апријан. Семантички примитив овог концепта гласи *радијити* – рус. *делати* (Апријан 1995: 355) и енгл. *do* (Wierzbicka 1996: 50). Будући да се физичке радње остварују у најразличитијим видовима, не само као неодређени покрети делова тела већ и као конкретне делатности, овом приликом биће речи само о једној врсти деловања људског тела – о кретању.

Кретање као вид просторног премештања одлика је живих бића, али и природних феномена који их окружују. Човек и животиње рађају се с природном предиспозицијом да у животном окружењу својевољно мењају положај односно напуштају првобитно место и запоседају ново. У исто време овом способношћу располажу и неживи ентитети, као што су планете, облаци, реке, вода у мору, тло при земљотресу, лава при ерупцији вулкана итд., код којих се кретање остварује механички, под утицајем природних сила. Оно је, такође, и начин постојања материје. И уопште, у науци је установљено да се кретање јавља као законитост живота – живот се стално мења прелазећи из једног облика у други. Пошто је природа у сталном мењању, мировање се може схватити као релативно. Наиме, тело које мирује на Земљи креће се око њене осовине и око Сунца са остатком планетарног система (Крешић 1958: 11–13).

Кретање има вишеструки значај за човека јер му омогућава да стекне знање о свом окружењу, с којим је његово тело у сталном додиру. Интеракција тела с непосредном околином регулише човеков механизам поимања, који је у знатној мери утемељен у телесном искуству.⁶⁵

У фокусу овог истраживања налази се кретање које производи човек и које се може схватити као промена места у простору настала активирањем одговарајућих сензорних и моторних органа у људском организму.⁶⁶ Овако схваћено просторно премештање у језику се уобичајено обележава одговарајућим глаголским лексемама: *крећашћи се, ићи, доћи, поћи, оићићи, ући, изаћи* итд. Овај концепт маркирају и фразеологизми као експресивне језичке јединице: *иђући (ођући, иђући) корак, ићи (поћи, лећети, полетети, ходати и сл.) као мува без главе, ићи као по шрњу, ићи (оићићи) у беспућу, хватајући (ухватајући) маглу, прошећући ноге, илести ногама, шрчајући (јурићи) као зец, дерати (подерати, издерати) ојанке, да(ва)ћи иетицама ветра (крила, ватру), даћи ватру ногама (иетицама, табанима)* итд. Фразеологизми с општим значењем кретања главни су предмет овог поглавља, чији је циљ утврђивање структуре датог концепта и механизма семантичке фразеологизације. Прикупљено је и анализирано око седамдесет примера.

4.2. Кретање

4.2.1. Физички аспект

Кретање је основни појам механике као гране физике која проучава тела у покрету и равнотежи. Одређује се као промена положаја тела у односу на неки систем током времена. Може бити транслационо и ротационо, а увек је повезано с кинетичком и потенцијалном енергијом, те импулсом и момен- том импулса. У физици као науци, па и у самој природи, говори се не само о кретању чврстих тела него и о кретању течности и гасова. Заправо, кретање се посматра као облик постојања материје који обухвата све промене и процесе који се дешавају у природи. Пошто се читав свемир налази у сталном покрету, може се рећи да у природи нема тела које апсолутне мирује (ОЕ 3: 155–156).

⁶⁵ В. о томе детаљније у Johnson 2007.

⁶⁶ Ова врста у литератури је означена као транслативно кретање, којим се обележава кретање неког ентитета од места А до места Б у низу временских одсецака. Она се разликује од ротацијског или другог типа кретања, у којима објекти не мењају место, нпр. махање руком или окретање главе (према Šarić 2014: 27). И у овом истраживању у фокусу су управо фразеологизми којима се обележава кретање у ужем смислу, као промена места и положаја тела у простору за одређено време.

Цела класична динамика, која се бави телима у покрету, темељи се на Њутновим законима: 1. свако тело остаје у стању мировања или једноличног кретања све док нека спољашња сила то не промени; 2. промена величине кретања пропорционална је сили и дешава се у смеру силе; 3. свакој сили акције једнака је и супротно усмерена сила реакције (ОЕ 2: 335–336). Њутнову механику надограђује Ајнштајнова теорија релативности, по којој маса тела није константна величина, него зависи од брзине којом се тело креће односно постоји еквиваленција између масе и енергије, тј. маса и енергија су само два облика у којима се манифестује материја (ОЕ 5: 405–406).

4.2.2. Когнитивнолингвистички аспект

Кретање се остварује у простору, који представља неизбежно окружење сваке јединке тако да је спознаја света у овим категоријама природна функција људског ума (Vujić 2009: 6). Семантичка категорија простора једна је од најразвијенијих у језицима без обзира на њихову генетску, ареалну или типолошку блискост, што се недвосмислено потврђује постојањем знатног броја јединица за њено експлицирање. Проучавања ове језичке димензије толико су развијена да су довела до формирања теорије семантичких локализација, у оквиру које постоје различити локалистички приступи језику. У центру ове теорије налазе се следећи појмови: објекат локализације, локализатор и оријентир, који одражавају различите типове спацијалних релација. Динамички обележена локализација обухвата категорије аблативности, адлативности и перлативности, које се реализују у реченицама с глаголима кретања.⁶⁷

У наивној слици света нису забележени сви они аспекти кретања којима се бави наука, а до којих се долази експерименталним путем и прецизним прорачунима. Језичка грађа показује да су за говорнике релевантни само одређени сегменти, а да кретање у целини, као премештање тела у простору, заузима веома важно место. За овај појам А. Вјежбицка уводи семантички примитив *move*, што потврђује његову универзалну природу, тј. постојање у појмовном систему говорника свих језика (Wierzbicka 1996: 82).

Џ. Милер сматра да су глаголи кретања на семантичком плану обједињени општим значењем ‘мењати место’. Овај аутор уочава две групе глагола кретања у енглеском – интранзитивне, којима се обележава да субјекат мења место у простору, нпр. *Артур се померио*, и транзитивне, који обележавају ситуацију да објекат мења положај, нпр. *Артур је померио столицу*, због чега сматра да кретање мора бити дефинисано у концептима промене и каузације. Глаголи кретања се међусобно разликују према присуству/одсуству одређених компонената у свом семантичком садржају, као што су средство

⁶⁷ О категорији просторности в. детаљније у Piper 1997.

помоћу којег се остварује кретање, брзина, директивност, локативност, инхотивност итд. (Miller 1972: 335–365).

За И. Крила глагол *кретјати се* има генеричко значење у односу на остале глаголе кретања, који се међусобно разликују по својим специфичним садржајима. Они с датим глаголом успостављају однос инклузије или хипонимије те у свом семантичком садржају имају једну компоненту више. За овог аутора једносмерно кретање живих бића или предмета најтипичнији је облик кретања у стварности (Kriле 1981: 13–15). И Д. Вујовић прототипичним глаголом кретања у српском сматра лексему *кретјати се*, док се остали глаголи распоређују с обзиром на доминантне семе у свом семантичком садржају: начин кретања, брзину, директивност, превозно средство, путању кретања. Начин кретања укључује следећа дистинктивна обележја према којима се глаголи даље распоређују: усправан/хоризонталан положај тела, синхронизованост/несинхронизованост, отежано/нормално кретање, кретање по земљи/води – *ходајти*, *храмајти*, *коћрљајти се*, *иљивајти*. Компонента брзине укључена је у семантички садржај глагола *ћирчајти*, *јуријти*, *журијти*. Глаголи кретања могу бити немаркирани (*лућкајти*, *луњајти*) или маркирани у погледу директивности, при чему се обележеност остварује као аблативност (*бежсајти*, *ућећи*) или адлативност (*враћсајти се*, *сћићи*). У семантици глагола кретања може бити доминантна компонента која се тиче употребе превозног средства, па се с обзиром на њу издвајају глаголи *јахајти*, *возијти се*, *скијајти (се)* итд. Сема путање кретања присутна је у значењу глагола *ћењајти се*, *ћенћирајти се* (Vuјović 2009: 36). И резултати емпиријских истраживања Д. Стаменковића добијени на основу релевантности, методе слободних асоцијација и учесталости употребе показују да се прототипичним глаголима кретања у српском језику могу сматрати следећи: *ићи*, *кретјати се (кренути)*, *ћирчајти*, *доћи (долазијти)*, *ходајти*, *скочијти (скакајти)*, *шетјајти се*, *ћроћи (ћролазијти)*, *оћићи (одлазијти)*, *ући (улазијти)*, *изаћи (излазијти)*, *сћићи (сћићнути)*, *враћсајти се*, *јуријти*, *ћрећи (ћрелазијти)*, *ћоћи (ћолазијти)*, *журијти се*, *обићи (обилазијти)*, *ћрићи (ћрилазијти)*, *наићи (наилазијти)* (Стаменковић 2013: 141–143).⁶⁸

Динамички просторно-агентивни глаголи описују кретање са следећим структурним елементима: почетном и завршном тачком те путањом кретања, због чега се може говорити о аблативним, адлативним и перлативним глаголима кретања (Vuјović 2009: 12–15). И према Д. Стаменковићу, идеализовани когнитивни модел кретања укључује следеће елементе: агенс, који је уједно и објекат кретања, а садржи силу која омогућује кретање, почетну и завршну тачку кретања, путању између ове две тачке и време које је потребно да се стигне од једне до друге тачке (Стаменковић 2013: 110).

⁶⁸ А. Шево (1987: 108) наводи да је глагол *идти* по фреквенцији шести глагол у савременом руском језику

У лингвистици се под топологијом простора подразумева разумевање односа објеката и њихово смештање онако како се одражавају у језику (Šarić 2014: 25). Љ. Шарић говори о фиктивном и метафоричком кретању. Први тип илустрован је примером *Брза цесџа иде од Мосџара љреко Ш. Бријежа до Сџлиџа*, који показује да се статични односи концептуализују као динамични. Други тип пак укључује примере с апстрактним појмовима: *нада џа наџуџџа, мисли иду* (Šarić 2014: 26).

Теорија семантичких локализација изграђена је на идеји да је просторна локализација у основи структурирања и функционисања знатног броја непросторних семантичких категорија, што је домен деловања тзв. просторне метафоре. Тако се може говорити о језичкој металокализацији када се средства којима се исказују просторна значења употребљавају за исказивање непросторних значења (Piper 1997: 38–44). На пример, време се поима помоћу просторних категорија, а такође и многи други домени (Johnson 2007: 19–32). Д. Стаменковић указује на то да је тешко замислити реализацију метафора ВРЕМЕ ЈЕ ПРОСТОР/КРЕТАЊЕ, ЖИВОТ ЈЕ ПУТОВАЊЕ, ЦИЉЕВИ СУ ДЕСТИНАЦИЈЕ ИТД. без употребе глагола кретања. Они су такође заступљени и у исказима који указују на менталне и друге домене, нпр. *идеје наилазе, сумње су се ушњуале у наш ум* (Стаменковић 2013: 97–98).

4.3. Концепт кретања у фразеологији

4.3.1. Структура концепта

Концепт кретања у српској фразеологији конституишу елементи који учествују у просторној локализацији уопште. Неки од њих експлицитно су назначени семантичким садржајем фразеолошких јединица, док су остали имплицитно укључени. Дакле, кретање у фразеологији структурирају следећи елементи:

- а. објекат локализације;
- б. динамика, тј. кретање као вид промене места или положаја тела у простору;
- в. статика или мировање као вид одсуства кретања;
- г. локализатор, тј. простор у којем се објекат креће;
- д. средство помоћу којег се остварује кретање.

А. ОБЈЕКАТ ЛОКАЛИЗАЦИЈЕ. Објекат локализације углавном је човек, који обавља дату радњу вољно, самоиницијативно или је подстакнут на њу. У првом случају ради се о интранзитивно конципираној ситуацији са субјектом у улози агенса радње кретања (нпр. *даџи ваџџу ноџама [џеџама, џабанима]* ‘почети бежати’), док је у другом случају реч о каузативној концепцији

с агенсом у објекатској позицији и каузатором радње кретања у функцији субјекта (нпр. *поићираишии* коме *шабане* ‘нагнати кога у бег’). Овај члан, такође, може бити обухваћен и стањем мировања. У нашој фразеологији објекат локализације посебно је истакнут у случајевима када се квалификује у погледу брзине кретања, и то истицањем одређених особина као привремених или трајних карактеристика, што се обично остварује придевским, ређе глаголско-именичким фразеологизмима: *лак као јелен*, *брз као зец*, *брз као муња*, *бићи лак на ноћу* (на ногама), *сјор као рак*, *ићи* (*вући се*) *као љуж*, *сјор као корњача*.

Б. Динамика. Централно место у структури концепта свакако припада самој радњи кретања која се реализује као промена места у простору, тј. као померање објекта локализације (нпр. *јурићи* [*ходаћи*, *лући*] и сл.) *као без главе*, *ићи као по јајима*), односно као промена положаја тела (нпр. *исјружићи све четвори*). Први вид кретања је знатно чешће обележен фразеологизмима тако да ће о њему углавном и бити речи. Наиме, за кретање у смислу промене места или напредовања у простору карактеристична је обележеност/необележеност у погледу директивности.

Неуслереност. Фразеологизмима се неусмерено кретање ређе исказује неутрално – *прошегнући ноге*; оно је чешће додатно спецификовано истицањем неког посебног аспекта кретања, као што су:

– мера или обим у којем се оно изводи (*прећи* [*превалићи*] *брда и долине*, *ломићи* [*поломити*] *ноге* за ким, за чим [због кога, због чега]);

– брзина којом се остварује кретање (*бежати* [*јурићи*, *одјурићи*, *улетети*] и др.) [*као*] *без душе* [*главе*], *бежати главом без обзира*, *бежати преко стога и слога*, *јружићи* [*ојружићи*, *јусићи*] *корак*, *иде* [*јури*] *ко да га не би виле ухватице*, *иде* [*јури*] *ко као да га виле носе*, *прчаћи* [*јурићи*] *као зец*, *вући се као* [*ошегнућа*] *црева*, *ићи* [*крећи*] *се*, *корачаћи* *ноћу пред ноћу*, *ићи* [*вући се* и сл.] *с ноге на ноћу*, *с ноге на ноћу*, *вући ноге*, *затезаћи ногама*, *ићи* [*вући се* и сл.] *као љуж*);

– стање субјектове свести у тренутку кретања, нпр. *сметеност* (*као без главе* [*ходаћи*, *лући*] и сл.), *ићи* [*поћи*, *летети*, *полетети*, *ходаћи*] и сл.) *као мува без главе*) или незаинтересованост (*проћи* [*пролазити*] *као поред шурског жрбља*);

– начин кретања (*вући се као покисло* [*пребијено*] *исети*, *ићи* [*ходаћи*] *као по јајима*, *ићи као по прњу*, *изгубићи ноге*, *илести ногама*, *прчаћи као стока на солило*, *ићи као разбијена војска*);

– намера с којом се кретање предузима (*избацићи ноћу испред кога* ‘надмашити, претећи кога’, *зонити* [*прозонити*, *праити*] и сл.) *кога*, *шта у стоју* ‘следити кога, шта, ићи за ким устопице, пратити кога, шта пажљиво, пазити на кога, на шта’, *ићи* [*стоју*] у *стоју* за ким ‘ићи за ким узастопце, следити кога, не губити кога из вида’);

– сврха (*ићи за носом* ‘ићи било куда, без одређеног циља’, *ићи куда* кога *очи воде* [*и ноге носе*] ‘ићи било куда, ићи без циља’, *дерати* [*подерати*, *издерати*] *ојанке* ‘узалуд ићи камо’, *лућати* као *жлува* кучка [*као жлув*, *јалов* *јас*] ‘лутати без циља’, *ићи као ћорава* мачка ‘ићи без плана, без циља’).

Усмереност. Усмерено кретање остварује се као адлативно (*доћи* [*враћати се*] *из бестражије*), често уз пратећу квалификативну или квантификативну компоненту (*ућасати* [*ћасати*] као *бомба*, *банути* [*долети*] као *бура*, *дојури* [*прелети*, *неси* и др.] као *ветар*). Оно, такође, може бити аблативно, без посебне истакнутости неког од аспеката (*јомолити* [*јомаљати*] *главу*, *износити ноге* [*нозу*] *ошкуда*, *маћи се* [*макнути се*] *коме с очију*) или пак уз наглашену:

– крајњу тачку кретања (*ићи* [*отићи*] у *бестражију*, *отићи* у *невиди*, *отићи* у *невидбож*, *бежати* [*јобећи*, *јоћи*, *отиснути се* и сл.] у [*бели*] *свети*, *бежати* [*ићи*, *отићи* и сл.] *преко* [*бела*] *света*, *узети жору* на *главу*, *узети шуму* на *главу*);

– брзину којом се оно остварује (*дати* [*ухватити*] *чисти*ац, *хвати*аи [*ухватити*] *маглу*, *ухватити* *пушањ*, *бежати* [*ћрчати* и сл.] *ићи* [*колико*] кога *ноге носе*, *дати* *ногама* *маха*, *очистити* *ноге*, *брусити* [*јодбрусити*, *окренути*, *јоћирашити*, *измакнути* и др.] *иће*, *да*[*ва*]и *иће*ама *ветра* [*крила*, *ватиру*], *отићи* [*одјури* и сл.] као *јојарен*, *узрејати* *шабане*, *дати* *ватиру* *ногама* [*иће*ама, *шабанима*]);

– смер (*ићи* [*јоћи*, *стићи*] и сл.] *под* *нозу*);

– подстицај (*јоћирашити* *коме шабане*, *дати* *коме ветра*).⁶⁹

Осим својеврсног напредовања у простору оствареног премештањем с једне тачке на другу, на хоризонталном плану, кретање укључује и промену положаја тела на вертикалној оси, без промене места. Израза који региструју ову врсту кретања нема много: *падне* (*ћресне*, *ојружи се* и сл.) *ко* *колико* (*како*) *је ду*г и *широк*, *исјружити све* *чешири*, *ћасати* (*падати*) *као* *клада*.

В. Статика. Промена места у простору у самом је језгру концепта кретања. Насупрот томе, мировање се испољава као маркирана и периферна категорија у њему, што потврђује и ограничен број фразеолошких јединица којима се оно исказује: *лежати* као *снојови* *снојје* (*снојови*), *чувати* *зајећак*.

Г. Локализатор. Простор као један од конституената посматраног концепта не исказује се посебним фразеолошким јединицама, већ је део њихове лексичке и граматичке структуре или је укључен у семантику израза којима се обележава кретање, у првом реду динамичног, директивног типа, нпр.: *ићи* (*отићи*) у *бестражију* ‘ићи, отићи у непознато, не зна се куда, у непознат’. Дакле, у представама говорника о људском кретању локализација је углавном пратећа, периферна компонента ове врсте механичког деловања.

⁶⁹ О доминантним семантичким обележјима поредбених фразеологизама са значењем кретања в. Вујовић 2014: 115–126.

Д. СРЕДСТВО КРЕТАЊА. Делови тела, пре свега, ноге, стопала и пете, као средства помоћу којих се остварује кретање нису посебно истакнути у семантици посматраних фразеолошких јединица, већ представљају имплицитне компоненте њиховог значења. Међутим, они су обавезни конституенти концепта кретања, будући да је реализација дате радње без њих тешко остварљива. Ипак, називи за наведене делове тела врло су фреквентни у мотивационим базама ових фразеологизама, што указује на неке опште законитости концептуализације овог сегмента људске стварности.

*

На основу семантике фразеолошких јединица, јасно је да је у центру описаног концепта његова динамичка компонента, тј. она која се тиче саме радње кретања, и то у највећем броју случајева остварена као промена места објекта локализације у оквирима локализатора или ван његових граница. Иако су сви остали сегменти неизоставни у реализацији кретања, они ипак остају ван фокуса фразеолошког виђења стварности. Узимајући у обзир фразеолошка средства којима се описује кретање, могу се установити следећи сегменти датог концепта:

1. (персонални) објекат локализације мења своје место у простору, а та промена најчешће се реализује као а. напредовање у неодређеном смеру, б. одвајање од неке полазне тачке; в. приближавање одредишту или његово досезање;

2. радња кретања може да се одвија брзо, споро, опрезно, с одређеном намером и сл., а њен вршилац се у тренутку обављања може наћи у посебном психолошком и емотивном стању;

3. кретање може иницирати сам вршилац, али и неки други учесник догађаја.

4.3.2. Механизми концептуализације

4.3.2.1. Као што је речено, у базним структурама, које су мотивисале фразеологизме, обично су садржани елементи радње кретања, као што су називи за: делове тела помоћу којих се оно остварује, за покрете остварене помоћу тих делова, врсту обуће итд. (*нога, стопа, табан, пета, корак, опанак*), што указује на развој фразеолошког значења по метонимијском моделу СРЕДСТВО КРЕТАЊА ЗА РАДЊУ КРЕТАЊА.

У компонентним фразеологизмима *ићи* (*кретати се, корачати*) *ногу* *пред ногу*, *ићи* (*вући се* и сл.) *с ноге на ногу*, *ићи* (*поћи, стићи* и сл.) *под ногу* с општим значењем 'ићи споро, полако' односно 'ићи низбрдо' предлошке конструкције имају квалификативну улогу која се остварује по узроч-

но-последичном моделу НАЧИН КРЕТАЊА НОГУ → БРЗИНА КРЕТАЊА ОДНОСНО НАЧИН КРЕТАЊА НОГУ → СМЕР КРЕТАЊА. Дакле, нефразеолошке структуре које описују покрете ногама као фразеологизирани јединице обележавају кретање одређеном брзином или смером, будући да начин извођења активности узрокује успорено ходање односно ходање у одређеном смеру. Компонентни фразеологизми *жонити* (*прожонити*, *праити* и сл.) кога, шта у *стоју* и *ићи* (*стоју*) у *стоју* за ким настали су детерминацијом помоћу предлошких конструкција са соматизмом *стоја*, којима се истиче сукцесивност и континуираност у извођењу радње означене глаголском саставницом израза. Детерминацијом управног глагола формиран је и фразеологизам *бежити* (*ирчаити* и сл.) *колико* кога *ноге носе*, у којем је зависни члан са структуром клаузе носилац квалификативне и интензификационе значењске нијансе.⁷⁰

И код групе глобалних фразеолошких израза уочава се сличан образац ПОКРЕТИ ДЕЛОВА ТЕЛА → КРЕТАЊЕ ИЛИ ОДРЕЂЕНА ВРСТА КРЕТАЊА: *прошегнути ноге*, *вући ноге*, *пругити* (*опружити*, *пусити*) *корак*, *избацити ногу испред* кога, *помоли* (*помаљати*) *главу*, *испружити све четвори*. Овде је одређена врста кретања, остварена као споро/брзо ходање, претицање, излазак из простора или пад, сугерисана сликом о покретима делова тела помоћу којих се дато кретање изводи.

Последично-узрочни однос између примарне и фразеолошке семантике синтагме може се запазити у примеру *дера* (*подера*, *издера*) *ојанке* у значењу ‘узалуд ићи камо’, где сема узалудности произилази из имплициране квантификационе компоненте ‘много’, мотивисане сликом о уништавању обуће услед претераног ходања. Дакле, значење узалудног кретања индуковано је ситуацијом која настаје као последица ходања у великој мери. Исти вид транспоновања значења, који се заснива на односу ПОСЛЕДИЦА КРЕТАЊА → КРЕТАЊЕ, заступљен је и у примеру *изгуби* *ноге*, који значи ‘тешко ходати због слабости’, те *ломи* (*поломи*) *ноге* за ким, чим, којим се указује на напорно и дуготрајно ходање.

4.3.2.2. Метонимија делује у садејству с метафором у примерима у чијој је нефразеолошкој основи слика о разноврсним активностима ногу којима управља њихов посесор тако да наведени соматизам у датом глаголско-именичком споју има улогу објекта, предмета обухваћеног одређеном радњом. Споро кретање поима се као затезање ногу (*затеза* *ногама*), несигурно ходање, посртање – као плетење (*плете* *ногама*), напуштање места – као изношење (*износи* *ноге* [*ногу*] *ошкуда*), бег – као чишћење ногу (*очисти* *ноге*) или брушење пета (*бруси* [*подбруси*, *окрену*, *попраши*, *измакну* и др.] *пете*). У извесном броју примера нагло и брзо напуштање

⁷⁰ У примеру *падне* (*пресне*, *опружи се* и сл.) *ко* *колико* (*како*) *је* *дуг* и *широк* детерминативна структура квалификује другачију врсту кретања од оног које се остварује покретима ногу.

места, тј. бежање концептуализује се као давање својеврсног подстицаја средству кретања у виду ветра, ватре и сл., тј. оних сила које ће покренути ноге својим притиском или непријатним деловањем на тело: *даїи ногама маха, да(ва)їи їейама веїра (крила, ваїру), даїи ваїру ногама (їейама, їабанима)*,⁷¹ *уїреїаїи їабане, їоїїраиїиїи коме їабане*.

Поимање кретања преко визуелног опажања показује пример *маїи се (макнуїи се)* коме *с очију*, у којем се уклањање с неког места доживљава као напуштање видног поља перцепијента.

Збуњеност и сметеност у којем се субјекатски појам налази у тренутку обављања радње кретања описују се као стања без душе или главе, у којој је смештен разум:⁷² *бежаїи (јуриїи, одјуриїи, улеїейи и др.) (као) без душе, јуриїи (ходаїи, луїаїи и сл.) као без їлаве*.

4.3.2.3. Асоцијативно повезивање кретања с другим доменима стварности показују следећи метафорични модели.

А. Тело и његови делови. Укључивање телесног искуства у разумевање кретања сасвим је очекивано с обзиром на то да оба домена припадају сфери физичке стварности и да су неодвојиви један од другог. То се читује у компонентним фразеологизмима с глаголом кретања као управном саставницом и соматизмом као чланом поредбене односно неке друге конструкције којом се радња кретања квалификује у одређеном погледу. Споро и отегнуто кретање доводи се у везу с одговарајућим унутрашњим органима који својим изгледом асоцирају на такву врсту просторног премештања: *вуїи се као (оїеїнуїа) црева*.

Делови тела као што су глава, нос и очи понашају се као врста смерница, при чему соматизми сугеришу неодређено, бесциљно лутање јер подразумевају да субјекатски појам само пуко следи правац њима одређен: *бежаїи їлавом без обзира, иїи за носом, иїи куда кога очи воде (и ноге носе)*.

Б. Природне појаве и атмосферске прилике. Природни феномени које одликује велика сила и разорна моћ, такође, могу послужити као извори домени за људско кретање. Тако се брз одлазак односно нагло и бучно појављивање доводе у везу с ваздушним струјањем уобичајеног или јачег интензитета: *одјуриїи (їрелеїейи, несїаїи и др.) као веїар, бануїи (долеїейи) као бура*. У том смислу и само подстицање на бег постиже се силом ветра – *даїи коме веїра*.

Израз *хваїаїи (ухваїиїи) маїлу*, у значењу ‘бежати, побећи’, настао је као резултат комбинације перифрастичне структуре и метафоричног значења именице, што се види на основу постајања истог синтагматског модела

⁷¹ Фразеологизми с глаголом *да(ва)їи* настали су експанзивним синтаксичким процесом од структурно простије глаголске перифразе *да(ва)їи маха* (Мршевић Радовић 1987: 50).

⁷² Уп. фразеологизме из домена мишљења, нпр. *(из)їубиїи їлаве*.

у бројним нефразеолошким перифразама, нпр. *ухватићиии тирк* (Мршевић Радовић 1987: 51).⁷³

За особу која је напустила неко место збуњена, покуњена и у основи незадовољна каже се да је *оћиишла као попарена*, чиме се наведено емотивно стање пореди са стањем изложености дејству вреле воде и паре. Ова врста поређења највероватније је заснована на семи непријатности, која је заједничка за оба стања, или пак на заједничким физичким карактеристикама које испољава тело у њима.

В. Животињски СВЕТ. Одређена врста људског кретања пореди се са истим типом карактеристичним за одређене животиње, те у том смислу изрази *ићи* (*вући се* и сл.) *као љуж, сјор као корњача*, на једној страни, те *тирчаћии* (*јурићии*) *као зец*,⁷⁴ на другој, ступају у својеврстан антонимски однос, будући да *љуж* и *корњача* односно *зец* иступају као еталони брзине кретања. По истом моделу настаје фразеологизам *тирчаћии као сјока на солило*, којим се означава брзо ходање, кретање у неред, својствено животињама у одговарајућој ситуацији. Сликавитим путем настала су фразеолошка поређења *ићи* (*поћи, лећетићии, полететићии, ходатићии* и сл.) *као мува без главе, вући се као покисло* (*пребијено*) *исетио, лућатићии као жлува кучка* (*као жлув, јалов пас*), *ићи као ћорава мачка* (Мршевић Радовић 1987: 96). У њима је отежано кретање односно кретање без циља сугерисано детерминатором уз зоонимску саставницу којим се исказује одређени телесни недостатак.

Истом домену припада и израз *ићи* (*ходатићии*) *као по јајима*, којим се обележава пажљиво, бојажљиво, неспретно и спутано ходање. Значење је мотивисала именичка компонента израза (в. Вујовић 2014: 123).

Г. ПРОСТОР И ДИНАМИКА У ПРОСТОРУ. Димензија простора различитог типа налази се у нефразеолошкој основи извесног броја израза. Просторност је обележена не само одређеним спацијалним конструкцијама већ и одговарајућим лексичким јединицама. У семантици посматраних фразеолошких израза она индукује различите компоненте: брзину, незаинтересованост, мучан и тежобан пут, непознатост, неизвесност и сл.

У компонентном фразеологизму *бежатићии преко сјоџа и слоџа* сема интензификације брзине мотивисана је предлошко-падежном конструкцијом са спацијалним значењем, која сугерише неку врсту препреке у простору. Та препрека ће бити савладана у ситуацијама које подстичу на бекство.⁷⁵ Насупрот томе, изразу *даћии* (*ухватићиии*) *чистац*, са значењем ‘побећи’, у основи је именица којом се денотира слободан, отворен простор, чиме се непосредно

⁷³ По истом моделу настаје израз *ухватићиии тугићан*, мотивисан именичком саставницом са споредном семантичком компонентом ‘брзо покретање’ (Мршевић Радовић 1987: 51).

⁷⁴ Истраживања показују да се појам брзине и у другим језицима доводи у везу са зецом (уп. Вагџот 2013: 183–192)

⁷⁵ Више о развоју значења датог израза в. у Мршевић Радовић 1987: 83.

указује на могућност несметаног и брзог напуштања одговарајућег места. И овај обрт настао је синтаксичком експанзијом од нефразеолошке перифразне синтагме (Мршевић Радовић 1987: 51). Саставница с просторним значењем *пored шурског зробља* индукује компоненту незаинтересованости у изразу *проћи (пролазити) као пored шурског зробља*, која је изграђена на опозицији хришћанско – нехришћанско.

На тегобан и далек пут упућује се хиперболисаном сликом о освајању пространства – *прећи (преваљити) брда и долине*, док се на задржавање у кући указује представом о запоседању места између пећи и зида – *чувати зајећак*.

У семантику извесног броја фразеолошких обрта укључена је компонента далеког, неодређеног, неизвесног простора као одредишта, циља односно тачке која се напушта. Сема непознатог и неизвесног сугерише се лексичком семантиком именичке саставнице односно одговарајућим придевом који је детерминише: *доћи (враћити се) из беспућа, ићи (оћи) у беспуће, оћи у невидиш, оћи у невидбог, бежати (побећи, поћи, оћинути се и сл.) у (бели) свети, бежати (ићи, оћи и сл.) преко (бела) свети*. Код фразеологизма са саставницама *беспуће, невидиш и невидбог* кључна је идеја о простору на великој удаљености, с којим се тешко комуницира, из чега проистичу конотације ‘забачен’, ‘неприступачан’, ‘непознат’. У изразима с компонентом *свети* даљина се схвата као физички мерљив простор, а Земља као коначан простор који се може савладати кретањем. У ту концепцију укључена је представа о дужини пута, због чега се простор доживљава као забачен, неприступачан (в. Мршевић Радовић 2008: 31–35).

Одлазак на одредиште које пружа уточиште, заштиту исказује се глобалним фразеолошким обртом *узети зору на главу*.

Д. ОСТАЛИ ДОМЕНИ. И други сегменти стварности могу послужити као изворни домени у разумевању људског кретања:

Изворни домен	Циљни домен	Пример
биљни свет	опрезан ход	<i>ићи као по шрњу</i>
	пад	<i>пасти (падасти) као клада</i>
	мировање	<i>лежати као снойе (снойови)</i>
предметни свет	изненадни долазак	<i>ући (пасти) као бомба</i>
митолошка бића	брзо кретање	<i>иде (јури) ко да га не би виле ухватише</i> <i>иде (јури) ко као да га виле носе</i>

Већину примера чине поредбени фразеологизми који показују да се одређена врста кретања или мировање схвата помоћу ентитета и појава с којима кретање није у непосредној вези. Поредбеном конструкцијом као конституентом израза глаголска радња детерминише се у погледу начина на који се

реализује, у погледу брзине или се пак индиректно квалификује сам субјекатски појам, нпр. *лежати као снoйoви (снoйље)* ‘непомично и у великом броју лежати’ → ‘субјекат лежи и при том је непомичан’. Дакле, субјекатски појам који обавља радњу кретања или мировања по неким својим карактеристикама подсећа на именички појам из поредбене конструкције односно сама радња, по неким својим обележјима, асоцира на радњу која се изводи под околностима означеним поредбеном конструкцијом.

4.4. Завршне напомене

Људско кретање остварено као промена места у простору односно промена положаја тела један је од важнијих домена људског постојања с обзиром на чињеницу да човек тако долази у додир са својим окружењем и стиче знање о њему, нарочито оно које се тиче просторних релација. Овако стечено искуство, које је у првом реду телесне природе, човек користи у даљем сазнавању света и пројектује га на друге, често апстрактне домене.

У фразеологији нашег језика најбројнији су изрази којима се обележавају различити аспекти самог процеса који се реализује као неусмерено (*јурићи* [*ходати*и, *лућати*и и сл.] *као без главе*) или усмерено кретање, најчешће адлативног (*доћи* [*враћати*и се] *из беспућја*) и аблативног типа (*бежати*и [*побећи*и, *поћи*и, *оћиснути*и се и сл.] у [*бели*] *свети*). У семантици ових израза обично је садржана и додатна компонента која се тиче брзине (*бежати*и [*јурићи*и, *одјурићи*и, *улетети*и и др.] [*као*] *без душе* [*главе*]), начина (*ићи* [*ходати*и] *као по јајима*), сврхе кретања (*ићи за носом*) итд.

Метонимија је доминантан механизам семантичке фразеологизације, што показује изразита продуктивност лексеме *нога* у посматраним фразеолошким јединицама: *прошећнути*и *ноге*, *вући*и *ноге*, *избаци*ии *ногу испред* кога, *ићи* (*крећати*и се, *корачати*и) *ногу пред* *ногу*, *ићи* (*вући*и се и сл.) *с ноге на* *ногу*, *ићи* (*поћи*и, *сипујати*и и сл.) *под* *ногу* итд., чак и у случајевима када се комбинује с метафором: *затезати*и *ногама*, *ломити*и (*поломити*и) *ноге* за ким, чим, *илести*и *ногама*, *износити*и *ноге* (*ногу*) *оћкуда* и сл. Занимљиво је да и ситуације које укључују остале делове тела мотивишу фразеологизме с општим значењем кретања: *вући*и се *као* (*ошећнути*а) *црева*, *јурићи*и (*ходати*и, *лућати*и и сл.) *као без главе* итд. Животињски свет, природне појаве и простор доминантни су изворни домени за ову врсту физичке активности човека.

У случајевима када се кретање концептуализује као одређена физичка делатност, објекат локализације је вршилац дате активности (тј. човек односно његово тело премешта се у простору), а *ноге* су ПРЕДМЕТ над којим се она спроводи: *затезати*и *ногама*, *ломити*и (*поломити*и) *ноге* за ким, чим, *износити*и *ноге* (*ногу*) *оћкуда*, *очисти*ии *ноге*, *брусити*и (*подбрусити*и, *окренути*и, *поћираши*и, *измакнути*и и др.) *ићи*и.

При одређеној врсти људског кретања објекат локализације, који је најчешће ЧОВЕК, поистовећује се са животињама: *ићи* (*вући се* и сл.) као *џуж*, *џрчаћи* (*јурићи*) као *зец*, *ићи* (*поћи*, *леићи*, *полеићи*, *ходати* и сл.) као *мува без џлаве*, *вући се* као *џокисло* (*џребијено*) *џсеи*, *луићи* као *џлува кучка* (као *џлув*, *јалов џас*), *ићи* као *ћорава мачка*.

V. АКТИВНОСТИ УМА

5.1. Уводне напомене

Према Ј. Апресјану (1995), ово је један од виших и сложенијих људских система – сложенији од њега су само емоције и говор. То значи да је мање самосталан од претходно описаних, а најуже је повезан с опажањем. Локализован је у глави и има неколико семантичких примитива – *знайи*, *смайтрайи* и сл. (Апресян 1995: 364–366).

Овај систем обухвата активности човекових менталних структура, које у првом реду, потпадају под когницију или сазнање. Когниција се одвија кроз опажање, памћење, учење, имагинацију, откриће, мишљење, суђење, употребу језика итд., којима човек постаје свестан унутрашње и спољне реалности и стиче знање о њој (Крстић 1988: 260). Ови процеси предмет су когнитивне психологије која се бавим начином на који примамо, одабирамо и осмишљавамо информације о спољашњем свету, њиховим складиштењем у нашем памћењу те њиховим учешћем у решавању различитих врста проблема (Крстић 2006: 3). Будући да је концепт опажања већ размотрен на самом почетку те да ће о говору, као најсложенијем људском систему бити речи у даљем излагању, у овом одељку пажња је усмерена само на апстрактне, чулима недоступне феномене као што су стицање и поседовање знања о неком предмету или особи, схватање, поимање и разумевање примљених информација, њихово задржавање и чување, те примена у решавању одређених проблема у процесу мишљења, затим размишљање, маштање, као и способност рационалног расуђивања. Операције примања, обраде и чувања информација конституишу човеково ментално устројство, које обезбеђује његову нормалну егзистенцију, без обзира на то што је разне врсте поремећаја у овој сфери не угрожавају непосредно.

Наведене интелектуалне активности вербализују се глаголима *знайи*, *сазнайи*, *учији*, *схвайайи*, *поимаји*, *разумеји*, *памтији*, *заборавији*, *мислији*, *размишљаји*, *маштаји*, *замисљаји*, *полудеји*, те именичким и придевским образовањима која су најчешће у творбеној и семантичкој вези с наведеним лексемама – *знање*, *сазнање*, *учење*, *схватање*, *поимање*, *појам*, *разум*, *разумевање*, *разуман*, *памеј*, *памћење*, *памејан*, *заборав*, *за-*

борављање, забораван, мисао, мишљење, мисаони, размишљање, машића, машићање, машићовић, замисао, замишљање, луд, лудосић итд. О њима је могуће реферисати и фразеолошким јединицама, које дају експресивну обојеност целом исказу: *знаћи (познавати)* кога као *стиару (своју, злу, рђаву) љару (у кеси), ућалила се* коме *ламјица (сијалица, свећица), њешко иде* коме у *жлаву, њроћи (њролазити, њрелетјети)* кроз *жлаву (жлавом), њасићи (њадаћи)* коме на *њамети, уврјети (себи)* у *жлаву, бићи* коме на *њамети (у њамети)* итд. У овом делу у средишту су фразеологизми којима се исказују различити типови менталних процеса као део когнитивног система човека с циљем да се, као и у претходним одељцима, утврди структура концепта и механизми концептуализације овог сегмента стварности.

5.2. Ментални процеси

5.2.1. Психолошки аспект

Као што је речено, менталним процесима попут мишљења, разумевања, стицања знања, памћења, имагинације итд. бави се когнитивна психологија. Један од њених централних проблема свакако је обрада информација примљених из спољашњег света. Тај систем је у основи трокомпонентан и састоји се од чулне, оперативне и дуготрајне меморије, при чему се под меморијом подразумева домен у којем се привремено или трајно складиште информације. У чулној меморији краткотрајно се задржавају све информације регистроване чулима, а затим се један њихов део прослеђује у дубље нивое обраде, док се други губи, при чему је материјал у овом домену неосмишљен. У раној фази обраде веома важно место припада процесу препознавања облика и пажњи, тј. усмеравању менталне активности на одређене садржаје и занемаривању осталих садржаја које региструју чула. У оперативној меморији привремено се складиште информације које су у датом тренутку предмет пажње. Информације у оперативној меморији су осмишљене, трајање им је ограничено иако се могу обнављати, а ограничена је и количина материјала којом је могуће оперисати. Дуготрајна меморија је компонента система обраде информација у којој је у облику менталних репрезентација трајно ускладиштено наше целокупно знање. Садржај дуготрајне меморије који обухвата знање о појмовима и различите врсте информација чини декларативно знање, док знање о начину обављања појединих операција чини процедурално знање. Декларативно и процедурално знање чине семантичку меморију, која је апстрактна, а њен садржај је симболичког карактера, доминантно ускладиштен у вербалном коду. Осим семантичке постоји и епизодична меморија, чији је садржај конкретан, јер су информације које га чине

чулне природе, и односи се на догађаје из појединачног искуства (Костић 2006: 52–149).

Менталне активности омогућавају човеку да информације примљене из спољашњег света разуме, схвати, а потом да их сачува, ускладишти, и на крају да их искористи у решавању одређених проблемских ситуација. Захваљујући овим процесима човек несметано обавља радње везане за свакодневни живот – од оних најпростијих, које не изискују веће интелектуално напрезање, до оних најсложенијих, као што је изналагање решења за научне проблеме или креативно стваралаштво.

У ширем смислу мишљење обухвата сваки психички процес који се одвија без непосредног стимулисања, нпр. сећање, маштање, док се у ужем смислу под њим подразумева решавање проблема (Реџак 1981: 327). Овај процес, дакле, у основи захвата све оно што спада у апстраховање, поимање, закључивање, суђење, замишљање и сећање, тј. све оно што уноси одређени поредак у спољну и унутрашњу реалност (Крстић 1988: 334). Решавање проблема је тражење нових односа у искуствима односно у конкретним или апстрактним садржинама, при чему мора бити мотивисано (Реџак 1981: 328–330). У ову менталну активност укључене су све три меморије, као и језик. Основни предуслов да се проблем реши јесте разумевање његових битних аспеката, а у многим случајевима неопходан је ментални напор и имагинација. Карактеришу га усмереност ка циљу, специфичан редослед операција, специфичне когнитивне операције и рашчлањивање проблема на парцијалне циљеве (Костић 2006: 370–376). У зависности од начина на који му се приступа, мишљење може бити конкретно и апстрактно, индуктивно и дедуктивно, реалистично и аутистично, конвергентно и дивергентно итд. (Реџак 1981: 331).

Облик мишљења у чијим оквирима субјекат прерађује информације истражујући њихове међусобне везе јесте разум. Заснива се на категоријалном мишљењу и законима логике, а свако одступање од уобичајених образаца функционисања разума оцењује се као поремећај личности (Крстић 1988: 499).

За машту је карактеристично стављање чињеница у нове односе и стварање нових комбинација из искуства, које још нису биле доживљене или направљене. Она се у неким тумачењима сматра обликом мишљења, и то аутистичног, које подразумева комбиновање чињеница без обзира на стварност и под утицајем субјективних тенденција као што су жеље или емоције. Машта је усмерен процес, а усмеравају је припремљеност, дирекције, оквири тражења. Субјективне тенденције готово у потпуности доминирају код тзв. сањалачке маште. У овим процесима не постоји никаква зависност од спољашње ситуације. Иако се градиво црпи из искуства, додир између унутрашњег доживљавања и спољашњег веома је слаб (Реџак 1981: 383–386).

Учење је мењање делатности под утицајем искуства. У литератури се издвајају различите врсте и облици учења с обзиром на различите критерије:

условљавање или асоцирање и учење с разумевањем или увидом, моторно и вербално учење итд. Учењем се обликују сви други психички процеси као што су опажање, мишљење, осећање. Оно обликује човекову личност и утиче на његово друштвено понашање (Реџак 1981: 163–167). Учење обухвата три процеса: 1. учење у ужем смислу, које се своди на усвајање градива или придобијање нове делатности; 2. ретенцију или задржавање, при чему се нестајање ретенције сматра заборављањем; 3. обнављање делатности, које се постиже а. сећањем, репродукцијом или активним обнављањем, б. препознавањем или рекогницијом, в. уштедом у поновном учењу (Реџак 1981: 222).

У психологији се под памћењем подразумевају процеси чувања прошлог искуства и његовог повезивања са садашњошћу. То је једна од најважнијих сазнајних функција која је под утицајем веровања, осећања и хтења. Одређују је два процеса: ретенција или задржавање и заборављање. Ретенција је условљена обимом градива, расположивим временом, бројем понављања, односом старијег и новог градива итд. На њу, такође, утичу психолошко и телесно стање субјекта, структура његове мотивације, положај и поставка његове свести итд. Заборављање укључује ситуацију да запамћено градиво више није у сећању или да је до те мере измењено да је изгубило своје битне карактеристике. И оно је, такође, условљено бројним чиниоцима (Крстић 1988: 406–407).

Знање је врста искуства које омогућава узимање у обзир чињеница или представа о чињеницама и њиховим односима (Крстић 1988: 183). Оно се усваја првенствено разумевањем садржаја те се о њему говори у случајевима када појединац оперише значењем речи и веза речи: појмовима, описима, судовима, закључцима, дефиницијама, тј. када може исту мисао да пренесе на различите начине (Реџак 1981: 278).

5.2.2. Когнитивнолингвистички аспект

Типична средства у језику за исказивање разноврсних менталних активности јесу глаголске лексеме попут: *знаћи*, *разумећи*, *схваћивши*, *мисливши*, *размишљајући*, *учивши*, *памтивши*, *заборавивши*, *заборављајући* итд. Њима се у првом реду упућује на менталне процесе као апстрактне, чулима недоступне феномене о којима се сазнаје посредно – преко говорне активности или резултата научног, уметничког или другог креативног стваралаштва. Према А. Вјежбицкој (Wierzbicka 1996: 48), универзална теорија ума укључује као главне конституенте примитиве *мисливши* (*think*) и *знаћи* (*know*).⁷⁶ И мада неки језици ваневропских заједница користе исту реч за обележавање наведених категорија, недостатак лексикализације ове врсте у њима не подразумева нужно непостојање датих концепата (в. о томе детаљније у Wierzbicka 1996: 197–204).

⁷⁶ Осим њих укључени су и: *жељевши* (*want*) и *осећајући* (*feel*).

На основу контекстуалне реализације лексеме *мисао* С. Ристић уста- новљава следећи сценарио мишљења језичке личности српског језика: ‘до- бро је често размишљати у духу: ја могу / ја сам спреман да чиним нешто (врло) добро’ (Ристић, Радић-Дугоњић 1999: 163).

Указујући на разлике међу глаголима мишљења који припадају истом синонимском реду: *считати*, *думати*, *полагати*, *находити*, *рассматривати*, *смотреть*, *усматривати*, *видети*, Ј. Апресян уводи следећа значењска обе- лежја: 1. постојање квалификације (оцене, интерпретације, класификације) предмета од стране субјекта; 2. учешће воље у јављању мисли; 3. удео уве- рености и претпоставке; 4. присуство или одсуство непосредног опажања ситуације која је предмет мишљења; 5. обавезност односно необавезност спољашњег посматрача; 6. обим и мера појединости у формирању мисли; 7. присуство компоненте процесуалности; 8. однос мишљења према општем систему сагледавања; 9. карактер ситуације која је предмет мишљења (Апре- сян 1995: 392–404).

Према овом аутору, глагол *знати* (*знать*) основни је представник групе фактивних лексема у руском језику, при чему се обележје фактивности ис- пољава у пресупозицији истинитости знања (Апресян 1995: 409–411). Реално значење овог глагола, садржано у наивном поимању, распоређује се изме- ђу поља ‘истинито знање’ и ‘мишљење’ покривајући у целини прво поље, пресецајући семантику глагола мишљења који су у прелазним категоријама: *разумейти*, *схватяйти* (*понимать*), *бйти уверен* (*быть уверенным*), *веровайти* (*верить*) итд., долазећи до границе другог поља (Апресян 1995: 417).

Глагол *знати* и у српском језику имплицира истинитост садржаја ис- казаног реченицом која га допуњује, нпр. *Он зна да се Брно налази у Чехосло- вачкој* (Ivić 2008: 196). Другачијег су типа садржаји уведени везником *да ли*: *Он зна да ли се Брно налази у Чехословачкој*, који сугеришу да говорно лице нема увид у истинитост саопштења (Ivić 2008: 197).⁷⁷

Синтаксичка и лексичко-семантичка валентност наведених глагола у знатној мери осветљавају структуру концепта мишљења, који сачињавају:

1. носилац менталног процеса, често као активни учесник ситуације, који свесно активира елементе когнитивног система с намером да на одређе- ни начин обради информације примљене из спољашњег света;
2. сам ментални процес који се остварује у различитим видовима – као мишљење, памћење, заборављање, разумевање и сл.;

⁷⁷ Глаголи когниције, као што су *знати*, *сазнати*, *мислити*, *размислити* и сл., могу имати и специфичну дискурсну улогу у смислу одржавања или прекидања континуитета, за- тим утичу на динамизам разговора, нијансирају, ублажавају или појачавају исказ, подстичу интересовање саговорника, подстичу одговарајући контекстуални ефекат итд. (Polovina 1996: 69–117).

3. предмет менталних процеса – најчешће су то подаци који се примају различитим чулима и подвргавају обради;⁷⁸

4. средства помоћу којих се изводе менталне активности – делови тела, у првом реду глава и мозак, али и очи, као органи најпоузданијег чула које прима спољашње утиске.

Иако не учествују у подједнакој мери, па чак и не морају све бити активирани у исто време, побројане компонента концепта мишљења одражавају сложеност датог система, која је својствена не само наивном већ и енциклопедијском знању говорника српског језика, што потврђују претходно наведене разматрања ових феномена у психологији.

Бавећи се дословним и фигуративним метафорама у српском језику, Д. Кликовац (2004) уочава уобичајене облике концептуализације појма мисао. Наиме, ауторка запажа да се појмовни систем који служи као основа за разумевање наведене апстрактне категорије састоји од три опште метафоре: МИСАО ЈЕ ПРЕДМЕТ, МИСАО ЈЕ МАТЕРИЈА И МИСАО ЈЕ ПРОСТОР, при чему је први случај вид конкретизације метафоре општијег типа МИСАО ЈЕ ПОЈАВА. Занимљиво је да описане дословне метафоре имају своју реализацију и у фигуративним изражавању (Klikovac 2004: 83–102).

5.3. Концептуализација интелектуалних радњи у фразеологији

5.3.1. Структура концепта

Анализа око 150 фразеологизама показује да се наивна слика света, она коју одражавају језички подаци, у знатној мери подудара с енциклопедијским знањем. Наиме, концепт мишљења у српском језику, добијен на основу фразеолошке грађе, обухвата следеће основне елементе:

а. ментални процес, који се реализује као једна од когнитивних активности;

б. носиоца менталног процеса;

в. предмет обухваћен когнитивним активностима;

г. изазивача менталног процеса;

д. делове когнитивног система ангажоване при остваривању когнитивног процеса.

А. МЕНТАЛНИ ПРОЦЕС. Најсложенији сегмент датог концепта свакако је сам ментални процес, који се остварује у шест различитих активности.

П р и м а њ е / п о с е д о в а њ е и н ф о р м а ц и ј а . У првом реду подразумева се примање, стицање односно поседовање информација о некој осо-

⁷⁸ Уз глаголе интелектуалних радњи предмет је исказан различитим типовима објекатских допуна (в. Ивић 1972).

би, предмету или појави, најчешће визуелним опажањем. Фразеологизмима у српском језику може се само указивати на дату активност, без посебног истицања било које друге компоненте: *завирићти коме у срце (под кожу, у душу), знаћти (видећти) како је коме на (при, у) срцу (око срца), знаћти одакле (који, какав) веттар дува (пири и др.)*. Међутим, чешћи су случајеви када се дати семантички садржај исказује пружањем податка о обиму у којем се активност спроводи или начину на који се то чини:

– у великој мери, добро, темељито, детаљно (*познаваћти кога као свој [власћини] буђелар [меј], познаваћти [знаћти, прозретти] кога, шта у души, знаћти [познаваћти] кога, шта до корена, познаваћти шта до кости, познаваћти кога као [своју] кошуљу, знаћти кога као сћару илећу, познаваћти [познаћти] кога под кожом, ући чему под кожу, знаћти шта у нокаћ [у прстје], знаћти кога у главу [у души], знаћти [познаваћти] кога као сћару [своју, злу, рђаву] пару [у кеси], скућити све нићти, знаћти кога у сћарим ојанцима, имаћти [држаћти] шта у малом прстју, знаћти [познаваћти] кога, шта као својих иећ прстју);* ово су махом компонентни фразеологизми у којима улогу квантификатора преузима предлошка конструкција, која је уједно носилац фразеолошког значења;

– у малој мери, незнатно, никако (*ни бекнућти ни унећти [не знаћти и сл.], разуметти се у шта као мађарац [мађаре] у канћар, разуметти се у шта као коза у першун, лућати [ићати, тајкаћти, тумараћти и сл.] по мраку [у мраку]);*

– на основу неких показатеља, као што је нпр. израз лица (*чићати коме на носу, [про]чићати коме шта из очију [у очима], видећти коме шта по очима*).

Схватање, разумевање. Даље, ментални процес остварује се и као схватање, разумевање, поимање примљених информација. Ова активност испољава се на три начина:

– као могућност спознавања, схватања, увиђања (*бићти начистто, похватаћти [схватаћти и сл.] конце [чему], пао коме вео с очију, пада [падне, сјадне] коме мрена с очију, синула коме свећлост у мозгу, ућалила се коме ламница [сијалица, свећница], ћукло [синуло] је коме пред очима, захватаћти шта оком, [про]чићати између редова [међу редовима], имаћти слух [слуха] за шта, имаћти јасну слику о чему);*

– као немогућност разумевања примљених података (*не иде коме у главу, тешко иде коме у главу, не знаћти где је чему глава а где реј, не моћи ухватаћти чему ни реја ни главе, мрена је коме на очима, имаћти мрену на очима, касно ћалићти);*

– као спречавање носиоца менталне активности да схвати одређене информације (*навлачићти коме мрену на очи*), што се одражава на формалном плану увођењем обавезне рекцијске допуне уз фразеологизам у реченици.

Задржавање података. Активност која се тиче задржавања примљених података и стеченог знања обухвата, такође, три могуће реализације:

– чување, памћење података (*држати* [*имати*]) кога, шта у *глави*, *уреzano се* [*усекло се*] коме шта у мозак [*у њама*], *закривити себи за ухо*);

– заборављање (*избаци* [*избаци*, *избрисати* и сл.] кога, шта из *главе*, *изаћи* [*испасти*, *излетети* и сл.] коме из *јама*, не *бити* [*не пада*] коме ни на крај *јама*, *сићи* коме с *јама*, *бити* под *лашћом* заборава, *пасти* под *лашћу* заборава, на једно ухо чути шта, на друго *пуста*, на [кроз] једно ухо улазити [*ући*], на [кроз] друго излазити [*изаћи*], *сметнути* [*збаци*, *смакну*, *сврнути* и сл.] кога, шта с ума [*јама*]); у реченицама с наведеним фразеологизмима предмет заборава заузима објекатску позицију уколико је субјекат у исто време носилац менталне активности односно субјекатску позицију, када је тежиште исказа на њему;

– утицање на носиоца менталне активности да заборави (*избаци* [*избрисати* и сл.] коме шта из *главе*).

М и ш л њ е . Једна од менталних активности подразумева мишљење у ужем смислу, којим су обухваћене следеће радње:

– почетак мисаоног процеса у виду јављања неке мисли, идеје (*доћи* [*пасти*, *лути* и сл.] коме у *главу*, *проћи* [*пролазити*, *прелетети*] кроз *главу* [*главом*], *сине* [*севне*] коме *главом* [кроз *главу*, у *глави*], *мисао кресне* [*пројур*, *сину* и сл.] коме кроз *главу*, *муну* коме *мисао главом*, *доћи* [*долазити*] коме на *јама* [*у јама*], *пасти* [*пада*] коме на *јама* [*ум*], *доз(и)вати* [*призвати*] у *јама*);

– заокупљеност, опседнутост каквом мишљу, идејом (*уће* [*доће*] коме *буба* у *главу*, *имати* *црва* у *глави*, не *ићи* [*не излазити*] коме из *главе* [*из јама*], *иуна је* коме *глава*, *ући* коме у *главу*, *ударити* коме у *главу*, *ућувати* [*уврћети* и сл.] [*себи*] у *главу*, *врсти се* [*врзати се*, *моћати се* и др.] коме *по глави*, *закривити* коме у *главу*, *уврћети се* коме у *јама*);

– усредсређеност на какав предмет (*имати* шта, кога *пред очима*, *лебде* коме *пред очима*, не *сићи* [*не силазити*] коме с *очију*, *бити* коме на *јама* [*у јама*], [*за*]*држати* [*имати*] кога, шта у *јама* [*на јама*], *имати* [*држати* и сл.] кога, шта на *уму*, *прећи* [*прелазити*] у *јама* [*преко јама*], не *силазити* [*не сјада*] коме с ума [*с уста*]);

– покушај изналагања решења за неки проблем, размишљање, разматрање (*којати* [*којати*] *по* [*у*] *глави*, *мућнути* [*мућкати*, *дрмнути*] *главом*, *прећи* [*прелазити*] у *глави*, *премјати* [*препура* и сл.] шта *по* [*у*] *глави* [*преко главе*], *разбијати* [*лућати*] [*себи*] *главу*, *мућнути* *мозгом* [*промућнути мозак*], *разбијати* *мозак*, *тражити* *по* [*својој*] *глави*, *пребирати* у *глави* [*по јама*, у *јама*], *узети* [*узимати*] шта на *ум*, *ставити* [*метнути*, *узети*] кога, шта *под лућу*, *ставити* *прст* на *чело*; с квалификативном компонентом експлицираном одговарајућим детерминатором (*мислити* [*размишљати*] *својом главом*, *ледати* шта *својим очима*, *мислити* *иућом главом* [*иућим мозгом*]); уз податак о квалитету мисаоног процеса (*узети* [*узети се*] [*добро*]

у *паметѝ*, *узетѝи* *паметѝ* у *главу*, *узетѝи* *добро* на *ум*; уз податак о предмету мисаоног процеса (*бавѝи се* [*предати се* и др.] *црним мислима*);

– промена става, мишљења, начина размишљања (*гледаѝи кроз друже наочаре*, *гледаѝи дружим очима*, *доћи* [к, до] *паметѝи*, *дружу* *песму певачѝи*);

– наметање става, мишљења, уверења носиоцу менталне активности (*зрејаѝи коме главу*, *меѝнуѝи коме у главу*, [на] *пунѝи* *коме главу*, *пунѝи* *коме мозак*, *прати* [*испирање*] *мозга* [*мозгова*], [на] *пирљати* *коме главу*, *ули[ва]ѝи* *коме шта у главу*, *уѝући* [*доѝући*] *кога у главу*, *уѝувѝи* [*уѝувљивати*, *убиѝи* и сл.] *коме шта у главу*, [на] *пунѝи* *коме уши*);

– утицање на носиоца менталне активности да промени став, мишљење, да се опамети, уразуми, да сазна истину ([*ис*] *тѝрати* *коме мушѝице* [*из главе*], *довестѝи* [*дозвати*, *привестѝи*] *кога* [к] *паметѝи*, *довестѝи* *кога на паметѝ*, *довестѝи* [*дозвати*] *коме шта у паметѝ*, *научѝи* *кога паметѝи*, *уѝрати* *коме паметѝ у главу*, *улиѝи* *коме светѝло у главу*, *отворѝи* [*отварати*] *коме очи*);

– доследност у држању властитог мишљења и затвореност за туђе утицаје (*гледаѝи само кроз своје* [*властѝиѝе*] *наочаре*).

Однос према стварности. С обзиром на однос носиоца менталног процеса према стварности, издвајају се следеће активности:

– маштање, сањарење, занемаривање чињеница (*лебдеѝи између неба и земље*);

– прихватање реалности, ослобађање од илузија, реално расуђивање (*пастѝи с неба на земљу*, *спустѝи се из облака*, *спустѝи се на земљу*).

Стање свести. И на крају, фразеологизмима се описује стање свести које се испољава као:

– присебност, сабраност, способност нормалног расуђивања (*сресѝи се с паметѝу*, *стѝећи паметѝ*, *скуѝѝи паметѝ*);

– неспособност јасног расуђивања, сметеност ([*из*] *зубѝи главу* [*паметѝ*], *меша се* *коме у глави*, *меша се* *коме паметѝ*, *мрачи се* *коме у глави*, *окреће се* [*врѝи се*] *коме у глави*, *пунѝи се* *коме глава*, *крв пада* [*долази* и сл.] *коме на очи*, *врѝи* [*заврѝи*, *заврну*] *се* *коме мозак*, *замуѝи се* *коме мозак*, *мрачи се* [*смрачи се*, *смркава се*, *смркне се*] *коме пред очима*, *изневерѝи* [*оставѝи*] *кога паметѝ*, *кренуѝи* [*помериѝи*, *шенуѝи* и сл.] *паметѝу*, *оставѝи* [*оставља*] *кога паметѝ*, *помуѝѝи се* *коме паметѝ*, *пошамнѝи* *коме паметѝ*, *сићи* [*скренуѝи*, *заћи*] *с паметѝи*, *шенуѝи главом*, *узетѝи жору на очи*, *пастѝи на теме*, *помрачѝи* [*помериѝи*, *шенуѝи*] *умом*, *сићи* [*скренуѝи*] *с ума*, *ударѝи* *у махнѝи* [*помамни*] *ветар*, *добѝи врећом по глави*);

– изазивање губитка присебности, залуђивање (*заврѝѝи* [*заврнуѝи*] *коме мозак* [*мозгом*], *однеѝи* [*одузетѝи*] *коме паметѝ*, *поместѝи* [*помериѝи*, *помуѝѝиѝи*] *коме паметѝ*, *заврѝѝи* [*преврнуѝи*, *занеѝи*, *изврнуѝи*, *изврѝѝи*, *сместѝи* и сл.] *коме паметѝ*, *избациѝи* *кога из* [*нормалнож*, *редовнож* и сл.] *колосека*).

Б. НОСИЛАЦ МЕНТАЛНОГ ПРОЦЕСА. У фразеолошкој грађи носилац менталног процеса избија у први план као објекат квалификације с обзиром на способност обављања одговарајућих интелектуалних радњи и с обзиром на стање његове свести као урођено односно настало услед емотивних поремећаја или деловања спољашњих чинилаца. Квалификација носиоца менталног процеса остварује се по бинарном принципу, тј. издвајањем његових позитивних и негативних особина које се тичу интелигенције, обима стеченог знања, (не)способности нормалног, рационалног расуђивања итд. Пошто се наведене особине сматрају сегментом структуре личности, о њима ће бити речи управо у оном одељку који се бави личношћу и њеним карактеристикама.

В. ПРЕДМЕТ МЕНТАЛНОГ ПРОЦЕСА. Овај елеменат концепта мишљења није непосредно обухваћен фразеолошким значењем, већ се о њему реферише посредно – на основу граматичке структуре исказа у који је фразеологизам интегрисан односно на основу лексичког састава фразеолошке јединице. Наиме, синтаксичка и лексичко-семантичка валентност фразеологизама, тј. аргументска структура реченице с фразеологизмом као носиоцем предикативности указује на обавезно присуство предмета когнитивне активности. Усмереност мисли њиховог носиоца и његова усредсређеност на одређени објекат експлицирају се обавезним рекцијским окружењем израза: *имати* КОГА/ШТА *пред очима*, *имати* (*држати* и сл.) КОГА/ШТА *на уму*, односно субјекатским аргументом у случају пасивне перспективизације целог исказа: *ко/шта је коме на ђамети* (*у ђамети*), *ко/шта лебди коме пред очима*. На исти начин аргументи се распоређују и у реченицама с фразеологизмима који носе опште значење ‘заборавити’: *избаци* (*изби*, *избриса* и сл.) КОГА/ШТА *из главе*, *ко/шта изађе* (*испадне*, *изле* и сл.) *коме из ђамети*.

Г. ИЗАЗИВАЧ МЕНТАЛНОГ ПРОЦЕСА. Субјекатска позиција резервисана је за појмове с улогом каузатора одређене когнитивне активности или менталног стања, док објекатску позицију попуњавају појмови са значењем носиоца менталног процеса: НЕКО *ђуни* НЕКОМЕ *мозак* (*главу*), НЕКО *је научио* НЕКОГА *ђамети*, НЕКО *је завршио* НЕКОМЕ *мозак* (*мозгом*).

Д. СРЕДСТВА МИШЉЕЊА. Фразеолошким значењем нису непосредно обухваћени ни појмови важни за реализацију когнитивних активности, нпр. *мозак*, *глава*, *ђамет*, *ум*, *очи* итд., али њихови називи улазе у лексички састав ових фразеологизама указујући на законитости концептуализације човекових интелектуалних радњи, тј. на изворне домене помоћу којих се разумеју циљни, због чега се метонимија сматра доминантним појмовним механизмом.

На основу предоченог, јасно је да само језгро интелектуалних активности чине мисаони процеси, иако је њихова реализација незамислива без учешћа свих осталих елемената, као што су носилац менталних активности, средства помоћу којег се она обављају и предмет њима обухваћен. Сложаност менталног концепта огледа се у његовој вишеслојности, тј. у постојању разноврсних облика менталне активности, због чега се могу установити следећи сегменти концептуалне структуре:

1. носилац менталне активности ангажује своје умне способности ради обављања одређене врсте мисаоног процеса;
2. мисаони процес остварује се као примање или поседовање информација, њихово схватање, разумевање и чување, затим као мишљење, маштање или реално расуђивање;
3. носилац менталне активности може бити захваћен и посебним стањима свести;
4. менталне активности могу бити у њиховом носиоцу инициране од стране других учесника ситуације.

5.3.2. Механизми концептуализације

5.3.2.1. У изворном домену преовлађују појмови из концептуалног поља когнитивних радњи, као што су *глава*, *мозак*, *памет*, *ум*, *очи* итд., тако да се основним моделом може сматрати метонимијски, тј. онај у којем се СРЕДСТВО ИНТЕЛЕКТУАЛНЕ АКТИВНОСТИ користи да обележи ИНТЕЛЕКТУАЛНУ АКТИВНОСТ. Тако се значење компонентног глаголско-именичког фразеологизма развија атрибуцијом соматизма (нпр. *мислићии* [*размишљаћии*] *својом главом*, *мислићии туђом главом* [*туђим мозгом*]).

У концептуализацији интелектуалних радњи ређи су примери чисте метонимије, каква је она представљена обрасцима: УЗРОК ИНТЕЛЕКТУАЛНЕ АКТИВНОСТИ → ИНТЕЛЕКТУАЛНА АКТИВНОСТ (*здрав разум* [*памет*] у значењу ‘разуман суд, логично расуђивање’) и ПОЛОЖАЈ ТЕЛА ПРИ РАЗМИШЉАЊУ → РАЗМИШЉАЊЕ (*сјавићии њрси на чело* у значењу ‘замислити се’). Она се најчешће јавља удружена с метафором.

5.3.2.2. У излагању које следи биће предочени изворни домени за она фразеолошка значења која су добијена комбиновањем двају појмовних механизма.

А. ПРИСУСТВО/ОДСУСТВО СРЕДСТАВА МИШЉЕЊА. Интелектуалне радње се остварују уз присуство одговарајућих когнитивних средстава и способности, а то су, у првом реду, *глава*, *мозак* и *памет*. Њихов недостатак тумачи се као збуњеност, губитак присебности и моћи расуђивања: (*из*)*зубићии главу* (*памет*), *изневерила* (*оставила*) кога *памет*, *однећии* (*одузетии*) коме *памет*. С каузативном компонентом у семантичком садржају, која подразумева свесно деловање на носиоца менталних процеса како би се уразумио јавља се израз *научићии* кога *паметии*.

Б. Простор и динамика у простору. Мисаоне активности разумеју се преко спацијалног домена тако што се глава и њој сродни појмови (мозак, памет, ум, свест) концептуализују као локализатори. Ово је једна од најчешћих метафора у когнитивној лингвистици, а своди се на то да се тело и његови делови користе као изворни домен у поимању одређених циљних домена људске стварности. У овом случају когнитивни процеси схватају се преко делова тела за које су непосредно везани – главе и мозга, односно преко интелектуалних категорија као што су памет и ум.

У најопштијем смислу ГЛАВА или УМ, ПАМЕТ разумеју се као ЛОКАЛИЗАТОРИ (САДРЖИВАЧИ) на које или унутар којих се смештају мисли, најчешће схваћене као својеврсни ентитети (предмети, животиње, светлост и сл. [в. Kličovac 2004: 83–102]):⁷⁹ *узетии ђаметии у жлаву, узетии (узетии се) (добро) у ђаметии, узетии (добро) на ум*. У основи оваког схватања налази се оријентациона метафора са следећим типом релације НАПОЉЕ–УНУТРА. Јављање мисли, идеје или непрестана обузетост мислима о неком предмету подразумева њихово лоцирање на локализатору или испуњавање садрживача (главе или памети),⁸⁰ на шта непосредно упућује одговарајућа предлошка конструкција у саставу фразеологизма: *доћи (ђасђии, луђиђии и сл.) коме у жлаву,*⁸¹ *доћи (долазиђии) коме на ђаметии (у ђаметии), ђасђии (ђадађии) коме на ђаметии (ум), доз(и)вађии (ђризвађии) у ђаметии, доведђии (дозвађии) коме шта у ђаметии, уђе (дође) коме буба у жлаву, имађии црва у жлави, не ићи (не излазиђии) коме из жлаве (из ђаметии), ђуна је коме жлава, ући коме у жлаву, ударђии коме у жлаву, уђувиђии (уврђиђии и сл.) (себи) у жлаву, зађиђии коме у жлаву, уврђиђии се коме у ђаметии, биђии коме на ђаметии (у ђаметии), (за)држђии (имађии) кога, шта у ђаметии (на ђаметии), имађии (држђии и сл.) кога, шта на уму, не силазиђии (не сђадађии) коме с ума.*⁸² Глава, памет, ум нису само циљне тачке на које се смештају мисли или њихови садрживачи, већ чине и простор кроз који се оне крећу: *ђроћи (ђролазиђии, ђрелђиђии) кроз жлаву (жлавом), сине (севне) коме жлавом (кроз жлаву, у жлави), мисао кресне (ђројури, сину и сл.) коме кроз жлаву, муну коме мисао жлавом, врђии се (врзмађии се, мођађии се и др.) коме ђо жлави, ђрећи (ђрелазиђии) у*

⁷⁹ Као ентитети могу се концептуализовати, такође, памет и ум: *сђиђии ђаметии, скуђиђии ђаметии*.

⁸⁰ Усвајање знања је, такође, једна врста испуњавања садрживача: *ђозобађии (ђосркађии) све знање (овога светђа)*.

⁸¹ За овај и њему сличне фразеологизме постоји неколико семантичких интерпретација. В. о томе у Мршевић Радовић 1987: 88–92.

⁸² Глаголско-именичке синтагме типа *држђии у ђаметии, изићи из ђаметии (сећања), доћи на ум* Драгана Мршевић Радовић (1987: 92) не сматра фразеолошким. Иако спорне, будући да имају смањену сликовитост и експресивност, ове јединице прикључене су грађи јер одражавају исти појмовни механизам, због чега их је тешко разграничити од њима блиских структура с компонентом *жлава*.

паметии (*преко паметии*, у *глави*).⁸³ Изналажење решења за неки проблем, које укључује интензивно размишљање, поистовећује се с претраживањем датог простора: *копайии* (*копкайии*) *по* (у) *глави*, *пребирайии* у *глави* (*по паметии*, у *паметии*), *премешайии* (*препуштайии* и сл.) *шта по* (у) *глави* (*преко главе*), *празжии* *по* (*својој*) *глави*. У исто време то је простор у којем се мисли чувају: *држайии* (*имайии*) *кога*, *шта у глави*, *урезало се* (*усекло се*) *коме шта у мозак* (у *паметии*). И наметање мисли, ставова, уразумљивање такође се поима као испуњавање садрживача: *мешинуйии* *коме у главу*, (*на*)*пунитии* *коме главу*, *пунитии* *коме мозак*, *ули(ва)йии* *коме шта у главу*, *ушувийии* (*ушувљивајии*, *убийии* и сл.) *коме шта у главу*, *ушерайии* *коме паметии* у *главу*, *улийии* *коме светло* у *главу*.⁸⁴ Немогућност схватања и разумевања појава доводи се у везу с немогућношћу уласка у простор: *не иде* *коме у главу*. Насупрот томе, недостатак знања тумачи се као испражњеност садрживача (*празна* [*шупља*] *глава*), а заборављање или одустајање од каквих мисли подразумева напуштање простора у којем се одвијају когнитивне активности: *смешинуйии* (*збацийии*, *смакнуйии*, *свргнуйии* и сл.) *кога*, *шта с ума* (*паметии*), *избацийии* (*избийии*, *избрисајии* и сл.) *кога*, *шта из главе*, *изаћи* (*испастии*, *излетейии* и сл.) *коме из паметии*, *не бијии* (*не падајии*) *коме ни на крај паметии*, *сићи* *коме с паметии*, *избијии* (*избрисајии* и сл.) *коме шта из главе*, (*ис*)*шерайии* *коме мушице* (*из главе*).

Неспособност јасног расуђивања схвата се као одвајање од памети: *сићи* (*скренујии*, *заћи*) *с паметии*, *сићи* (*скренујии*) *с ума*, док се разумно просуђивање описује као сусрет с памећу: *сресјии се с памећу*, *доћи* (*к*, *до*) *памећии*, *довесјии* (*дозвајии*, *привесјии*) *кога* (*к*) *паметии*, *довесјии* *кога на паметии*.

В. ПЕРЦЕПТИВНА АКТИВНОСТ. У знатном броју примера интелектуалне радње се поимају преко опажања. Најопштији модел гласи ИНТЕЛЕКТУАЛНА АКТИВНОСТ/СПОСОБНОСТ ЈЕ ПЕРЦЕПТИВНА АКТИВНОСТ и представљен је примером *имайии* (*поседовајии*) *нерв* (*жицу*) за *шта у значењу* ‘бити проишљив, имати моћ запажања; брзо схватати ситуацију, имати дара за што’.⁸⁵ Међу чулима најистакнутија је

⁸³ Фразеологизми с компонентом *језик* или *усћа* у свом лексичком саставу (*доћи* [*долазитии*, *налетейии*, *пастии* и сл.] *коме на језик*, *не силазитии* *коме с усћа*) такође су формирани по истом принципу, с тим што у овим случајевима постоји концептуално повезивање говорне и мисоне активности, што је очекивано будући да је говор једна од могућности испољавања мисли и идеја.

⁸⁴ Исто значење развија се и преко разних врста физичког деловања над главом: *прејајии* *коме главу*, (*на*)*пирљайии* *коме главу*.

⁸⁵ Метафора РАЗУМЕВАЊЕ ЈЕ ВИЂЕЊЕ једна је од најстаријих у човековом појмовном систему и једна од оних које најдубље прожимају лексички систем (према Klíkovac 2004: 136 и Расулић 2006: 246). Њој су блиске метафоре: ПОЗНАТО ЈЕ БЛИЗУ, НЕПОЗНАТО ЈЕ ДАЛЕКО и РАЗУМЉИВО/ЈАСНО ЈЕ БЛИЗУ, НЕРАЗУМЉИВО/НЕЈАСНО ЈЕ ДАЛЕКО (Расулић 2006: 246). У прилог повезаности перцептивног и когнитивног домена иде и чињеница да неке културе имају исту реч за категорије ‘мислити’ и ‘чути’ односно ‘знати’ и ‘чути’ (в. о томе у: Wierzbicka 1996). Ову везу потврђују и дијахрона истраживања лексичког система Ј. Грковић-Мејџор (2006). Ауторка наводи да се за прасловенски језик реконструишу два глагола индоевропског порекла са значењем ‘знати’: **věděti* и **znati*, при

визуелна перцепција, што је сасвим очекивано с обзиром на чињеницу да око, као средство примања информација из спољашње средине, учествује у когнитивном процесу, што открива метонимијску заснованост у развоју фразеолошког значења. Доминација визуелног опажања као изворног домена над осталим облицима перцепције објашњава се чињеницом да се чуло вида сматра најпоузданијим јер пружа најпрецизнији увид у спољашњи свет.⁸⁶ Из тога произилази да је око симбол интелектуалног опажања (Gerbran, Ševalije 2013: 630).

Мисаона и спознајна способност човека, ум, памет, интелект, као и промишљеност у обављању посла обележавају се упућивањем на средство помоћу којег се остварује визуелно опажање – *духовне (умне, унутрашње) очи, имати очи у глави*. У основи овог модела налази се уверење да за когнитивне радње интелект има исти значај који за визуелно опажање имају очи. У том смислу разумевање неке појаве и спознаја, те будност при послу могући су уколико су подаци доступни органима чула вида: *захватиши шта оком, пада (падне, сјадне) коме мрена с очију, пао коме вео с очију, пукло (синуло) је коме пред очима, имати јасну слику о чему, имати (држати) отворене очи*. Упозоравање на чињенице, тј. омогућавање да неко сазна истину, најчешће изношењем одговарајућег садржаја, обележава се изразом *отвориши (отвориши) коме очи*. У супротности с њима налазе се примери који показују да чулна недоступност истовремено представља и препреку у сазнајним могућностима, поимању и правилном расуђивању, као и памћењу: *мрена је коме на очима, имати мрену на очима, навлачити коме мрену на очи, затворених очију, бити под влашћом заборава (паси под влашћу заборава)*. Губитак свести, присебности и контроле над собом подразумева губитак опажајне способности: *зацрни се коме пред очима, мрачи се (смрачи се, смркава се, смркне се) коме пред очима, крв пада (долази и сл.) коме на очи, узети жору на очи*.⁸⁷

чему је у корену првог глагола (**vo'd-*) перфекатски превојни ступањ корена **ve'd-* ‘видети’, а како је индоевропски перфекат резултатив и означава садашње стање као последицу радње извршене у прошлости, значење овог глагола гласи ‘видео сам’ > ‘знам’. Овде је реч о знању стеченом на основу личног искуства, тј. заснованом на перцепцији. Ауторка истиче да су **vo'd-* и **ġen-* у индоевропском означавали две врсте знања: **vo'd-* перцептуално, у којем је субјекат прималац информације, пасиван, а **ġen-* инференцијално, засновано на расуђивању, у којем је субјекат активан. У старословенском језику чувају се оба глагола, док се савремени словенски језици с обзиром на то диференцирају у две групе: у једној су западнословенски језици, словеначки и украјински са оба глагола, а у другој сви остали, укључујући и српски, само са једним глаголом – *знати*. „У језицима који су сачували обе лексеме постоји основна разлика у значењу: **věděti* > ‘знати из искуства’ > знати нешто као чињеницу’, са семантичким ширењем *перцептуално* > *фактуално знање*, потврђеним још у старословенском, **znati* > ‘бити свестан нечега, имати у свести, бити способан ментално и духовно’, при чему се друго значење делимично поклапа са српским *умети*” (Грковић-Мејџор 2006: 85–96).

⁸⁶ В. о томе детаљније у одељку који се бави опажањем.

⁸⁷ Таква стања свести често су узрокована снажним емоцијама.

Стицање сазнања о нечијим интимним мислима, скривеним намерама и жељама остварује се преко радње гледања, тачније регистрањем чулом вида онога што је најдубље смештено у човеку – у његовом срцу, души, под кожом: *завирићии коме у срце (под кожу, у душу), прозрети* кога у душу. Визуелно опажање, такође, обезбеђује разумевање неког скривеног садржаја или тумачење знакова на лицу саговорника: *(про)чићии између редова (међу редовима), (про)чићии коме шта из очију (у очима), видећии коме шта по очима*.⁸⁸

Усредсређеност мисли на неки предмет подразумева његово задржавање у видном пољу носиоца менталног процеса: *имати* шта, кога *пред очима, не сићи (не силазити)* коме с очију, *лебдећии* коме *пред очима*, при томе темељитије разматрање подразумева и употребу додатних средстава која ће омогућити бољу визуелну перцепцију – *стиавићии (мећинућии, узети)* кога, шта *под лућу*.

Суд о неком појму или његова оцена настају као резултат радње гледања, при чему се истицањем (не)припадања органа вида или предмета који омогућава вид субјекатском појму израза указује на (не)самосталност у њиховом доношењу: *гледаћии шта својим очима, гледаћии само кроз своје (власћииће) наочаре, гледаћии кроз друће наочаре, гледаћии дружим очима*.⁸⁹

Омањи број примера показује да се когнитивни процеси поимају и преко других чула.

Изворни домен	Циљни домен	Пример
слух	разумевање, схватање	<i>имати слух (слуха)</i> за шта
	памћење	<i>зайисати себи за ухо</i>
	заборављање	<i>на једно ухо чућии, на друго пустићии</i> ⁹⁰
		<i>на (кроз) једно ухо улазићии (ући), на (кроз) друго излазићии (изаћи)</i>
	утицање на нечије мишљење	<i>(на)ћунити</i> коме уши
мирис	проницљивост, моћ запажања	<i>имати добар (фин) нос (њух)</i>
	откривање, сазнавање	<i>чићии</i> коме на носу

⁸⁸ Метафора знање је гледање забележена је у хрватском, пољском и енглеском језику (Stanojević 2013: 190–193).

⁸⁹ Иначе, слични метафорично-метонимијски модели који подразумевају повезивање визуелног опажања и менталних активности својствени су и другим језицима, нпр. кинеском и енглеском (в. Yu 2004), што потврђује универзалност ове појаве.

⁹⁰ Према Д. Мршевић Радовић (2008: 107), у веровању старих народа ухо може бити и седиште памћења.

Г. Физичка активност. Интелектуалне радње схватају се и као различити облици физичке активности, у првом реду као померање или кретање средстава мишљења (мозга, главе, памети) у различитим правцима.

Губљење моћи јасног расуђивања последица је снажног ударца у главу или пада на њу: *пастии на теме, добити врећом по глави*, тако да је у овим примерима очигледан метонимијски механизам узрок лудости → лудост.⁹¹ Исто стање свести говорници српског језика доживљавају као померање и кретање у различитим правцима главе или њеног садржаја: *меша се коме у глави, меша се коме памети, окреће се (врти се) коме у глави, врти (заврти, заврну) се коме мозак, замути се коме мозак, помутила се коме памети, завртии (заврнуи) коме мозак (мозгом), завртии (преврнуи, занети, изврнуи, извртии, смести и сл.) коме памети, кренуи (померии, шенуи*⁹² и сл.) *памећу, шенуи главом, помести (померии, помутии) коме памети*.

Фразеологизми са значењем дубоког и напрегнутог размишљања о неком проблему, такође, садрже слику о померању органа мишљења или његовом уништавању: *мућнуи (мућкаи, дрмнуи) главом, разбијаи (лујаи) (себи) главу, мућнуи мозгом (промућнуи мозак), разбијаи мозак*.

Утицање на нечије ставове, мишљење, пре свега вербалном делатношћу, исказује се изразом *прање (исирање) мозга (мозгова)*.

Пресликавање конкретног, физичког домена на апстрактни, умни налазимо и у примеру *бави се (предаи се и др.) црним мислима* ‘размишљати о тешким, о злокобним стварима’.

Д. Присуство/одсуство светлости. Светлост и тама, као природни феномени свеprisутни у човековом животу, имају важну улогу у концептуализацији људских когнитивних способности. Разумевање смисла, садржаја и уопште разум и интелект доживљавају се као светлост у органима мишљења: *синула коме светлости у мозгу, ујалила се коме лампица (сијалица, свећица), светлости у глави*. Насупрот томе, губљење моћи правилног и јасног расуђивања те споро схватање поистовећују се с тамом: *касно јалии, мрачи се коме у глави, пошамнела коме памети, помрачии умом*.⁹³

5.3.2.3. У одређеном броју случајева у формирању фразеолошког значења метафора делује самостално, ван комбинације с метонимијом, тако да

⁹¹ Слика физичког деловања на орган мишљења налази се у нефразеолошкој основи израза са значењем ‘утицати на неког да промени мишљење, уверити у супротно, опаметити, уразумити’ – *ућући (доућући)* кога у главу.

⁹² Примарно значење глагола *шенуи* гласи: ‘променити правац кретања, скренути, сврнути’ (РМС).

⁹³ У народној култури светлост се сматра оваплоћењем лепоте, истине и праведности. У народно-хришћанској традицији светлосну природу имају Исус, анђели и свеци, док су ђаволске силе оваплоћење таме. По том схватању, рај је на источној, осунчаној страни, а пакао је на западу, у тами (Толстој, Раденковић 2001).

се и овде може издвојити неколико врста метафоричних модела односно неколико типова изворних домена преко којих се разумеју ментални процеси.

Компонентни фразеологизми с општим значењем темељног, доброг познавања неке особе, предмета или појаве имају у својој структури глагол *знаћи* или *познавати* и предлошку односно поредбену конструкцију као носиоца фразеолошког значења. Наиме, други део компонентог фразеологизма има улогу квантификатора и њиме се саопштава обим и дубина поседованог знања о датом предмету. То се постиже употребом:

– речи као назива молитве, општепознатог текста религиозног садржаја (*знаћи* [*говорићи* и др.] *шта као оченаш*);

– именичке компоненте са значењем предмета или дела тела који припада носиоцу менталног процеса (*познавати* кога као *свој* [*власнићи*] *буђелар* [*меј*], *познавати* кога као [*своју*] *кошуљу*, *знаћи* [*познавати*] кога као *сѣару* [*своју*, *злу*, *рђаву*] *пару* [*у кеси*], *знаћи* кога као *сѣару* *илећу*,⁹⁴ *знаћи* [*познавати*] кога, *шта као својих* *илећ* *ирсѣију*, *знаћи* *шта у нокат* [*у ирсѣи*], *знаћи* кога у *главу* [*у душу*], *имати* [*држати*] *шта у малом* *ирсѣи*), чиме се експлицира већи степен квантификације;

– именичке компоненте са значењем предмета или дела тела особе о којој се поседује знање: (*знаћи* кога у *сѣарим* *ојанцима*, *познавати* [*знаћи*, *ирозрећи*] кога, *шта у души*, *познавати* [*познаћи*] кога *под кожом*, *познавати* *шта до косѣи*;⁹⁵ квантификативна компонента ‘у великој мери, веома добро, темељно’ остварује се детерминацијом назива одевног предмета којом се указује на то да је дати предмет веома дуго у поседништву свог власника, односно увођењем лексеме са значењем дела тела до којег је тешко продрети.

Оријентациона метафора ГОРЕ–ДОЛЕ, проистекла из поимања вертикалне просторне димензије, делује у случајевима када се фразеологизмима указује на сањарење, маштање или супротно – ослобађање од илузија и схватање стварности онаком каква јесте: *лебдећи између неба и земље*, *илећи с неба на земљу*, *сѣусѣићи се из облака*, *сѣусѣићи се на земљу*. Стање у којем се мисаони процес одвија изван реалности и чињеница везује се за висину, небо, облаке, за простор између неба и земље, док се реално и објективно расуђивање, у складу с чињеницама, повезује за доњи простор, на земљи. Оријентациона метафора, постављена у оквирима когнитивне лингвистике (Lakoff, Johnson 2003: 14–21), заснива се на традиционалном искуству и уверењима говорника. У првом реду, то су представе о постојању седам небеса. На горњем небу налази се Бог, анђели, свец и душе праведника. Одатле Бог и сва његова небеска сила посматрају земаљски живот. Небу, као оличењу божанске чистоте и сакралности, супрот-

⁹⁴ Фразеолошко значење у овом примеру мотивисао је историцизам *илећа* ‘старински новац, цванџика (пет гроша сребрних)’ (Мршевић Радовић 1987: 19).

⁹⁵ Исти механизам заступљен је и у глобалном фразеологизму *ући* чему *под кожу* у значењу ‘истражити шта темељито, исцрпно, савесно, упознати шта посве, до краја’.

стављен је грешан земаљски свет људи. На њему владају вечита радост, лепота, веселе, певање и љубав (Толстој, Раденковић 2001: 374). Стога се позитивне емоције, које често прате занесеност, везују за небеске висине, док се суочавање са реалношћу доживљава као спуштање с тих висина.

Незнање и неспособност разумевања поистовећују се са истим интелектуалним особинама код животиња: *ни бекнутии ни унейтии (не знайтии и сл.), разумейтии се у шта као маџарац (маџаре) у каниттар, разумейтии се у шта као коза у йершун*. Ова врста идентификације заснована је на семама колективне експресије, тј. на уверењима говорне заједнице да животиње поседују одређене људске особине, на основу чега се метафоричним трансформацијама дати зооними почињу употребљавати у значењу људи с одговарајућим особинама, нпр. *маџарац* ‘човек слабе памети, будала, глупак’ (РМС) и *коза* ‘неспретна, глупа особа’ (РМС), при чему је у последња два примера фразеолошко значење засновано на иронији. Због тога зоонимски члан наведених израза подстиче компоненту погрдности у њиховој семантици.

Исти изворни домен запажа се и у примерима: *нису коме све козе на броју (код куће), не знайтии где је чему џлава а где реј*, у којима се разум, интелект, способност нормалног расуђивања односно предмет сазнавања поимају као животиње.

И следећи изворни домени учествују у концептуализацији интелектуалних активности:

Изворни домен	Циљни домен	Пример
кретање	забуна, сметеност	<i>избацйити</i> кога из (нормалноџ, редовноџ и сл.) <i>колосека</i>
кретање у мраку	незнање, немогућност налажења решења	<i>луйтиити</i> (йийити, йайкайти, йумарайити и сл.) <i>по мраку (у мраку)</i>
магла	неспособност сећања	<i>сеитиити се (сећайити се)</i> кога, чега (као) <i>кроз маџлу</i>
ветар	губитак присебности	<i>ударйити у махнийити (йомамни) веттар</i>
	познавање прилика	<i>знайтии одакле (који, какав) веттар дува (йири и др.)</i>
нит, крај	мисао, идеја, знање о неком предмету	<i>скуйити све нийи</i> <i>йохвайити (схвайити и сл.) конце (чему)</i>
говор	промена мишљења	<i>друџу йесму йевайтии</i>

Неки од наведених примера илуструју већ предочене изворне домене који учествују у концептуализацији интелектуалних активности: НЕЗНАЊЕ ЈЕ МРАК, ЗАБУНА/СМЕТЕНОСТ ЈЕ КРЕТАЊЕ.

Компонента (*махниџи, ѿмамни*) *ветѿар* указује на митолошку мотива-цију фразеологизма *ударџиџи у махниџи (ѿмамни) ветѿар*. Нелингвистичку основу израза представља веровање да се може полудети ако се наиђе на тзв. смућене ветрове, јер се у њиховом ковитлацу и прашини налазе зли духови и виле. Верује се да се демонска бића свете оное ко их узнемири док су у покрету (Мршевић Радовић 2008: 109).

Други члан компонентних фразеологизама *сеџиџи се (сећаџи се)* кога, чега (*као*) *кроз маџлу, знаџи одакле (који, какав) ветѿар дува (ѿири и др.)* као носилац фразеолошког значења има квалификативну улогу, а заснован је на знању говорника о својствима природних појава обележених именичким компонентама.

Мисао, идеје, знање у представама говорника српског језика повезују се с концем, нитима тако да правилно разумевање и схватање неке појаве подразумева њихово прикупљање, сабирање на једном месту. Међутим, у овим представама дубље тумачење открива симболику нити и ткања: у исламској традицији ткачки разбој симболизује структуру и кретање свемира. Ткање је стварање, рађање: кад је тканина довршена, ткаља пререже нити и изговара формулу благослова какву изговара примаља прекидајућу пупчану врпцу новорођенчета. Уз то тканина, нит, разбој и помагала која служе за предење или ткање симболи су судбине. Многе велике богиње држе у својим рукама вретена и преслице и управљају не само рађањем него и животом и следом људских дела (Gerbran, Ševalje 2013: 972–973).

5.4. Завршне напомене

Интелектуалне активности се у првом реду тичу когниције и когнитивних процеса као што су примање информација из спољашњег света, обрада података, стицање знања, његово чување, маштање итд. То су чулима недоступне радње менталних структура, о којима се сазнаје на основу посредних показатеља, као што су понашање, говор, успешност у решавању одређених проблемских ситуација итд. Иако се ради о апстрактним категоријама, грађа од око сто педесет фразеологизама показује да је дати сегмент за човека веома важан. Овај концепт структурирају следећи елементи: различити типови менталних процеса, њихов носилац, предмет обухваћен когнитивним активностима, изазивач и делови когнитивног система ангажовани у остваривању процеса. Најсложенију категорију чине свакако ментални процеси који се остварују као: 1. примање, стицање односно поседовање информација о некој особи, предмету или појави, 2. схватање и разумевање примљених информација, 3. задржавање примљених података и стеченог знања, 4. мишљење у ужем смислу, као усредсређеност на какав проблем и покушај изналажења решења за њега, 5. маштање, сањарење, 6. различита стања свести.

И овде се као доминантан механизам издваја метонимија, чешће у садејству с метафором, јер се у највећем броју случајева интелектуалне активности поимају преко органа мишљења (*глава, мозак*): *мућнуџи* (*мућкаџи*, *дрмнуџи*) *главом*, *пребираџи* у *глави* (*по памети*, у *памети*), *мислиџи* [*размишљаџи*] *својом главом*, односно других појава с којима су у непосредној вези (*памет*, *ум*, *мисао*): *узеџи памет* у *главу*, *узеџи добро на ум*, *бавиџи се* (*предаџи се* и др.) *црним мислима*. Због тога је један од најистакнутијих семантичких модела ГЛАВА/УМ ЈЕ ЛОКАЛИЗАТОР (САДРЖИВАЧ), а ИДЕЈЕ, МИСЛИ СУ ЕНТИТЕТИ, који га испуњавају: *дођи* (*пастџи*, *лупиџи*) коме у *главу*, *пукнуџи* (*дунуџи*, *сунуџи* и сл.) коме шта у *главу*, *бубнуџи* (*ћорнуџи* и сл.) коме на *памет*, *дођи* (*долазиџи*) коме на *памет* (у *памет*), *пастџи* (*падаџи*) коме на *памет*, *пастџи* (*падаџи*, *долазиџи*, *дођи* и сл.) коме на ум, *доз(и)ваџи* (*призваџи*) у *памет* итд. Насупрот томе, СРЕДСТВА ПОМОЋУ којих се изводе менталне активности доживљавају се и као ПРЕДМЕТИ којима се може руковати, тј. који могу бити изгубљени, уништени и сл.: (*из*)*ђубиџи главу* (*памет*), *изневерила* (*оставила*) кога *памет*, *кокош је* коме *памет* (*мозак*) *позобала*, *однеџи* [*одузеџи*] коме *памет*.

Занимљиво је, такође, повезивање менталних радњи с визуелним опажањем, што има своју искуствену, научну и симболичку заснованост: *захватиџи* шта оком, *пада* (*падне*, *сїадне*) коме *мрена с очију*, *пао* коме *вео с очију*, *пукло* (*синило*) је коме *пред очима*, *имаџи* (*држаџи*) *оћворене очи*. Поменути фразеологизациони процеси потврђују неодвојивост концептуално блиских ентитета у нашем појмовном систему.

VI. ОСЕЋАЊА

6.1. Уводне напомене

Осећања или емоције су веома важан део сложене људске природе, без којег се не може ни замислити човекова егзистенција. Оне су носиоци психолошке равнотеже или неравнотеже личности, а део су и њене мотивационе структуре те учествују у одлучивању о правцима деловања. Под емоцијом се подразумевају стања и осећања која захтевају накнадну ознаку љубави или мржње, страха или храбрости итд. (Крстић 1988: 153–154). За П. Екмана то је „процес, одређена врста аутоматске процене, под утицајем наше еволуционе и личне прошлости, током кога осећамо да се дешава нешто битно за нашу добробит и да скуп физиолошких промена и емоционалних понашања почиње да се односи на ситуацију” (Ekman 2011: 50). Њу, међутим, треба разликовати од расположења, која трају дуже, немају спољашње изразе, а узрока њиховог јављања углавном нисмо свесни. Она, за разлику од емоција, немају никакве користи и често штетно делују сужавајући нам избор, искривљујући нам мишљење и отежавајући контролу поступака (Ekman 2011: 92–93). Емоције имају двоструку функцију: адаптивну (биолошку) – развиле су се током еволуције јер су нас припремале за брзо решавање важних ситуација, и комуникативну – изрази лица и гестови као спољашњи одраз емоција служе споразумевању у социјалној интеракцији (Ekman 2011). По П. Екману и другим савременим психолозима, у примарне емоције убрајају се љутња, страх, изненађење, гађење, презир, туга и радост (Trebješanin 2011: 20), при чему се међу њима обично успоставља дихотомија према критерију позитивно / негативно.⁹⁶ Ову дихотомију, међутим, П. Екман доводи у питање пре свега због занемаривања важних разлика између негативних емоција у погледу окидача, фацијалних и вокалних сигнала итд., као и због чињенице да многе негативне емоције не морају увек да се осећају као непријатне (Ekman 2011: 102).

Тзв. емоционална епизода, тј. ситуација која подразумева јављање одређене емоције у човеку укључује следеће важне компоненте: узрок који је изазива, осећање које се проживљава и манифестацију тога стања. Тзв. окидачи емоција, тј. догађаји који узрокују њено јављање, двојне су природе: с једне

⁹⁶ О различитим тумачењима појма примарне емоције в. у: Wierzbicka (1998).

стране, они су универзални, биолошки предодређени, док су с друге стране, индивидуално специфични. У том смислу може се говорити о општим темама и варијацијама оних тема које се развијају у искуствима појединаца (Ekman 2011: 54–77). Емоција се манифестује низом спољашњих и унутрашњих промена организма, које су уочљиве на лицу, у гласу и понашању односно које захватају аутономни нервни систем, а уобичајене реакције су дисање, знојење, рад срца, крвни притисак, температура коже итд.; њима се прикључују и промене у начину тумачења света око нас (Крстић 1988: 154–156; Ekman 2011: 103–107).⁹⁷ П. Екман је својим опсежним истраживањима доказао да примарне емоције имају универзалне обрасце изражавања, али да је њихова вољна контрола културно условљена (Ekman 2011: 37–53).⁹⁸

Важност њихове улоге огледа се и у лексикону, тј. у постојању разноврсних лексичких средстава којима се упућује на различита емоционална стања. У последњих тридесетак година емоције као когнитивнолингвистички феномен веома су често предмет истраживања, нарочито у компаративним и контрастивним анализама у којима се покушавају утврдити њихова универзална својства и културне специфичности.⁹⁹ У њиховом одређивању аутори најчешће примењују појмовне метафоре и метонимије, објашњавајући их преко прототипичних ситуација и сценарија. Овом приликом осврнућемо се само на неке ставове оних аутора који су се највише бавили емоцијама с аспекта когнитивне семантике.

Називе за емоције Ана Вјежбицка сматра културно условљеним будући да сваки језик намеће сопствену класификацију на основу емоционалног искуства својих говорника, што значи да се начин на који се емоције поимају и доживљавају прелама кроз лексикон одређеног језика. Стога, ова ауторка сматра да се најадекватније тумачење емоционалног концепта може добити помоћу тзв. универзалних семантичких примитива, карактеристичних за све језике, као што су *добар*, *лош*, *желети*, *знати*, *рећи*, *мислити* итд. односно помоћу тзв. прототипичних сценарија. Примена лексичких универзалија омогућава да се емоционални концепт у одређеном језику сагледа с аспекта изворног говорника и у исто време упореди са истим концептом у другим језицима. Прототипични сценарио неке емоције заснован је на одређеним типичним ситуацијама које су повезане с датим осећањем. У њима најважнију улогу има компонента која подразумева да нам се догодило нешто лоше;

⁹⁷ У општој психологији постоје различита схватања о емоцијама, као и о односу између емоција и телесног стања. Бихевиористи, на пример, сматрају да су емоције менталистички конструкт, да као такве не постоје и да се морају свести само на оно што је видљиво у понашању – постоји љубазно или нетрпељиво понашање, али не постоји емоција љубазности и нетрпељивости (Костић 1988: 154).

⁹⁸ То значи да припадници различитих култура осећање љутње или радости испољавају истим изразом лица, али да од типа културе зависи да ли ће емоција бити јавно приказана.

⁹⁹ Детаљније о томе в. у: Драгићевић 2006, 2007.

затим она која подразумева да људи чине добре и лоше ствари; потом следи компонента која се тиче онога што мислимо о другима и што други мисле о нама; наредна укључује наш емоционални однос према другим људима. Стога, А. Вјежбицка сматра да су најважнији параметри у поимању емоционалног искуства и класификацији емоција у језицима и културама широм света следећи: ‘лош’, ‘добар’, ‘догодити се’, ‘радити’, ‘желети’, ‘не желети’, ‘ја’, ‘неко (свако)’ (Wierzbicka 1992: 546–550).

3. Кевечеш сматра да се емоције концептуално представљају као когнитивни модели које конституишу појмовне метафоре и метонимије односно сродни концепти. Одређена емоција може бити представљена помоћу једног или више когнитивних модела који су прототипични за њу. Овај аутор истиче да постоји уопштена представа о томе шта су емоције – постоје извесни узроци који изазивају емоције, а оне нас подстичу на одређене реакције, што може бити представљено на следећи начин: узроци емоције → емоција → (контролисање емоције →) одговор. Дати модел проистиче из најопштије метафоре узроци су силе. Неке од типичних појмовних метафора на којима почива поимање емоција јесу: ЕМОЦИЈА ЈЕ ТЕЧНОСТ У САДРЖИВАЧУ, ЕМОЦИЈА ЈЕ ВРЕЛИНА/ВАТРА, ЕМОЦИЈА ЈЕ ПРИРОДНА СИЛА, ЕМОЦИЈА ЈЕ ФИЗИЧКА СИЛА ИТД., док се појмовне метонимије реализују на основу два најопштија обрасца: УЗРОК ЕМОЦИЈЕ → ЕМОЦИЈА И ЕФЕКАТ ЕМОЦИЈЕ → ЕМОЦИЈА. Сродни концепти су емоције или ставови доживљавача према предмету или узроку емоције. Тако је пријатељство емоција или емоционални став који доживљавач љубави има према вољеној особи, што значи да је концепт пријатељства инхерентан концепту романтичне љубави (Kövecses 2010: 107–110).

У хијерархији система наивне слике човека Ј. Д. Апресјана осећања заузимају претпоследње, седмо место. Локализована су у души, срцу или грудима, а семантички примитив гласи *osehatii*. Она спадају у групу сложених, али најмање самосталних система јер њиховој појави у највећем броју случајева претходи опажање или интелектуална процена стања ствари као повољног или неповољног за субјекат (Апресјан 1995: 356). Емоције се јављају у пару са физиолошким реакцијама – одређена физиолошка стања као што су бледило или лупање срца представљају реакције на унутрашње или спољашње надражаје, а емоције су, опет, реакције на спољашње и унутрашње утицаје (Апресјан 1995: 365–366). На тумачење емоција утичу и чисто језички чиниоци: изрази који описују физиолошку реакцију на емоцију, као и метафорични изрази који не одражавају реалне ефекте, већ начин на који говорник концептуализује емоцију (Апресјан 1995: 459). На основу тога како су емоције представљене у језику, Ј. Д. Апресјан издваја пет фаза њиховог сценарија: 1. праузрок емоције – физичко опажање или ментална процена стања ствари; 2. непосредни узрок емоције – интелектуална процена стања ствари као могућег или неочекиваног, пожељног или непожељног за субјекат;

3. сама емоција или стање душе, које настаје као резултат човекове интелектуалне процене стања ствари; 4. жеља да се продужи или прекине постојање узрока који изазива емоцију; 5. спољашње испољавање емоције, које има два основна облика: а) неконтролисане физиолошке реакције тела на узрок емоције или на саму емоцију и б) контролисане моторичке и говорне реакције субјекта на изазивач емоције или на његову интелектуалну процену (Апресјан 1995: 368–369). Према мишљењу овог аутора, емоције се концептуализују као примарне (биолошки условљене) и секундарне (културно условљене). Прве (као што су *сћраx*, *злoбa*, *радoст*) нису толико засноване на интелектуалној процени стања ствари као повољног или неповољног за субјекат колико на непосредном осећају да је то тако. Оне нису својствене само човеку. Друге (као што су *нада*, *гнев*, *очајање*) мотивисане су интелектуалном проценом ситуације као пожељне или непожељне и стога су својствене само човеку (Апресјан 1995: 370).

На основу контекстуалне реализације лексема *љубав*, *срећа*, *радoст*, *срце*, *душа*, *мржња* и *тyгa* С. Ристић утврђује сценарио осећања језичке личности српског језика: ‘добро је / дозвољено је осећати нешто као врло добро/лоше’ (Ристић, Радић Дугоњић 1999: 162).

У фразеолошком фонду постоји знатан број јединица којима се обележавају разноврсна осећања. Стога се овај одељак ограничава само на истраживање фразеологизама којима се обележавају примарне емоције – љутња, туга и радост, нпр. *бићи изван себе*, *дуваћи кроз нос*, *ишкрџућати* (*ишкријати*) *зубима*, *сћежне се* (*сћеже се*) *коме срце* (*око срца*), *кида се* (*пара се*, *цепа се*) *коме срце*, *иџра* *коме срце*, *џуно је* *коме срце* итд. При томе, због обимности грађе, свака од наведених емоција биће појединачно размотрена. Фразеологизми су анализирани с циљем да се утврди структура концептуалних поља датих емоција и опишу механизми њихове концептуализације. Анализи је подвргнуто око 130 фразеологизама.

6.2. Љутња

6.2.1. Психолошки аспект

П. Екман истиче да љутња обухвата читав опсег љутитих осећања од лаке нетрпеливости до беса, а међу њима се распоређују индигнација, мрзовољност, огорченост, раздраженост и краткотрајна озлојеђеност. Осећања која спадају у категорију љутитих међусобно се, дакле, разликују не само по интензитету већ и по врсти (Ekman 2011: 159).

Љутњу овај истраживач сматра најопаснијом емоцијом зато што се, у тренутку када обузме особу, у њој јавља потреба да повреди другу особу, ону

ка којој је емоција усмерена. Најчешћи повод за појаву љутње јесте ометање у извршавању намере, али она може бити изазвана и другим чиниоцима као што је покушај повређивања, одбијање, туђа љутња, разочарање у вољену особу итд. (Ekman 2011: 159–161).

Љутња има своје спољашње и унутрашње манифестације, које су мање или више универзалне. Фацијална експресија љутње подразумева спојене обрве, тако да су унутрашњи углови повучени надоле према носу, затим широм отворене очи, тако да горњи капци упиру у спуштене обрве стварајући упрт поглед, стиснуте и затегнуте усне, црвенило лица, истурену браду и притиснуте горње зубе на доњим. Овај израз лица прате промене у његовој боји, гласу, као и лупање срца и повишен крвни притисак. У исто време јавља се и импулс примицања ка мети љутње (Ekman, 2011: 185–186). Ова емоција одражава се и на вербалном плану, а код неких особа прераста у насилничко понашање. При томе, треба напоменути да постоје индивидуалне разлике у томе колико се снажно доживљава ова емоција, као и у начину на који се манифестује.

Љутња се везује за расположење раздражљивости,¹⁰⁰ а црта личности у којој има централну улогу јесте непријатељство (Ekman 2011).

6.2.2. Когнитивнолингвистички аспект

Тематско поље речи помоћу којих се лексикализује концепт љутње одражава разноврстан опсег љутитих осећања. У њега улазе именице којима се обележавају емотивна стања различитог интензитета као што су *љућња*, *срџба*, *срдња*, *јед*, *раздраженост*, *озлојеђеност*, *ођорченост*, *жнев*, *бес*, *јарост*, *разјареност*, *јомама*. Овде се убраја и повећа скупина медијалних односно транзитивних глагола с компонентама каузативности, ингресивно-сти, еволутивности и сл.: *(на)љућити (се)*, *(на)једити (се)*, *(ра)срдити (се)*, *жневити (се)*, *беснетити (се)*, *разбеснетити (се)*, *разјарити (се)*.¹⁰¹ Ту су, даље, квалификативни придеви са значењем особина испољених као резултат одређеног емотивног стања: *љућ*, *љућити*, *срдити*, *раздражен*, *озлојеђен*, *ођорчен*, *жневан*, *бесан*, *разјарен*. Наведена корелативна именичка, придевска и глаголска образовања припадају заједничким деривационо-семантичким низовима. Такође, прикључујемо придеве и именице са значењем особина људи који показују склоност ка оваквој врсти емотивног стања и његовом испољавању:

¹⁰⁰ У раздражљивом расположењу љутња дуже траје и теже се контролише, а могу је изазвати ситнице (Ekman 2011: 173).

¹⁰¹ Рефлексивне форме спадају у групу глагола емотивних стања, нпр.: *љућити се*. Нерефлексивне форме припадају групи неправих глагола каузираних емотивних стања, који су постали формално транзитивни када су се почели употребљавати без морфеме *се* и са бес-предлошким акузативом (Штрбац 2006: 87–95).

џрџав, џрџавостџ, набуситџ, набуситџостџ, џлах, џлаховитџостџ, најџраситџ, најџраситџостџ, џудљив, џудљивостџ. Наведене лексеме основни су елементи лексикографских дефиниција којима се објашњавају значења фразеологизама, а често се посматрају и као чланови синонимског система (Lalević 2004).

Према А. Вјезбицкој (Wierzbicka 1992: 569), *љуџтња* је основна реч за ситуацију у којој људи чине лоше ствари, за које сматрамо да не би требало да их чине, а посебне врсте љутње, нарочито оне које подразумевају израженију форму ове емоције обележавају лексеме *бес, јаростџ, џнев* итд. Док *љуџтња* и њени хипоними подразумевају активан однос према ‘лошим радњама’, остале лексеме као што су *шокиран, заџреџаишћен, уврећен* одражавају перспективу посматрача или жртве. *Оџорченостџ*, на другој страни, подразумева комбинацију двеју различитих перспектива. За А. Вјезбицку прототипични сценарио љутње изгледа овако:

Х осећа нешто

понекад особа помисли ово:

ова особа је урадила нешто лоше

не желим то

поводом тога желим нешто да предузнем

желео бих да урадим нешто лоше тој особи

због тога ова особа осећа нешто лоше

Х се овако осећа.

На основу истраживања концептуализације љутње у енглеском језику, Џ. Лејкоф (Lakoff 1987) издваја прототипичан сценарио ове емоције који се заснива на утврђеним психолошким параметрима. Овај сценарио, који може имати мање варијације,¹⁰² обухвата следеће сцене:

1. *увредљив доџађај*: кривац намерно чини неправду доживљавачу, који због тога почиње да осећа љутњу;

2. *љуџтња*: повећање интензитета емоције изазива физиолошке промене и подстиче идеју о кажњавању у доживљавачу;

3. *џокушај конџролисана љуџтње*;

4. *џубиџтак конџроле*: када љутња пређе границу толеранције, доживљавач је више не може контролисати, што га присиљава на кажњавање виновника;

5. *кажњавање*: кривац је мета овог чина, а након њега љутња нестаје (Lakoff 1987: 397–398).

На другој страни, применом асоцијативне методе у истраживању концептуализације љутње у српском језику Р. Драгићевић долази до следећих закључака:

¹⁰² Џ. Лејкоф дозвољава могућност креирања и нових, непрототипичних когнитивних модела љутње: „The point is that there is no single unified cognitive model of anger. Instead there is a category of cognitive models with a prototypical model in the centre” (Lakoff 1987: 405).

„1. Љутња је у свом најтипичнијем облику реакција на блокирани циљ или на нанесено понижење.

2. Љутња је реакција на догађај, а стереотипни носиоци љутње у типичном сценарију су они који немају разлога да је контролишу због своје важне улоге у друштвеној групи, па је због тога слободно и често испољавају.

3. Љутња има две своје манифестације – тренутну и трајн(и)ју. Тренутна манифестација је типична емоција, док је трајн(и)ја део колеричног темперамента и представља особину” (Драгићевић 2006: 116).

Асоцијативни тестови показују да постоје два типична сценарија љутње. У првом постоји један учесник у којем љутњу изазива немогућност остварења циља. У другом су два учесника, при чему је један од њих онај који наноси неправду, увреду или понижење, а други је онај коме је неправда нанесена, због чега осећа љутњу (Драгићевић 2006: 116–117).¹⁰³

6.3. Концепт љутње у фразеологији

6.3.1. Структура концепта

Анализа фразеолошке грађе потврђује став Р. Драгићевић да се потпуна слика о концептуализацији љутње може добити само комбиновањем више модела (Драгићевић 2006: 117). Наиме, грађа показује да се фразеологизмима маркирају понеки од сегмената когнитивних модела љутње које издвајају Џ. Лејкоф, Ј. Апресјан и Р. Драгићевић. Дакле, посматране фразеолошке јединице указују на то да је концепт љутње структуриран тако да су њиме обухваћени следећи аспекти:

- а. љутња као унутрашњи процес;
- б. носилац љутње или доживљавач;
- в. особа или предмет обухваћен љутњом или ка коме је она усмерена;
- г. изазивање љутње;
- д. испољавање љутње у виду промена на лицу, у понашању и говору или у виду новог душевног стања насталог као последица љутње;
- ђ. привремене особине настале као резултат тренутног емотивног стања односно сталне црте личности које подразумевају склоност ка честом осећању и испољавању љутње.¹⁰⁴

¹⁰³ О различитим приступима љутњи детаљније в. у Драгићевић 2006.

¹⁰⁴ Истраживање З. Кевечеша показује да у је четири различита језика (енглеском, мађарском, кинеском, јапанском) концепт љутње заснован на истом базичном моделу: узрок → постојање љутње → изражавање и заједничкој концептуалној метафори: ТЕЛО ЈЕ САДРЖИВАЧ ЗА ЕМОЦИЈЕ (Kövecses 2000: 161).

А. Љутња као процес. На постојање или јављање љутње као унутрашњег процеса упућују фразеологизми с обележјем медијалности, која подразумева спонтаност, невољност и неконтролисаност јављања емоције у субјекту, изазване неким спољашњим или унутрашњим чиниоцем. С једне стране, ови фразеологизми испољавају својство дуративности будући да се њима љутња обележава као душевни процес у трајању, а њихова семантичка интерпретација гласи ‘бити љут, љутити се’: *изаћи (излазити, изићи) из ђамети, зрисићи ноктије, дуваћи кроз (на) нос, бићи као зайетица љушка, бићи као најетица сџуруна*,¹⁰⁵ *кићи коме у срцу, сџезајићи шаке, шкрџуџајићи (шкријајићи) зубима*. У њихову семантику може бити уткана и компонента интензитета тако да обележавају стање изразите љутње, беса или јарости: *бићи изван себе, ђенићи се од беса, љући (љуцајићи, свиснући) од беса (једа, муке), љуши се коме жлава, сџајићи вајру из очију, сева коме вајра из очију, кидајићи се на резанце*. Интензификациона компонента у њиховом семантичком садржају исказана је морфосинтаксички, помоћу прилога интензификатора – ‘многo / претерано се љутити’, односно лексички, употребом лексеме која означава јачи степен љутње – ‘бити бесан, разјарен’. С друге стране, ови фразеологизми у значењу могу имати обележје ингресивности, које указује на почетну фазу јављања љутње у субјекту: *ушао ђаво (враг) у кога, коме (под кожу), ушао бес у кога, узрисићи се за браду, обесији (сџусијићи, ђокуњићи, најетићи) нос*. У дефинисању ових израза употребљава се глагол с одговарајућим префиксом који је носилац ингресивног значења: ‘наљутити се / побеснети / помахнитати’. Ингресивност често може бити праћена компонентом еволутивности тако да се фразеологизмом обележава почетак јављања љутње уз појачавање њеног интензитета, на шта упућује префикс *раз-* у морфемској структури глагола као елемента фразеолошке дефиниције: ‘разгневити се / разбеснети се’. Овде долазе примери: *искочији (искакајићи, изаћи, излеџетићи) из коже, ђомамом се ђомамијићи, ђасићи у огањ (вајру), изаћи из џакића, ђокрене се коме жуч, набрусџићи зубе*. Наглу појаву емоције обележавају изрази *џланујићи као огањ, џраснујићи од једа*.

Б. Носилац љутње. Носилац емотивног стања није посебно исказан фразеолошким јединицама, већ се на њега индиректно упућује издвајањем одређених особина схваћених било као привремене одлике личности изазване тренутним емотивним стањем или расположењем било као њене трајне црте. То су махом поредбени фразеологизми у чијем се другом делу углавном налази зооним, тј. лексема у чијем се семантичком садржају као потенцијална јавља сема одређене особине која у фразеолошком значењу постаје доминантна (*бесан као бик* [џуја, змија], *као да је* кога *џуја ујела, љући као џајрика, љући као рис*), али има и другачије структурираних примера (*бићи криво [накриво, накрајико] насађен*). Поредбеним фразеологизмима указује се на

¹⁰⁵ Овим обрима се може упућивати и само на раздражљиво стање.

веома интензивно осећање љутње. Особине као трајнија обележја личности описују изрази *бићи на крај срца* ‘љутити се за најмању ситницу’ и *жива жеравица* ‘пргава, љута особа’, *љућ као жишка*.

В. ПРЕДМЕТ ЉУТЊЕ. Усмереност љутње на њен предмет (или мету љутње, што је психолошки термин), а често је то други учесник ситуације, исказује се обавезним рекцијским окружењем израза: *имати зло срце* на кога, *имати кога у носу*. Присуство тог елемента обавезно је и у њиховој семантичкој интерпретацији: ‘бити љут на неког’.¹⁰⁶

Г. ИЗАЗИВАЊЕ ЉУТЊЕ. Фразеологизмима се никада не квалификује изазивач датог емотивног стања, већ је у семантику невеликог броја израза уткана каузативна компонента, која указује на (не)свесно иницирање љутње у другом учеснику ситуације експлицираном одговарајућом рекцијском допуном као обавезним морфосинтаксичким окружењем израза (*вадити коме душу, извести [избацити] кога из тактиа*).¹⁰⁷ И у овој скупини јављају се фразеолошки обррти са значењском компонентом која указује на постепено или нагло појачавање емоције: *извести (избацити) кога из тактиа, доли(ва)ти уље на вајру, пристијајати на јед коме, набрусити зубе коме*.

Д. ИСПОЉАВАЊЕ ЉУТЊЕ. У фразеологији се сегмент испољавања љутње маркира јединицама које описују изглед човека у тренутку када га обузме ово осећање, као и обртима који указују на нова психофизиолошка стања настала као последица веома снажног проживљавања емоције. Дакле, фразеологизми из ове подгрупе могу на сасвим уопштен начин указати на манифестацију љутње (*искалити срце* на кога ‘излити гнев, срибу на неког’), али најчешће обележавају чулима доступне телесне промене које се тичу:

а. начина говорења – *сиктајати (цичати, вришћати) као жуја (као змија)* ‘цичати у великој љутини, бесу, гласно вриштати’, *ишћати као змија у процеју* ‘гласно вриштати од љутње’;

б. начина остваривања визуелне перцепције – *севнути очима* ‘управити брз поглед према коме са изразом гнева, негодовања’, *пресећи кога оком* ‘мрко, љутито, с мржњом погледати кога’, *шибати (ошинути, сирељати, просирељати) кога очима* ‘оштро и љутито, прекорно (по)гледати кога’, *укрсити погледе* ‘љутито се погледати’;

в. физиономије лица – *киша бије (удара, избија) коме из чела* ‘бити љут, срдит, намргодити се’, *црвен као џајрика* ‘црвен од узбуђења, љут’, *црвен као булка*.

¹⁰⁶ Усмереност емоције на њен предмет и код глагола емотивних стања обележава се одговарајућом рекцијском допуном, нпр.: *љутити се* на неког (Штрбац 2006: 89).

¹⁰⁷ У лексичком систему овај сегмент концепта љутње исказује се тзв. неправим глаголима каузираних емотивних стања, који се сматрају секундарно транзитивним и почивају на моделу: каузатор емоције → емоционални садржај → носилац емоције (Штрбац 2006: 95), нпр.: *Љути ме најмања ситница*.

Веома интензивно осећање љутње изазива и унутрашње, чулима недоступне промене које се састоје у губитку присебности и способности правилног расуђивања. Носиоци овог семантичког садржаја јесу фразеологизми: *мрак је ђао (дошао) коме на очи, мрачи се (смрачи се, смркава се, смркне се) коме ђед очима, ударићу у махничу (џомамни) већар.*

*

У језгру концепта налази се емоционални процес који се може остварити с мањим или већим интензитетом. Његову ближу периферију чини спољашња или унутрашња манифестација љутње, као последица појачаног степена испољавања дате емоције. Удаљенији од језгра јесу сегменти концепта који се тичу његовог носиоца и изазивања љутње у другом учеснику емоционалне епизоде. На основу фразеолошке семантике концепт љутње се може приказати на следећи начин:

1. емоционални процес остварује се као захватање носиоца љутњом или као иницирање ове емоције;
2. носилац љутње захваћен је емоцијом слабијег или јачег интензитета;
3. интензивно осећање љутње манифестује се спољашњим и унутрашњим показатељима – љутитим говором, одређеном физиономијом лица, давањем посебних сигнала очима, као и губитком присебности;
4. љутња може бити привремена или трајна карактеристика њеног носиоца.

6.3.2. Механизми концептуализације

6.3.2.1. Посебан проблем представља утврђивање механизма који су у основи концептуализације љутње и помоћу којих се могу објаснити принципи развоја фразеолошких значења из нефразеолошких структура. И у српској фразеологији у концептуализацији љутње учествују одговарајући метафорични и метонимијски механизми.

На метонимији почивају они изрази који показују поимање љутње преко реакције изазване њоме. Стога нефразеолошку основу ових фразеологизма чине глаголско-именички спојеви који денотирају различите моторне активности, радње извршене на појединим деловима тела и промене у самом организму које настају као последица љутње. Ови спојеви развијају фразеолошко значење које упућује на мањи или јачи степен емоције: *уђрсити се за браду, дувати кроз (на) нос, обесити (сипсити, џокуњити, најети) нос, сипезати шаке, ѓрсити нокте, шкрџујати (шкријати) зубима, џокрене се коме жуч.*

6.3.2.2. Комбиновањем метафоре и метонимије настаје знатан број фразеолошких обрта, са разноврсним изворним доменима.

А. Природне појаве и атмосферске прилике. У овом случају тело и његови делови доживљавају се као садрживачи емоција (енгл. THE BODY IS A CONTAINER FOR THE EMOTIONS, Lakoff 1987: 383; Kövecses 2000: 161),¹⁰⁸ док се љутња поима као врелина, што је најопштија метафора за ову емоцију, којој је у основи метонимијски принцип семантичког транспоновања будући да је повишена телесна температура једна од физиолошких манифестација љутње као психолошког феномена (Lakoff 1987: 383).

Прва верзија ове метафоре гласи љутња је усијана течност у садрживачу (енгл. ANGER IS THE HEAT OF A FLUID IN THE CONTAINER, Lakoff 1987: 383), а репрезентују је фразеологизми *кићи* коме у *срцу* и *ћенићи се од беса*. Њихове глаголске саставнице у својим примарним, нефразеолошким значењима обележавају активности усијане течности. На истом метонимијско-метафоричном моделу, који је у извесеној мери проширен нашим искуством да када притисак у садрживачу постане веома висок, он експлодира (Lakoff 1987: 385),¹⁰⁹ почивају и други примери: *ћући* (*ћуцаћи*, *свиснути*) од беса (*једа, муке*), *ћуши се* коме *глава*, *кидаћи се на резанце*, *ћраснути од једа*.

Друга верзија метафоре љутња је врелина гласи љутња је ватра (енгл. ANGER IS FIRE, Lakoff 1987: 383). Наглу и интензивну појаву љутње обележава поредбени фразеологизам *ћланући као огањ*, у којем је глаголски конституент носилац еволутивности. Љутњу схваћену као ватру која избија из садрживача одражавају изрази *сева* коме *вајира из очију*, *сијаћи вајру из очију*. Изазивање јачег степена љутње у другом учеснику ситуације обележава фразеологизам *доливаћи* (*долићи*, *бацити*) *уље на вајру*, у којем је глагол носилац каузативне семантичке компоненте. Овај израз заснован је на знању говорника да додавање одређене врсте течности чини да се ватра још јаче разбукта. И на крају, на склоност ка љутњи, што представља црту темперамента, указује израз *жива жеравица*, *љути као жишка*.

Садејство метафоре и метонимије потврђују, пре свега, примери који истовремено указују на љутњу, али и на манифестацију ове емоције, у виду промена на лицу: *киша бије* (*удара, избија*) коме *из чела* ‘бити љут, срдит, намргодити се’, *севнути очима* ‘љутито погледати’. Ова метафора подразумева поистовећивање љутње с одговарајућим атмосферским приликама, док се метонимија, на другој страни, испољава у приказивању телесних промена које се јављају као манифестација интензивних осећања.

¹⁰⁸ Она је заједничка за већину језика (Kövecses 2000).

¹⁰⁹ Овај тип метафоре има следећу структуру: „The container with the fluid is the person who is angry. The fluid in the container is the anger. The pressure of the fluid on the container is the force of the anger on the angry person. The cause of the pressure is the cause of the anger force. Trying to keep the fluid inside the container is trying to control the anger. The fluid going out of the container is the expression of the anger. The physical dysfunctionality of the container is the social dysfunctionality of the angry person” (Kövecses 2000: 164). Кевечеш верује да је она заједничка различитим језицима и културама.

Б. Чулна недоступност. Интензивна љутња, бес и разјареност често изазивају помућено стање свести у којем носилац емоције не може владати собом, што се испољава као неспособност визуелног опажања. Таква емоционална стања обележавају се изразима с нефразеолошком основом која денотира њихову последицу, тј. немогућност визуелног опажања: *мрак је ђао* (дошао) *коме на очи* ‘у афекту изгубити контролу над собом (од беса), избезумити се’ и *мрачи се* (*смрачи се*, *смркава се*, *смркне се*) *коме ђед очима* ‘(из)губити присебност, свест од љутње, узбуђења и сл.’. Оваква мотивација подржана је семантиком глагола *мрачитии се*, чије је једно од секундарних значења – ‘губити моћ расуђивања’.

В. Физички обрачун. Примери који показују да се визуелна перцепција праћена негативним емоционалним односом према предмету опажања концептуализује помоћу физичког обрачуна већ су описани (в. одељак о визуелном опажању): *укрстииии ђогледе*, *ђресећи* кога *оком*, *шибаііи* (*ошинуііи*, *сјирељаііи*, *ђросјирелиііи*) кога *очима*. Као што је показано, у њихов лексички састав улазе глаголи са значењем активности остварене помоћу предмета који могу нанети повреду (*ђресећи*, *шибаііи* и сл.) и лексеме које припадају домену визуелне перцепције (*око*, *ђоглед*). Архисема у фразеолошком значењу (‘[по]гледати’) добијена је на основу именичког конституента израза, а сема која се односи на емоционално стање субјекта (‘љутито’) – на основу глаголског. Разумевање љутитог погледа као наношење повреде или телесног бола подстакнуто је самим доживљајем емоције, која у субјекту подстиче ову врсту дејства усмереног ка предмету љутње.

Физичка активност у основи је фразеологизма *набрусиии зубе* с медијалним обележјем (‘разјарити се’) и његове каузативне варијанте *набрусиии зубе* коме (‘разљутити кога’). Дубља семантичка анализа открива метонимијску заснованост израза будући да специфичан изглед вилице и положај зуба представљају један од фацијалних израза љутње. У основи је слика која приказује припрему за физички обрачун.

Г. МЕНТАЛНА БОЛЕСТ – ЛУДИЛО. Фразеологизам *изиии из ђаметии* потврђује да љутњу разумемо преко менталних процеса и активности, пре свега, као губитак способности рационалног расуђивања. РМС бележи израз *изиии из ђаметии* са значењем ‘изгубити способност расуђивања’. Иако коришћени речници то не региструју, највероватнији је реч о фразеологизму *изаіи* (*излазиіи*, *изиии*) *из ђаметии*, с општијим примарним значењем ‘(из)губити способност расуђивања’ и специфичнијим секундарним – ‘(по)беснети, (на)љутити се’. Исти семантички смер може се запазити и код фразеологизма *удариіи у махнийи* (*ђомамни*) *ветіар* у значењу ‘помахнитати, изгубити памет од беса’, који има митолошку мотивацију.¹¹⁰ Као што је претходно речено, губљење способности рационалног расуђивања јавља се као једна од после-

¹¹⁰ В. одељак о мишљењу.

лица веома интензивног наступа осећања љутње тако да је развој секундарног фразеолошког значења метонимијски заснован: психолошка последица љутње → љутња.¹¹¹

Да је заиста реч о два веома блиска концепта (љутње и лудила), сведочи и фразеологизам *помамом се помамити* у значењу ‘помахнитати, разбеснети се, разљутити се’, чији конституенти имају следећа нефразеолошка значења: *помама* 1. ‘бес, беснило; лудило; необуздано, крајње узбуђено душевно стање’ и *помамити се* 1. ‘полудети, помахнитати’, 2. ‘постати помаман, побеснети: доћи у стање крајње раздражености, разбеснети се’ (РМС).

Д. Биљни свет. Црвенило лица као спољашњи одраз емотивног стања обележено је поредбеним фразеологизмима *црвен као ђаџица*, *црвен као булка*. Семантичка веза између чланова овог израза успоставља се на основу семе боје у семантичком садржају фитонима. Продуктивност ове семе сведочи о доминантној улози дате физичке карактеристике, која заузима високо место у хијерархији особина перципираних видом у појмовном систему говорника српског језика.

Ђ. Простор и динамика у простору. Сасвим је особене природе фразеологизам *ћасити у огањ (вајтру)*, у чијој су семантици садржана обележја ингресивности и еволутивности, а њихов носилац је глаголски члан фразеолошке синтагме. Иако се наведени израз може подвести и под метафору љутња ЈЕ ВАТРА, пресудну улогу у концептуализацији љутње има глагол *ћасити*, који у својој примарној реализацији упућује на хоризонталну промену положаја тела под дејством сопствене тежине, при чему се то кретање завршава на доњој тачки. Овде је у основи тзв. оријентациона метафора љутња ЈЕ ДОЛЕ односно ГУБЉЕЊЕ КОНТРОЛЕ ЈЕ ДОЛЕ. Уз то, треба имати у виду једно од секундарних значења лексеме *вајтра* – ‘љутња, гнев, јарост’ (РСАНУ), што показује да се и сама емоционална стања могу концептуализовати помоћу слике садржавања: уп. примере: *изговорити речи у очајању*, *у жељи да му олакшају бол*, *ћасити у очајање* и сл. (Klikovac 2000: 130–139; Klikovac 2004: 195–198; в. и примере у: Šarić 2014: 18–20).¹¹²

6.3.2.3. У даљем излагању биће предочени изворни домени фразеологизма формираних по метафоричном моделу.

А. Тело и његови делови. У фразеологизмима *искалићи срце* на кога ‘излити гнев, срцу на неког’ и *имати зло срце* на кога ‘бити киван, љут, нерасположен према коме’ љутња се доводи у везу са срцем. Овакво поимање

¹¹¹ „Because of this metaphorical link between insanity and anger, expressions that indicate insane behavior can also indicate angry behavior. Given the metonymy INSANE BEHAVIOR STANDS FOR INSANITY and the metaphor ANGER IS INSANITY, we get the metaphorical metonymy: Insane behavior stands for anger” (Lakoff 1987: 390).

¹¹² На том принципу засноване су глаголске перифразе које упућују углавном на негативне емоције: *ћасити у депресију*, и сл., што потврђује метафора ТУГА ЈЕ ДОЛЕ (енгл. SAD IS DOWN, Lakoff, Johnson 2003: 15).

проистиче из двоструке реализације лексеме *срце* на семантичком плану – оно се јавља у функцији виталног органа људског тела и као орган у коме су лоциране најважније човекове емоције (Ристић, Радић Дугоњић 1999: 209). На испољавање љутње односно на љутњу као емотивни процес упућује глаголски конституент фразеологизма, док се на предмет ка којем је ова емоција усмерена указује обавезним присуством рекцијске допуне.¹¹³

Б. Физички, телесни бол. У поредбеном фразеологизму *као да је* кога *џуја ујела* емотивно стање поистовећује се с нанесеним физичким болом.¹¹⁴ Међутим, иако овај израз конституише глагол са значењем наношења телесне повреде, у формирању фразеолошке семантике учествује и зоонимски члан. Наиме, из искуства се зна да је ујед змије опасан због смртоносног отрова који се њиме преноси у људски организам. Између ове врсте наношења бола и љутње као емотивног стања постоји веза која се очитује на плану лексичке семантике: лексема *отров* има секундарно значење ‘горчина, огорчење, јед, гнев, бес’ (РСАНУ), док лексема *јед* као секундарна остварује следећа значења ‘љутња, гнев, бес, огорчење, озлојеђеност’ и ‘отровна излучевина плувачних жлезда код змија отровница, змијски отров’ (РСАНУ).¹¹⁵ Због тога се дати фразеологизам може схватити и као пример за концептуализацију љутње преко животињског света као полазног домена.

В. Физиолошки процес. Деловање на другу особу које се остварује као изазивање љутње у њој повезује се с физиолошком активношћу уношења хране, што потврђује израз *јестии век* коме у значењу ‘трајно љутити кога, не давати му мира’. Тачније, за формирање фразеолошког значења кључна је представа о процесу нестанка онога над чим се радња спроводи. Морфосинтаксички сигнал каузативности у значењу израза јесте датив као његова обавезна рекцијска допуна.

Г. Простор и динамика у простору. У нефразеолошким синтагмама једне групе фразеологизама налазе се глаголи с примарним значењем кретања у хоризонталном и вертикалном правцу, који одражавају поимање љутње преко просторне релације УНУТРА–НАПОЉЕ и обрнуто.

Кретање из унутрашњег простора ка спољашњости репрезентовано је разноврсном групом примера. Веома интензивна љутња доживљава се као излазак из телесног простора или његово напуштање: *искочиџии (искакаџии, изаџи, излеџеџии) из коже*. Просторна измештеност у основи је и фразеологизма *биџии изван себе*, којим се описује изразито љутито стање, док се измештеност из центра на периферију осликава изразом *биџии на крај срца*

¹¹³ Обавезно морфосинтаксичко окружење израза *имаџии* кога у *носу* у значењу ‘бити љут, киван на неког’ има, такође, улогу адресата у реченици.

¹¹⁴ Ова метафора карактеристична је и за пољски језик (Mikołajczuk 1998: 164).

¹¹⁵ Примарно значење гласи: ‘жућкастозеленаст сок горког укуса који лучи јетра, жучни сок, жуч’ (РСАНУ).

у значењу ‘љутити се за најмању ситницу’. С глаголом блиске семантике у нефразеолошкој основи јавља се и обрт *изаћи из џакџа*, формиран на слици напуштања или ремећења равномерног ритмичког понављања неке радње или кретања. У том смислу љутња се поима као излазак из уобичајеног, емотивно неутралног стања. Уколико се у истом обрту појави транзитиван глагол примарне каузативне семантике (*известити*, *избацити*), што даље условљава објекатску допуну као обавезно морфосинтаксичко окружење, значење целог израза модификује се у истом правцу: *известити (избацити)* кога *из џакџа* ‘изазвати кога да престане нормално да се понаша, разбеснети’. Љутња се, даље, поима и као извлачење из телесног простора оног што је његов саставни део: *вадити* коме *душу*, чиме се, такође, због транзитивности управног глаголског члана, успоставља каузативна семантика израза – ‘љутити кога’. У описаном примеру емоционално стање одговара физичкој измештености дела тела изван његовог садрживача.

Обрнути смер – од спољашњости ка унутрашњости, илуструје, такође, неколико примера. Каузативну компоненту у свом семантичком садржају има фразеологизам *присџајати на јед* коме, у чијој је мотивној бази глаголска лексема са значењем приступања неком простору односно приближавања и заустављања на њему или његовог запоседања. Управо се на основу ове семе глаголског значења и развила каузација интерпретирана на следећи начин ‘изазивати код неког још већу љутњу’. Исту врсту усмерености одражава и израз *ушао ђаво (враг, сатана)* у кога, коме (*под кожу*), који, међутим, има првенствено религијску мотивацију. Наиме, члан је многобројне и семантички разноврсне фразеолошке скупине с лексичком компонентом *ђаво*. Разлог за повезивање ове емоције с демонским бићем, о којем су представе у српској култури створене на основу хришћанства, неоманихеизма и старе српске религије (Чајкановић 1994а: 288), треба тражити највероватније у самом називу. Наиме, В. Чајкановић (1994а: 295) наводи да за ђавола постоји читав низ различитих назива, често еуфемизама, те да се за њега, између осталих, користи и име демона из старе српске вере – *бес*.¹¹⁶ Ово подупиरे постојање структурно, семантички и концептуално блиског израза *ушао бес* у кога у значењу ‘помахнитати’. Међутим, овде треба напоменути да лексеме *ђаво* и *бес* не ступају у однос праве синонимије зато што им се не подударају примарна значења. Наиме, „*ђаво* је у свом примарном значењу *џали анђео Деница, џоџавар свих остџалих џалих анђела, Сатана* и то његово значење треба одвојити од секундарног, оног које је синонимно примарним значењима лексема *бес* (*бијес*) и *демон*” (Бајић, Вуловић 2009: 273). Дакле, лексеме *ђаво* и *бес* подударне су у значењу злих духова, демона, нечистих сила. Према ве-

¹¹⁶ У РСАНУ се под првом тачком наводи значење ‘злодух, нечастива сила, враг, ђаво’, које је оквалификовано као празноверно. Као четврто наводи се значење ‘љутина, гнев, јарост’. И П. Скок (1971–1974) као примарно наводи значење: ‘демон, табу за враг, ђаво’.

ровању, бес се увлачи у човека и у животињу, који затим побесне (Кулишић, Петровић, Пантелић 1998: 33).

Д. Животињски свет. У српској фразеологији понашање изазвано љутњом и особине у вези с њом поистовећују се с понашањем и особинама одређених врста животиња, због чега ови обрти углавном имају поредбену структуру.

Да се љутито понашање схвата као животињско, потврђују примери поредбених фразеологизама у којима се вербално оглашавање у љутитом стању по интензитету пореди са звуком који испушта змија: *сикџаџи* (*цичаџи*, *вриџаџи*) као *џуја* (као змија) и *џиџаџи* као змија у *процеју*. У основном облику који је мотивисао други фразеологизам именица *процей* означава справу у виду расцепљеног штапа за хватање ситне гамади и птица односно посебан штап у којем су хватане и ношене змије (Мршевић Радовић 1987: 146). На основу тога развило се примарно фразеолошко значење ‘оглашавати се због какве неугодности’ и секундарно – ‘гласно вриштати од љутње’. У нашој фразеологији љутња се описује и као животињска особина, што потврђују примери: *љут* као *рис*, *бесан* као *бик* (*џуја*, змија).

Ови поредбени изрази имају троделну структуру коју чине: компонента која се пореди, поредбени везник и компонента с којом се нешто пореди (Fink-Arsovski 2002: 12). Управна синтагматска реч је глагол са значењем вербалног чина или придев са значењем особине, у другом делу је поредбени везник и у трећем – зооним.

У глаголским поредбеним фразеологизмима глаголска лексема чува своје примарно значење – испуштања звука (*вриџаџи*, *цичаџи*), или примарним значењем упућује на животињско оглашавање, док се секундарне реализације тичу једне врсте комуникационе активности подстакнуте узбуђењем, љутњом и бесом (*сикџаџи*). Семантичка веза између чланова фразеологизма почива на слици, заснованој на искуству говорника о оглашавању животиње (у одређеној ситуацији), које се по сличности повезује с вербалним чином насталим као израз љутње.

У придевским поредбеним фразеологизмима придев се реализује у једном од својих секундарних значења: *бесан* ‘врло љут, разјарен’; *љут* 2. а. ‘пун љутње, гнева, незадовољства, љутит, срдит, бесан, разјарен’; б. ‘који се лако разљути, ражести; опасан, ратоборан; свиреп, крволочан’ (РСАНУ).¹¹⁷ Зооними који конституишу фразеологизам (*змија*, *џуја*, *рис*, *бик*) у свом семантичком садржају, осим експлицитних сема које се односе на одговарајућу врсту животиње, имају и семе колективне експресије које индукују њихова метафорична значења: *змија* ‘љута, зла, опасна, одвратна особа’, *џуја* ‘љут,

¹¹⁷ Ж. Финк Арсовски сматра да је код већине поредбених фразеологизама први део недесемантизован (Fink-Arsovski 2002: 29), што значи да овде можемо говорити о компонентним фразеологизмима (Мршевић Радовић 1987: 63).

оштар и опасан човек', *рис* 'љут, разјарен човек'.¹¹⁸ И управо је фразеолошко значење ових израза и развијено на основу уверења и представе говорника о датим животињама,¹¹⁹ а пре свега, на основу искуства да дате животиње постају опасне кад их неко разбесни (Bunk, Орашић 2010: 244).¹²⁰ Семантичка веза између чланова поредбених фразеологизама почива на принципу који подразумева да придевски конституент са значењем емотивног стања или особине из првог дела активира сему колективне експресије из значења зоонима, чиме се својство које се пореди још више интензивира, што потврђује њихова семантичка интерпретација 'јако/врло/веома љут, бесан'.

Ђ. Биљни свет. Омања група фразеолошких обрта показује да се љутња односно њена спољашња манифестација перципирају преко особина које су својствене биљкама. Тако у изразу *бићти криво* (*накриво, накратико*) *насађен* трпни глаголски придев *насађен* од глагола *насадићти* у својој примарној реализацији непосредно упућује на радњу чији је објекат биљка или њен део. Негативна значењска компонента фразеологизма развија се на основу прилошке детерминације која подразумева неку врсту одступања од онога што је исправно и уобичајено.

Настанак фразеолошког значења 'врло љут, разјарен, бесан; који се брзо расрди, плане' израза *љућти као ђајрика* може се објаснити на два начина. С једне стране, у процесу повезивања с датим фитонимом придев *љућти* највероватније није имао значење душевног стања, већ се с именицом *ђајрика* повезао на основу примарног значења 'својство које се перципира чулом укуса'. Тек накнадно дати спој формирао је фразеолошко значење израженог емотивног стања индуковано секундарним значењем придева – 'срдит, гневан'. С друге стране, може се претпоставити да се дати фразеолошки израз развио на основу споја *црвен као ђајрика*, којим се обележава физиономија особе у тренутку када осећа интензивну љутњу, те да је дошло до супституције придева за боју придевом чије се секундарно значење односи на емоцију. На тај начин у основи семантичке фразеологизације лежи метонимија.

Е. ПРЕДМЕТНИ СВЕТ. Ексерцирани фразеологизми показују да се љутња не поима само преко феномена из природе, као што су ватра, животињски и биљни свет, већ и преко предмета који настају као производ одређене људске делатности. У поредбеним фразеологизмима дводелне структуре¹²¹ – *бићти као најетта сџруна* и *бићти као најетта (зайетта) ђушка*, емотивно стање до-

¹¹⁸ Значења су наведена према РСАНУ и РМС.

¹¹⁹ У словенској народној традицији змија као најистакнутији вишезначни и полу-функционални животињски лик заузима најважније место међу гмизавцима (Гура 2005: 2008). Детаљније о веровањима у улогу и натприродне моћи ове животиње у старој српској религији в. у: Ђорђевић 1958; Бандић 1991: 30–34; Чајкановић 1994.

¹²⁰ У *Српском митолошком речнику* змија је описана као хладна и љута животиња (Кулишић, Петровић, Пантелић 1998: 203).

¹²¹ Немају део који се пореди (Fink-Arsovski 2002: 12).

води се у везу с предметом који може испољити својство ‘затегнутост, напетости’ у физичком смислу. Будући да у фразеологизму није исказана особина која се пореди, носилац фразеолошког значења заправо је цео израз, а индучује га у првом реду придевски конституент.

6.4. Туга

6.4.1. Психолошки аспект

П. Екман (2011: 130–145) сматра да се патња и туга могу одвојити и посматрати као две засебне емоције: за разлику од патње која подразумева постојање неке врсте протеста и активно ношење са извором губитка, туга се заснива на помирености и обезнађености – она је пасивна. Туга спада у дуготрајне емоције, а може се мешати и с другим осећањима, нпр. с љутњом, која може бити одбрана од патње, замена за њу, а понекад и лек. Тужна осећања могу се описати као растројеност, разочараност, потиштеност, меланхоличност, депресивност, обесхрабреност, обезнађеност, ожалошћеност, беспомоћност, јад, растуженост.

Према овом аутору, смрт детета је универзални узрок туге и патње и изазивач најинтензивнијих емоција. Други окидачи туге јесу: одбацивање од пријатеља или љубавника, губитак самопоштовања због неуспеха на послу, губитак неког дела тела или његове функције односно здравља уопште итд.

П. Екман наводи да су најчешћи израз туге сузе, мада оне могу бити повезане и с другачијим емоцијама. Туга се још манифестује и различитим фацијалним покретима: повлачењем и заостравањем унутрашњих углова обрва између којих се јавља вертикална бора, хоризонталним развлачењем усана, чији су углови спуштени надолу, подизањем образа, набирањем коже између врха браде и доње усне.

Ова емоција везује се за расположење потиштености и у њему може трајати сатима. Њој су склоне меланхоличне особе, а у депресији као менталном поремећају туга и патња имају централну улогу.

6.4.2. Когнитивнолингвистички аспект

У српском језику тематско поље туге укључује следеће семантичко-депривационе низове: *туџа* – *туџан* – *туџовати* (*растужити* [се]), *жалост* – *жалостан* – *жалостити* (се) (*ражалостити* [се]), *сећа* – *сећан* – *сећовати*, *очај* – *очајан* – *очајавати*, *јад* – *јадан* – *јадовати* (*јадавати*, *јадиковати*), *илач* – *илачан* – *илакати*, затим *јаитиња* – *јаитићи*, *растројен* – *растројеност*, *јоитићићен* – *јоитићићеност*, *ујучен* – *ујученост*, *снужден* – *снужденост*.

Овој скуппини прикључујемо и лексеме које су у вези с емоционалним поремећајима: *дејресија* – *дејресиван*, и цртама личности: *меланхолија* – *меланхоличан*. Наведене лексеме могу се сматрати семантичким еквивалентима фразеологизама којима се описује туга.

Према А. Вјежбицкој (Wierzbicka 1992: 558) лексеме *тужан*, *несрећан*, *ожалошћен*, *узнемирен*, *жалост*, *жао*, *очај*, *ућучен* тичу се ситуације која подразумева да се ‘лоше ствари’ догађају људима. За лексему *тужан* ова ауторка издваја следећи когнитивни сценарио:

Х осећа нешто
понекад особа помисли ово:
нешто се лоше догодило
волео бих да се то није догодило
када бих могао, пожелео бих да урадим нешто поводом тога
не могу ништа да урадим.

Ова ауторка прави разлику међу побројаним лексемама које именују тугу и њој сродне емоције. Тако се, на пример, разлика између *тужан* и *несрећан* састоји у томе што друга реч подразумева израженије својство личног и мањи степен резигнације. Жалост је, за разлику од туге, лична и интензивнија од ње. Она има корене у прошлости, јер је изазива неки прошли догађај, али је нагласак на дуготрајном стању које је у току (Wierzbicka 1992: 559–562).

Применом асоцијативне методе Р. Драгићевић утврђује следеће компоненте типичног сценарија туге у српском језику: „два учесника – изазивач и доживљавач туге; доживљавалац је блиско емотивно везан за изазивача туге; он га, међутим, напушта (тима што умире, губи интересовање за њега или га разочарава); доживљавалац сагледа ситуацију и губитак разуме као дефинитиван; због тога се не бори, већ пасивно трпи” (Драгићевић 2010: 185).

6.5. Концепт туге у фразеологији

6.5.1. Структура концепта

Фразеологизми у српском језику показују да концепт туге обухвата следеће аспекте:

- а. тугу као унутрашњи процес;
- б. носиоца туге или доживљавача;
- в. изазивање туге;
- г. испољавање емоције, најчешће плакањем;
- д. црте личности остварене као (не)способност да се осети туга.

А. ТУГА КАО ПРОЦЕС. Свега су два фразеологизма којима се указује на тугу као врсту емоције: *рана на срцу* и *жива рана*. У знатном броју примера туга се обележава као невољни и неконтролисани емоционални процес у доживљавачу емоције, најчешће изазван спољашњим околностима или (не)-свесним активностима другог учесника. Туга и жалост као процеси у току односно расположења потиштености и утучености обележени су изразима: *тешко је коме при срцу*, *тешко кога срце*, *тешко кога на души*, *боли (заболи) кога душа (срце, у души)*, *има ти камен на души (на срцу)*, *камен лежи коме на срцу (на души)*, *тешко пада коме на груди, ломити руке, бити се (губити се) у груди (у прса)*. Фразеологизми *дојасати црна руха* и *црну вуну пресити* за ким сугеришу у исто време и узрок туге – смрт особе блиске доживљавачу емоције. То се постиже придевом *црн* у њиховом лексичком саставу. У семантичком садржају фразеологизама из ове групе присутна је интензификациона компонента која упућује на веома изражену душевну бол: *раскидати се (пући, пукнути) од туге*, *пуке (пуца, претпуке) коме срце*, *срце стирети (тирати)*, *кида се (пара се, цепа се) коме срце*, *срце се коме чула из груди*, *носи ти мртву главу*. Интензификација се постиже глаголима као што су *цепа ти се*, *кида ти се* итд. у саставу фразеологизама, који се у њиховој семантичкој интерпретацији отелотворују у виду прилога ‘јак’, ‘веома’ и ‘дубоко’ односно придева ‘јак’ уз именицу *жалост*, *туга*. Почетак емоционалног процеса, често праћен и еволутивношћу, означавају изрази *клонути (падати, пасти) духом*, *посијати се (посути) се прахом (пелом) по глави*,¹²² *стеже се (стеже се) коме срце (око срца)*, *вило се коме око срца*. Перфективношћу су обележени изрази *душа је кога заболела*, *срце (до срца) је кога заболело*, *зави ти се (увити се) у црно*,¹²³ *обесити (опустити) брк (брке, бркове)*, *обесити (оборити) главу*, *обесити (спустити, покуњити, најети) нос*, међу којима прва четири имају и интензификациону компоненту у свом значењу. Туга, потиштеност и нерасположење фразеологизмима могу бити обележене и као осећања односно расположења која прате одређену радњу. То се исказује глобалним фразеолошким обртом *покуњене главе* или компонентним фразеологизмима *ошати (излазити и др.) покуњена носа*, *ићи као на губилиште*.

Б. НОСИЛАЦ ТУГЕ. Доживљавач туге посредно се истиче фразеологизмима *лак на сузи* и *тврда на сузи*, који квалификују црте личности засноване на склоности њихових носилаца да с одређеном лакоћом или тежином доживљавају тужне емоције и расположења односно да их испољавају плачем. У осталим случајевима није посебно истакнут, али је неизоставни део концептуалне структуре емоција.

¹²² У значењу овог израза садржан је и податак о изазивачу туге: ‘преда(ва)ти се, великој жалости због какве несреће’.

¹²³ И овај израз носи податак о узроку туге – то је смрт драге и блиске особе.

В. ИЗАЗИВАЊЕ ТУГЕ. Фразеологизмима из ове тематске скупине може бити назначено и изазивање душевне боли у другом учеснику, што се на морфосинтаксичком плану одражава обавезним реакцијским окружењем израза: *цејати* (*йарати*, *кидати*) коме *срце*, *раскинути* коме *срце*, *йробосити* (*раздерати*) коме *душу* (*срце*), *забосити* коме *нож у срце*, *босити* (*убосити*) кога у *срце*, *ранити* кога у *срце*, *ломити* (*сломити*, *разбити* и сл.) коме *срце*, *разайињати кога на крст*, *завијати* (*увии*) у *црно кога*, *мејинути* (*сйавијати*) *соли на живу рану*, *жанути* (*йронути*, *ражалосйијати* и сл.) кога *до суза*. Каузативну компоненту у њиховом значењу, често праћену интензификационом, сугеришу глаголске лексеме и изрази као саставни део њихове лексикографске дефиниције: ‘растужити’, ‘ражалостити’, ‘причинити, причињавати велику душевну бол’. Иако у значењу већине израза није садржан прецизан податак о природи иницирања емоције, тј. о томе да ли га остварује човек својим планским, свесним или несвесним деловањем, за субјекатски аргумент израза *йече кога на души*, *лежати* коме *као камен на срицу*, *лежати* (*бијати*) коме *на души* може се рећи да носи обележје живо /-/ и има улогу непосредног изазивача емоције.

Г. ИСПОЉАВАЊЕ ТУГЕ. На тугу, потиштеност и нерасположење може се указати и истицањем њиховог спољашњег израза. Фразеологизми у српском језику показују да се ове емоције и расположења манифестују:

а. плачем – *йливати* ([*о*]куйати се) у *сузама* ‘много плакати’, *жушијати се* (*давијати се*, *жрцати* и др.) у *сузама* ‘јакко, мого, горко плакати’, *кидати се од йлача* ‘ридати, болно плакати’, *йлакајати као мало дејте* ‘плакати без устежања, без прикривања’, *йлакајати* (*расйлакајати се*, *зайлакајати*, *зайлакајати се*, *јецајати* и сл.) *као љуџа* (*црна* и сл.) *жодина* ‘јакко, горко плакати, заплакати’, *йлакајати као киша* ‘јакко плакати’, (*за*)кукајати *као сиња кукавица* ‘јакко плакати, заплакати’, *крокодилске сузе* ‘лажно изражавање жалости; претварање’;

б. положајем тела и покретима делова тела – *сйворијати се каменом* ‘постати непомичан, запањити се, пренеразити се (од велике жалости, бола и сл.)’, *држати се* (*изгледати* и сл.) *као йокисла кокош* ‘бити потиштен, утучен, увређен’, *држати се као йокисли* (*йрокисли*) *врабац* ‘држати се покуњено, снужено, безвољно’;

в. смрћу – *срце је* коме *йрејукло* ‘од жалости, туге, бола умрети’.

*

Централни део концепта туге и овде чини емоционални процес који захвата носиоца емоције и који се често реализује са израженим интензитетом. Његовој ближој периферији припада сегмент концепта који се тиче иницирања туге у другом учеснику, као и њено испољавање. Фразеолошка семантика дозвољава, дакле, конструисање следеће структуре:

1. емоционални процес остварује се као захватање носиоца тугом или као иницирање ове емоције;
2. носилац туге захваћен је обично емоцијом јачег интензитета;
3. интензивно осећање туге манифестује се спољашњим показатељима – интензивним плакањем, посебним држањем тела и смрћу;
4. туга се јавља и као емоција којој поједини носиоци могу бити више склони од неких других.

6.5.2. Механизми концептуализације

6.5.2.1. Различити типови метаfore и метонимије омогућавају формирање специфичног фразеолошког значења које се тиче туге и њој сродних емоција, стања и расположења.

6.5.2.2. Метонимијски засновани фразеологизми показују да се у нашем језику туга поима преко понашања и активности које настају као њена последица односно манифестација. Дакле, најчешћи метонимијски принцип и у овом случају може се формулисати овако: МАНИФЕСТАЦИЈА ТУГЕ → ТУГА. На овај начин настали су углавном фразеологизми којима се обележавају туга и жалост изазване смрћу блиске особе и који одсликавају традиционални обичај ношења црне гардеробе као знак жалости такве врсте:¹²⁴ *дојасџи црна руха, црну вуну ђресџи за ким, завџи се (увџи се) у црно*. Истом концептуалном систему припада и израз с каузативном семантиком – *завџи (увџи) у црно* кога ‘унесрећити, ожалостити кога (проузроковавши чију смрт)’.

Нефразеолошком структуром израза *ломџи руке, кришиџи ђрсије и биџи се (ђруваџи се) у ђруди (ђрса)* обележене су моторне активности које одају душевни бол, а које у новој, фразеолошкој форми управо функционишу као носиоци датог емотивног процеса.

Исти модел у основи је израза чији полазни садржај сугерише хоризонталну промену положаја тела или његових делова, тј. њихово спуштање с вишег положаја на нижи, као непосредни израз потиштености, нпр. *обесиџи (оџусџиџи) брк (брке, бркове), обесиџи (обориџи) ѓлаву, обесиџи (сџусџиџи, џокуњџи, најџи) нос, џокуњене ѓлаве, оџиџи (излазиџи и др.) џокуњена носа*. На основу телесног показатеља емотивног стања, који се уклапа у просторни образац вертикалности ГОРЕ–ДОЛЕ у нашој свести, а који је подвргнут биполарном вредновању, развила се метафора ДОБРО ЈЕ ГОРЕ, ЛОШЕ ЈЕ ДОЛЕ

¹²⁴ Туговање за мртвима изражава се и црном и белом бојом. Бела жалост наговештава да је избијање привремено, тј. да ће се празнина испунити, због чега се сматра жалошћу за боговима и краљевима, који ће се изнова родити. Насупрот томе, црна жалост је мучнија – у црном се тугује због коначног губитка (Gerbran, Ševalije 2013: 109).

и њена специфична варијанта позитивно стање духа је ГОРЕ, НЕГАТИВНО СТАЊЕ ДУХА ЈЕ ДОЛЕ.¹²⁵

У компонентном фразеологизму *ганутии* (*тпрунутии*, *ражалостити* и сл.) кога *до суза* ‘дубоко ганути, јако ражалостити кога’ носилац фразеолошког значење јесте предлошка генитивска конструкција у функцији квантификатора (Мршевић Радовић 1987: 78). Њоме се интензитет душевног бола сугерише тако што се истиче физиолошка активност која се јавља као његова последица.

6.5.2.3. Значење знатног броја фразеологизама формирано је заједничким деловањем метафоре и метонимије. Ови примери анализирани су на основу изворних домена који мотивишу фразеологизационе процесе.

А. Природне појаве. Изрази с глаголима *ћући* (*ћуцајти*), *цејати* (*се*), *кидајти* (*се*) и сл., чије нефразеолошко значење указује на својеврсно одвајање делова неке целине од ње саме, показују да се туга и њој сродне емоције доживљавају као деловање унутрашње силе на наше тело и органе у којима су садржане. Дакле, примери са значењем веома интензивне туге и дубоке ожалостљености, као што су следећи *раскидајти се* (*ћући*, *ћукнути*) од *тлуђе*, *ћукне* (*прећукне*) коме *срце*, *кида се* (*ћара се*, *цеја се*) коме *срце*, *кидајти се* од *плача*, потврђују постојање најопштије метафоре за емоције – ЕМОЦИЈЕ СУ ТЕЧНОСТ У САДРЖИВАЧУ (ЕНГЛ. EMOTION IS A FLUID IN A CONTAINER, Kövecses 2010: 108). Уколико постану интензивне, оне се узбуркају и почињу да притискају простор у којем су садржане, а он се, под снажним притиском, распада. Са истим изворним доменом срећу се и фразеологизми каузативне семантике *цејати* (*ћарајти*, *кидајти*) коме *срце* и *раскинути* коме *срце* у значењу: ‘зада(ва)ти коме велику душевну бол, растужи(ва)ти кога’. У наведеним примерима различитим облицима деловања изложено је срце, као централни орган у којем су смештене емоције. Метонимијску основу треба тражити управо у вези између саме емоције и начина на који се она испољава, а то је најчешће непријатан осећај у пределу срца.

Веома јак плач односно сузе као манифестација душевног бола у нашем концептуалном систему повезују се још и с дубоком водом у којој се може ‘пливати (купати)’ односно ‘удавити’: *пливајти* ([о]кујајти се) у *сузама*, *џушијти се* (*давијти се*, *џрцајти* и др.) у *сузама*.

Б. Физички, телесни бол. Туга и њој сродне емоције и емотивна стања доживљавају се често као конкретне категорије – физички, телесни бол смештен у срцу као типичном органу који садржи емоције или на души: *рана на срцу*, *жива рана*, *боли* (*заболи*) кога *душа* (*у души*, *срце*), *ћече* кога *на души*, *срце се* коме *чуја из џруди*.

Нефразеолошку основу израза с каузативном семантичком компонентом којима се изриче иницирање туге и патње у другом учеснику углавном

¹²⁵ Ову метафору налазимо и у изразу *клонути* (*ћадајти*, *ћастити*) *духом*; њу ће потврдити примери у даљој анализи, а детаљније о њој в. у: Rasulić 2004: 219–224.

сти, тј. његове склоности да на одређене спољашње утиске реагује осећањем туге и плачем односно одсуством такве реакције. Ове особине поимају се преко својстава карактеристичних за предметни свет (*тврдо, лак*).

6.5.2.4. Даље се даје преглед изворних домена за примере формиране по метафоричном моделу.

А. АТМОСФЕРСКЕ ПРИЛИКЕ. Компонентни фразеологизам поредбене структуре *плакајти као киша* у значењу ‘јак плакати’ у другом делу садржи назив природне појаве с којом се плакање као најчешћи израз туге асоцијативно повезује. Ова веза заснована је на искуству, тј. на нашем знању о изгледу суза. Оне, дакле, по свом изгледу и саставу подсећају на кишне капи, а уколико се јављају у већој количини, то заиста асоцира на кишу. Исти механизам у основи је и варијантног фразеологизма *плакајти (расплакајти се, заплакајти, заплакајти се, јецајти* и сл.) *као љућа (црна* и сл.) *година*, где је лексема *година* употребљена у значењу *киша* (Шипка 2007: 257–258).¹²⁶

Б. ЖИВОТИЊСКИ СВЕТ. Спољашње манифестације туге и жалости у српској фразеологији повезују се с понашањем и изгледом одређених животиња.

Тако се у фразеологизму *(за)кукајти као сиња кукавица* веома јак плач поистовећује са звуком који испушта ова птица. Дати израз утемељен је у словенској народној традицији, где је јасно изражена женска симболика ове животиње. У народним етиолошким легендама њено порекло везује се за жену и најчешће је последица кршења породичних рођачких или брачних веза и односа као што су губитак мужа, вољеног сина, брата, одбијање младожење и сл. (Гура 2005: 513). На основу ових представа развило се једно од секундарних значења лексеме *кукавица*, у РСАНУ наведено под четвртм тачком – ‘она коју је снашла нека несрећа, она која пати, која је ожалостљена, која изазива жаљење, несрећница, јадница, невољница’.

Израз *крокодилске сузе*, који указује на лажно изражавање жалости, на претварање, развио се на основу нашег знања о физиолошким карактеристикама крокодила. Наиме, пошто су код ове животиње сузне и пљувачне жлезде повезане, када уноси храну, почиње рефлексно да испушта крупне сузе (Шипка 2007: 215–216).

Држање тела које одаје тугу, утученост, потиштеност и снуженост пореди се са изгледом покисле кокошке или врапца – *држајти се (изгледајти* и сл.) *као покисла кокош, држајти се као покисли (прокисли) врабац*. Избор зоонима у овим изразима предоређен је физичким својствима животиња које именују, пре свега обавијеношћу њиховог тела перјем, које им, уколико се покваси, даје веома непријатан изглед.

¹²⁶ Под тачком пет РСАНУ наводи следеће значење лексеме *година* – ‘киша; невреме, непогода, олуја’, које је оквалификовано као покрајинско.

В. Религијски свет. Причињавање патње другоме и неправедно наношење психичког бола говорници српског језика разумеју преко библијске епизоде у којој је описано Христово страдање разапињањем његовог тела на крст. Стога за фразеологизам *разайиџајти* кога на *крст*, који значи ‘задавати коме непрестане бриге и патње’, можемо рећи да има религијску утемељеност, али он у исто време потврђује постојање још једне метафоре по којој се наношење душевног бола поима као наношење телесног бола.

Иако израз *йосийајти се (йосуйти) се йрахом (йейелом) йо глави*, који значи ‘преда(ва)ти се, великој жалости због какве несреће’,¹²⁷ својом нефразеолошком структуром упућује на одређену активност, порекло његовог фразеолошког значења треба тражити у древном обичају Јевреја „да посипају главу пепелом у знак жалости због своје несреће или несреће других људи [...] Касније је исти обичај, с донекле измењеним ритуалним смислом и садржајем, пренесен у хришћанску религију, где се задржао до данас, највише код католика” (Шипка 2007: 72–74).

6.6. Радост

6.6.1. Психолошки аспект

П. Екман сматра да су лексеме радост и срећа недовољно семантички спецификоване јер не прецизирају о којој се тачно емоцији ради. Овај аутор користи термин пријатне емоције и у њих укључује: чулне пријатности (којих има пет), забављање, задовољство, узбуђеност, олакшање, чуђење, екстазу, фјеро, накхас, усхићеност, захвалност и шаденфројде.¹²⁸ Према речима овог аутора, пријатне емоције покрећу наше животе, подстичући нас да радимо оно што је за нас добро. При томе, људи се међусобно разликују у погледу тога које пријатне емоције настоје да доживе и тако организују свој живот.

Пријатне емоције могу изазвати: поновни сусрет са особом према којој се осећа приврженост, затим рођење детета, присуство вољене особе итд. Повезане су с одређеним расположењима која могу дуго да трају, као и с одређеним цртама личности. Наиме, нека истраживања су показала да

¹²⁷ Овај израз чешће се реализује у значењу ‘покајати се јавно’, које је због различитих историјских и друштвено-политичких околности добило негативну конотацију те се њиме данас указује на „лажно, неискрено и изнуђено кајање” (Шипка 2007: 72–74).

¹²⁸ Због недостатка одговарајућих лексема у енглеском П. Екман се служи називима из других језика. Из италијанског преузима реч *фјеро* да би њоме означио врло пријатно осећање које се јавља у тренутку када се постигне велики успех, тј. када се оствари циљ који је представљао велики изазов. На јидишу *накхас* је емоционално искуство у којем се комбинују задовољство и понос, док је *шаденфројде* у немачком назив за пријатно осећање које човек доживи када схвати да је његов најгори непријатељ тешко пропатио (Ekman 2011: 252–255).

су веома екстровертни и емоционално стабилни људи срећнији, те да су оптимистични људи бољег здравља и да дуже живе. Главни фацијални сигнал пријатних емоција јесте осмех, док се на основу гласа успостављају разлике међу њима. Међутим, пошто се људи осмехују и у случајевима када не доживљавају пријатне емоције, истраживања су показала да се поузданим изразом праве пријатности може сматрати осмех који активира мишиће око очију (Ekman 2011: 245–262).

6.6.2. Когнитивнолингвистички аспект

Концепт радости лексикализује се преко следећих семантичко-деривационих низова: *радосѝ* – *радосѝан* – *радоватиѝ се* (*обрадоватиѝ се*), *срећа* – *срећан* – *усрећитиѝ се*), *весео* – *веселосѝ* – *веселитиѝ се* (*развеселитиѝ се*), *расѝоложење* – *расѝоложеносѝ* – (*о*)*расѝоложитиѝ се*), *смех* – *насмејан* – *смејатиѝ се* итд.

Компонента ‘добре ствари’ се догађају људима има најважније место у сценаријима лексема *радосѝ*, *срећан*, *задовољан*, *усхићен*, *узбуђен* (Wierzbicka 1992). За лексему *радосѝ* А. Вјежбицка (Wierzbicka 1992: 565) формулише овакав сценарио:

Х осећа нешто
понекад особа помисли ово:
догађа се нешто веома добро
желим ово
због тога особа осећа нешто веома добро
Х се овако осећа.

Како наводи ова ауторка, концепт радости веома је једноставан и нема еквивалента међу лексемама које обележавају негативне емоције. Дакле, према њеном мишљењу, између *џуђе* и *радосѝи* не може се повући паралела зато што је прототипична ситуација *џуђе* заснована на прошлим догађајима (губитак, смрт, раздвајање), док *радосѝ* подразумева да се нешто добро догађа у садашњости. Осим тога, концепт *радосѝи* не укључује компоненте пасивности и резигнације, карактеристичне за *џуђе*. Главну разлику између лексема *срећа* и *радосѝ* А. Вјежбицка види у њиховој маркираности у погледу обележја лично / нелично. *Срећа* има својство личног, за разлику од *радосѝи*, која је неспецификована односно код које се ово својство остварује као могуће. Такође, *радосѝ* подразумева садашњост, док *срећа* обухвата перспективу прошлости и одсуство даље жеље (Wierzbicka 1992: 566).

3. Кевечеш (Kövecses 2010: 113–116) издваја три прототипична когнитивна модела среће: 1. срећа као тренутна реакција, 2. срећа као вредност, 3. срећа као ‘драго ми је’.

Први модел укључује радост као један облик среће. Он обухвата следеће компоненте:

- узрок радости: подразумева тежњу ка постизању неког циља и успех у томе, због чега следи емоционална реакција;
- постојање радости: задовољство које особа осећа одражава сјај њених очију, смех, скакање; особа има позитиван поглед на свет и потребу да своја осећања подели с другима; не може се одупрети емоцијама итд.;
- покушај да се емоција контролише;¹²⁹
- губитак контроле;
- акција.

Други модел среће подразумева мирније стање са једва приметном реакцијом и без јасно назначеног посебног узрока. Он укључује две компоненте:

- узроке среће (слобода, здравље љубав);
- постојање среће: то је стање које траје дуго; повезано је с позитивном вредношћу; пожељно је и пријатно; даје осећај усклађености са светом итд.

Последњи модел тиче се среће као благе позитивне емоционалне реакције на околности које немају посебан значај. У таквим случајевима, због умањене реакције, нема потребе за контролисањем емоција. Овај модел садржи две компоненте:

- узрок радости: подразумева тежњу ка постизању неког циља и успех у томе, због чега следи емоционална реакција;
- постојање радости: осећа се задовољство и показује блажа реакција као што је сјај у очима и осмех или повишена телесна температура и убрзан рад срца; постоји позитиван поглед на свет и осећај усклађености са светом.

6.7. Концепт радости у фразеологији

6.7.1. Структура концепта

Фразеолошким јединицама у нашем језику обухваћени су следећи аспекти радости и њој сродних емоција и расположења:

- а. радост као унутрашњи процес;
- б. носилац осећања или доживљаваач;
- в. изазивање осећања;
- г. испољавање радости.

¹²⁹ Према овом аутору, дискутабилно је питање да ли је компонента покушаја контроле код среће подједнако важна као код других, негативних емоција. З. Кевечеш сматра да се у западној култури уопште интензивне емоције негативно вреднују, што објашњава присуство ове компоненте код позитивних емоција (Kövecses 2010: 114).

А. РАДОСТ КАО ПРОЦЕС. На позитивно расположење указује један фразеологизам са структуром именичке синтагме – *џуне жруди*. Њиме се само описује дато емотивно стање које се јавља у блажој форми, без елемената заноса и усхићености. Фразеолошким обртима могу бити обележени различити сегменти медијалношћу обележеног емоционалног процеса који се подводи под концепт радости. Њима се указује на позитивно емоционално стање као процес у трајању, што показују следећи примери: *лако је коме џри души (срцу)*, *џуно је коме срце*, *расџе коме каџа (кика)*, *џрљаџи руке*, *мило (угодно и сл.) је коме око срца*, *жладџи (џрљаџи) браду*, *жладџи брк*, *(на)смеџи се коме брк*, *биџи (осећаџи се, налазиџи се и сл.) у свом елементу*, *доџло (сџало) је коме срце на месџо (на меру)*, *срце је коме на месџу*. Интензификациону компоненту у свом семантичком садржају, којом се исказује јачи степен ове емоције, имају изрази *баџиџи (баџаџи) каџу увис*, *биџи (из)ван себе*, *биџи луд (џијан) од сређе*, *џолудџи од сређе*, *срце коме скочи (заџра, задрхџи)*, *срце кличе (расџе)*, *биџи на девџом небу*, *(рас)џоџиџи се од милине (у милини)*. У семантичкој интерпретацији ових изрази носиоци интензификационе компоненте јесу прилози ‘веома, врло’, придев ‘велик’ уз именице *радосџи*, *задовољсџиво*, односно префикс ‘пре-’ (‘пресрећан’). Почетак позитивног расположења означен је обртом *окреџаџи (окренуџи, баџиџи, удариџи, џераџи) брижу на веселе*, док су перфективношћу обележени изрази *џоново (изнова) се родиџи* и *жракну коме срце од радосџи*. У функцији квалификације позитивног емотивног стања субјекатског појма у тренутку обављања неке радње јавља се израз *џуна срца, с џуним срцем* (учинити шта).

Б. НОСИЛАЦ РАДОСТИ. Носилац дате емоције није посебно истакнут фразеолошким јединицама, али се његово присуство у структури контекста имплицира.

В. ИЗАЗИВАЊЕ РАДОСТИ. Каузативну семантику, која подразумева иницирање радости и расположења у другом учеснику одређене ситуације, има обрт *расџер(ив)аџи (разжонџи) облаке у значењу ‘(у)чинити да се неко расположи, унети, уносити расположење, радост’*. Улога каузатора резервисана је за појмове с обележје живо /+/.

Г. ИСПОЉАВАЊЕ РАДОСТИ. Знатан број фразеологизама из концептуалног поља радости и сређе означава смејање као најчешћи и најуобичајенији израз ових емоција. Ови обрти, међутим, разликују се међусобно по томе на коју врсту осмеха упућују односно по врсти узрока који иницира овакву манифестацију емоције. Тако се могу запазити фразеологизми који указују на осмех или смејање као:

а. реакцију на смешан догађај или вербални чин, која се обично испољава у веома израженој мери те се значења изрази могу свести на заједничку семантичку интерпретацију ‘много се и јако смејати’ – *џасџи мрџав од смеха*, *хџеџи џоџинуџи од смеха*, *џоцркаџи (џући, џокидаџи се и сл.) од*

*смеха, ућишкити се од смеха, (у)хватајти се за стомак од смеха (смејући се), смејати се (кесити се, церити се) као луд на брашно;*¹³⁰

б. израз искрене радости и задовољства – *смејати се (церити се и сл.) од уха до уха* ‘широко, весело се смејати, церити’, *(на)смејати се од (свег) срца* ‘(на)смејати се, искрено, до миле воље’;

в. израз негативног односа према предмету о којем је реч или другом учеснику ситуације односно као израз неискрености – *смејати се (смешкајти се, ругајти се и др.) испод брка (под брком)* ‘смејати се кришом, подмукло, ругати се подмукло’, *(на)смејати се (церити се) коме у брк* ‘отворено, дрско се (на)смејати, (на)смејати се коме у лице, у очи, ругати се’, *(на)смејати се у браду* ‘неупадљиво се смејати, подсмехивати се, подсмехнути се’, *крокодилски смех* ‘лажан, неискрен смех’.

*

И у случају радости и њој блиских осећања и расположења, емоционални процес чини средиште концепта, а ближој периферији припада сегмент који се тиче испољавања емоције. Остали сегменти остају углавном занемарени. Концепт радости изгледа овако:

1. емоционални процес остварује се као захватање носиоца радошћу или ређе као иницирање ове емоције;
2. носилац радости захваћен је емоцијом јачег или слабијег интензитета;
3. интензивно осећање радости манифестује се најчешће смехом као спољашњим показатељем;
4. смех, међутим, може бити и одраз другачијег расположења.

6.7.2. Механизми концептуализације радости

6.7.2.1. Као и у претходним случајевима, метафора и метонимија су најчешћи когнитивни механизми у концептуализацији позитивних емоција и расположења, у које укључујемо радост, срећу, задовољство итд. Посебну улогу у овом процесу, такође, имају лексеме *срце*, *жруди* и *душа*, у улози садрживача радости и њој сродних емоција.¹³¹

6.7.2.2. И код фразеологизама који реферишу о тзв. пријатним емоцијама појмовна метонимија остварује се по принципу: МАНИФЕСТАЦИЈА ЕМОЦИЈЕ → ЕМОЦИЈА. Дакле, њихове базне, нефразеолошке структуре денотирају различите телесне покрете и уопште моторне активности које се изводе као из-

¹³⁰ Исти израз значи још и ‘смејати се без разлога’.

¹³¹ Искреност је, такође, садржана у срцу, што потврђује израз *(на)смејати се од (свег) срца* у значењу ‘(на)смејати се, искрено, до миле воље’.

раз радости, задовољства и доброг расположења: *бацџићи (бацаџићи) кају увис, ђирљаџи руке, жладиџи (џирљаџи) браду, жладиџи брк, (на)смеџи се коме брк, (у)хваџиџи се за сџомак од смеџа (смејући се), ваљаџи се од смеџа.*

Предлошка конструкција у улози зависног члана компонентних фразеологизама с глаголом *смејаџи се* и њему сродним лексемама у управном делу има улогу својеврсног квалификатора, којим се управна радња детерминише у одређеном правцу. Наиме, ови глаголско-именички фразеологизми у начелу указују на смејање, али се одговарајућом предлошко-падежном конструкцијом у њиховом саставу сугерише тип ове манифестације односно изазивач који је подстиче. Подстрекач може бити искрено осећање радости, као у примеру *смејаџи се (џериџи се и сл.) од уха до уха*, односно негативан, подругљив (прикривен или отворено исказан) став према саговорнику или предмету о којем је реч: *(на)смејаџи се у браду, смејаџи се (смеџаџи се, руџаџи се) испод брка (џод брком), (на)смејаџи се (џериџи се) коме у брк.*

6.7.2.3. Многи фразеологизми развијају своја значења метафоризацијом заснованом на метонимијском семантичком транспоновању.¹³²

А. ПРИРОДНЕ ПОЈАВЕ. И радост се у српској фразеологији концептуализује помоћу једне од најосновнијих и најзначајнијих метафора за емоције – ЕМОЦИЈЕ СУ ТЕЧНОСТ У САДРЖИВАЧУ (ЕНГЛ. EMOTION IS A FLUID IN A CONTAINER, Kövecses 2010: 108). То најпре потврђују примери *џуне жруди, џуно је коме срце, џуна срца, с џуним срцем* (учинити шта), указујући на меру у којој је радост, схваћена као течност, заступљена у садрживачу – она га, наиме, у потпуности испуњава. Метонимијску подлогу ове метафоре чини, такође, субјективан осећај који се ствара у пределу срца и груди у тренуцима интензивног осећања радости и среће.

Други тип истог појмовног модела репрезентују изрази *џући од смеџа, (џо)кидаџи се (џеџаџи се, искидаџи се) од смеџа*. И они су мотивисани физиолошким осећајем притиска у грудима и телу при појави интензивног смеџа као манифестације пријатних осећања.

Б. МЕНТАЛНИ ПОРЕМЕЋАЈ – ЛУДИЛО, ПИЈАНСТВО.¹³³ Веома интензивно осећање среће и радости повезује се с посебним менталним стањем – лудилом или пијанством, што потврђују изрази: *биџи луд (џијан) од среће, џолудеџи од среће*, који имају и метонимијску подлогу, будући да се поремећај у рационалном расуђивању јавља као последица изражених емоција. Исти изворни домен запажа се и у поредбеном фразеологизму *смејаџи се (кесиџи се, џериџи се) као луд на брашно* ‘смејати се без разлога; јако се смејати’.

¹³² У оквиру концепта среће З. Кевечеш разликује три типа појмовне метафоре: опште емоционалне метафоре, метафоре којима се процењује концепт среће, метафоре које откривају феноменолошку природу среће (Kövecses 2010: 111–112).

¹³³ Метафоре СРЕЋА ЈЕ ПИЈАНСТВО (HAPPINESS IS BEING DRUNK) И СРЕЋА ЈЕ ЛУДИЛО (HAPPINESS IS INSANITY) карактеристичне су и за енглески језик (Kövecses 2010: 99–112).

који највероватније настаје експанзијом уже структуре (*смејати се као луд*) како би се конкретизовала и обновила слика, а тиме појачали стилски ефекти. Експанзија се остварује синонимним конституентом, хиперболом или неким апсурдним конституентом, чиме се појачава њена експресивност (Мршевић Радовић 1987: 44). Међутим, последњи пример може имати и културну конотацију, пошто је мотивисан радњом везаном за обред жртвовања, који је касније опонашан у лакрдијашким сценама у оквиру традиционалних светковина (в. Мршевић Радовић 2008: 54).

В. ФИЗИОЛОШКА И ФИЗИЧКА АКТИВНОСТ. Осећање олакшања и радости, обично настало после неке тешкоће и неизвесности, доводи се у везу с рађањем: *поново (изнова) се родио*, јер се процесом поновног доласка на свет поништава претходно непријатно искуство.¹³⁴ Рођење и радост припадају истом појмовном домену јер међу њима постоји узрочно-последична веза.

Једна мања група варијантних фразеологизама има структуру протестне реченице у којој функцију субјекта обавља именица *срце*, док је глаголска радња која му се приписује својствена човеку: *срце коме скочи (заигра, задрхти), срце кличе (расте), ђракну коме срце од радости*. Будући да се глаголима обележавају активности које представљају манифестацију пријатних емоција (играње, скакање, клицање и сл.), ови изрази имају метонимијску утемељеност.¹³⁵

Г. ПРИЈАТНОСТ/ЛАКОЋА. Радост и задовољство могу се поимати и као пријатан физички осећај односно лакоћа око органа садрживача емоција: *мило (угодно и сл.) је коме око срца, лако је коме при души (срцу)*.

Д. СМРТ/УКОЧЕНОСТ. У фразеолошким глаголско-именичким синтаagmaма *паста мртав од смеха, хилећи погинути од смеха, покочити се од смеха, поцркати од смеха* израз радости доводи се у везу са смрћу и укоченошћу као посебним стањем организма. Интензификациона компонента у фразеолошком значењу 'много се и јако смејати' развија се управо због присуства глаголског конституента који у својој примарној реализацији указује на престанак виталних функција организма или веома блиско стање укочености. Дакле, овим изразима обележава се смех чија сила узрокује у организму стање које се може поредити са смрћу.

6.7.2.4. Остали примери фразеологизрани су на семантичком плану дековањем метафоре, уз различите изворне домене.

А. АТМОСФЕРСКЕ ПРИЛИКЕ. Израз *растер(ив)ати (разгони) облаке*, који значи '(у)чинити да се неко расположи, унети, уносити расположење, радост', указују на то да се у нашем концептуалном систему позитивна и

¹³⁴ Сличан преокрет у расположењу, тј. прелазак из негативног у позитивно илуструје и пример *окрепнути (окренути, бацили, ударили, терали) бригу на весеље*.

¹³⁵ Појмовне метонимије среће гласе: СКАКАЊЕ ГОРЕ И ДОЛЕ ЗА СРЕЋУ, ИГРАЊЕ, ПЕВАЊЕ ЗА СРЕЋУ (Kövecses 2010: 112).

негативна расположења повезују с атмосферским приликама. То потврђују секундарна значења лексема *облак* (‘намргођеност, намрштеност, смркнутост као одраз забринутости, нерасположења, љутње и сл.’; ‘израз лица који одражава нечије тмурно, лоше расположење, зловољу, забринутост’; ‘притисак (на душу, на расположење), тескоба, невоља, неспокојство’, РСАНУ), *ведар* (‘добро расположен, весео, радостан’; ‘који показује, оличава добро расположење, веселост’, РСАНУ), *тмуран* (‘натмурен, намргођен; лоше расположен’, РМС) и сл.

Б. ПРОСТОР И ДИНАМИКА У ПРОСТОРУ. Пријатне емоције у нашој фразеологији поимају се и преко просторних релација које подразумевају хоризонталну и вертикалну промену положаја тела у целини или неког његовог органа као типичног садрживача емоција односно њихову лоцираност на одређеном месту.

Фразеологизми *срце расте* и *расте* коме *каја* (*кика*) потврђују постојање опште оријентационе метафоре – СРЕЋА ЈЕ ГОРЕ (ЕНГЛ. HAPPY IS UP, Lakoff, Johnson 2003: 15; Kövecse 2010: 195). Исто је и са изразом *бити на деветом небу*, чији изворни домен подразумева удаљеност од земље (ЕНГЛ. BEING HAPPY IS BEING OFF THE GROUND: She was *on cloud nine*, Kövecses 2010: 97). Иначе, настанак овог обрта доводи се у везу с некадашњим космичким представама. Сматрало се да се васиона састоји из девет или десет сфера, а да је у спољној деветој (десетој) седиште врховног творца. До Бога се човек могао успети само лествицама (Мршевић Радовић 1987: 128).

Просторну релацију унутра–споља одражавају фразеологизми *бити (из)ван себе* и *бити (осећати се, налазити се и сл.) у свом елементу*. Први израз, који подразумева својеврсну просторну измештеност, тј. напуштање властитог тела занимљив је због тога што може обележити и интензивно осећање љутње.

Пажњу привлаче и изрази са соматизмом *срце*, који указују на то да се стање пријатности и задовољства постиже само уколико се овај орган, садрживач емоција, налази на свом месту: *дошло (стигло) је коме срце на место (на меру)*, *срце је коме на месту*.

В. ЖИВОТИЊСКИ СВЕТ. Фразеологизам *крокодилски смех* значење ‘лажан, неискрен смех’ развија аналогijом према изразу *крокодилске сузе* (Шипка 2007: 216), заснованом на знању говорника о специфичном понашању ове врсте животиња.

6.8. Завршне напомене

Анализа фразеолошких јединица којима се обележавају различити аспекти емоција као што су љутња, туга и радост показује да се ови кон-

цепти у нашој фразеологији мање или више подударају са истим концептима у српском језику уопште, као и у другим језицима. Дакле, фразеологизми региструју следеће аспекте поменутих емоција као когнитивнолингвистичких феномена: 1. носиоца емотивног стања, 2. емотивни процес, 3. изазивање емоције у другоме, 4. испољавање емоције у виду спољашњих промена или новог психолошког стања, 5. особине схваћене као привремене или сталне црте личности. Иако нису сви елементи заступљени у свим емоционалним концептима, они откривају најважније аспекте емоција као психолошких категорија. Управо због психолошке заснованости дати концепти имају бројне универзалне црте, заједничке говорним представницима различитих, често несродних језика и култура.

У концептуализацији љутње, туге и радости у српској фразеологији учествују уобичајени когнитивни механизми као што су појмовна метонимија и метафора, које се у знатном броју случајева удружују. Сва три емоционална концепта имају заједничку појмовну метонимију утемељену на обрасцу који подразумева обележавање емоције изразом који у својој нефразеолошкој основи именује емоционалну реакцију (*дувајти кроз [на] нос, шкрџујати [шкријати] зубима, ломити руке, кришити прсте, шрљати руке, жладити брк*), што је у когнитивној семантици универзални метонимијски образац (Kövecses 2010: 108). На другој страни, појмовне метафоре заснивају се на веома разноврсним полазним доменима. Грађа показује да су разматрани емоционалним концептима заједнички следећи полазни домени: природне појаве, атмосферске и друге прилике, животињски и биљни свет, просторне релације, физиолошка / физичка активност и сл., што није изненађујуће будући да се многи од њих у когнитивној лингвистици иначе сматрају најчешћим (Kövecses 2010: 18). Осим тога, фразеолошка грађа потврђује и друге општеважеће принципе когнитивне лингвистике по којима значајну улогу у поимању емоција има људско тело као њихов садрживач, о чему сведоче примери: *кићи коме у срцу, пенићи се од беса, љући (љуцајући, свиснући) од беса (једа, муке), раскидајући се (љући, љукнући) од љуге, љукне (љуца, прељукне) коме срце, кида се (љара се, цеја се) коме срце, љуне жруди, љуно је коме срце, љуна срца, с љуним срцем* (учинити шта).

VII. ГОВОР

7.1. Уводне напомене

Способност говорења, као инхерентна и типично људска особина, омогућава најсавршенији вид комуникације међу људима. Било да се одвија у усменој или писменој форми, она обезбеђује најпрецизније преношење информација од адресанта ка адресату.

У својој теорији о наивној слици света Ј. Апресјан издваја говор као најсложенији од свих система зато што се на основу њега човек разликује од остатка живог света који га окружује. Осим тога, ова сложеност објашњава се и лингвистичким разлозима: бројем лексема и граматичких јединица које га опслужују, чињеницом да у његовом тумачењу учествују јединице других система, као и улогом његових појмова у организацији исказа. Овај систем се остварује помоћу језика, а репрезентован је примитивом *џовориџи* (Апресјан 1995: 356–359). А. Вјежбицка издваја глагол *ређи* (енгл. *say*) као семантички примитив за говор. Дати концепт може бити илустрован следећим реченицама: *Рекао сам џи нешџо. Људи џоворе нешџо лоше о џеби. Желим сада нешџо да кажем.* Има веома важну улогу у говору као носилац илокуторне функције, затим у тематској организацији исказа и у основној субјектско-предикатској структури реченице. У лексикону његова најважнија функција везује се за категоризацију дискурса (Wierzbicka 1996: 50).

Примарна функција говорне делатности, која се схвата као конкретна употреба језика, јесте комуникација међу учесницима датог догађаја. У савременом српском језику семантички концепт означен као ‘вербална комуникација’ најчешће је обележен неком од лексема из лексичко-семантичке групе тзв. комуникативних глагола (или *verba dicendi*), као што су *џовориџи*, *ређи*, *казати* итд. односно именицама изведеним од њих: *џовор*, *џриповедање*, *казивање* и сл. Међутим, у одређеним ситуацијама, када се исказ жели субјективно обојити, што је условљено нејезичким чиниоцима, исти концепт могуће је саопштити устаљеним лексичким спојевима који у нашем лексикону имају статус фразеологизама, нпр. *џовориџи (надуђо) и нашироко, млатиџи и празну сламу, немаџи длаке на језику, развезаџи (раздрешиџи) језик* итд.

Наведени фразеолошки обрти, који на различите начине описују и вреднују говорну активност, главни су предмет овог дела истраживања усмереног на утврђивање основних принципа њене концептуализације. За ову прилику анализирано је око 270 фразеологизама.

7.2. Говорна активност

7.2.1. Психофизиолошки аспект

Говорна активност представља сегмент комуникације као ширег догађаја. Стога комуникацију остварену говором сматрамо говорном или вербалном комуникацијом (будући да она може бити остварена и на друге начине односно употребом другачијих средстава комуницирања). У најпростијем смислу говорна комуникација обухвата следеће елементе: говорника, који је у улози извора информације, акустички медијум, у функцији трансмисионог канала, и слушаоца као пријемника информације (Jovićić 1999: 4). Осим пошиљаоца, примаоца поруке и медијума, за остваривање говорне комуникације важни су (језички) код (уређен систем знакова који служе споразумевању и правила за њихову употребу), порука (садржај, информација, саопштење), језички и нејезички контекст (Radovanović 2003: 53–77). Задатак говорника је да у својој свести генерише одређену мисао, затим да одлучи шта ће као поруку саопштити саговорнику и на крају да језички уобличи поруку бирајући одговарајуће речи и изразе и слажући их према граматичким и прагматичким правилима датог језика. Као резултат ових активности настају нервни импулси који се прослеђују до вокалних органа. Покретима мускулатуре говорни механизам претвара се у извор звука посебних својстава која га разликују од свих звукова у природи. Код слушаоца процес је обрнут: акустички сигнал претвара се у лингвистичку поруку која у његовој свести треба да изазове исту мисаону асоцијацију (Jovićić 1999: 5).

Како се види на основу изложеног модела вербалне комуникације, говор има своју менталну (језичку), физиолошку и акустичку основу.¹³⁶ Производе га одговарајући органи говорног апарата, али и наше сазнајне структуре које омогућавају продукцију и разумевање језика. Језик се сматра једном од најсложенијих когнитивних функција, која у себе укључује и друге функције. Стога је предмет лингвистике, али и когнитивне психологије, која пружа увид у процесе и механизме обраде информација, начине складиштења и менталну организацију различитих аспеката језика (Костић 2006: 241). У физичком

¹³⁶ Овако сложен систем комуницирања резултат је природног човековог окружења – ваздуха, што је довело до развоја таквих органа који омогућавају коришћење акустичких таласа за пренос језичких информација (Jovićić 1999: 5).

погледу, говор је акустички сигнал или звук, који има посебне карактеристике, због чега је уједно и предмет акустике.¹³⁷

Биолошку основу говора чине говорни, нервни и слушни органи. Говорни органи формирају комплексан систем у оквиру којег разликујемо три подсистема: а) респираторне (дисајне) органе, б) фонаторни систем и в) вокални тракт (артикулациони систем) (Костић 2006: 246). Органима који учествују у производњи говора примарна функција своди се на задовољење основних биолошких потреба, као што су дисање и уношење хране (Kristal 1987: 124). Енергија за стварање гласова у облику ваздушне струје долази из плућа. Плућни ваздух претвара се у чулне вибрације помоћу различитих органа у гласовном тракту, а најважнији вибраторни извор за произвођење гласова смештен је у ларинксу (гркљану). Гласови се артикулишу помоћу језика, непца и усана (Kristal 1987: 124–131). Затим се повезују у јединствен знаковни систем који обезбеђује преношење поруке претходно уобличене и формулисане у свести говорника.

Знање језика део је садржаја дуготрајне меморије које је, као и остала знања, ускладиштено у облику менталних репрезентација. У оквиру семантичке меморије психоллингвисти издвајају домен у којем су ускладиштене представе појединачних речи. Овај домен зове се ментални лексикон или лексичка меморија. У менталном лексикону ускладиштене су представе речи датог језика, које, поред значења, укључују и њене фонолошке, морфолошке и синтаксичке карактеристике. Неки истраживачи сматрају да језичка правила (граматичка и друга) нису ускладиштена у облику засебних представа у менталном лексикону, већ спадају у процедурално знање, које је део инвентара семантичке меморије. Према овом схватању, примена језичких правила спада у тзв. постлексичке процесе, који се одвијају тек пошто је побуђена представа речи у менталном лексикону (Костић 2006: 255–256).

Аудитивну димензију говора чине интонација, интензитет, темпо и пауза, док визуелним димензијама припадају мимика, гест и стварни контекст. Интонација је промена тонске висине. Интензитет подразумева јачину говора и може бити средњи, ослабљен или појачан, па се говори о тихом говору или шапату, о средњем или уобичајеном говорном интензитету и појачаном интензитету или викању. Интензитет говора прилагођава се говорној ситуацији и зависи од удаљености учесника комуникације, степену блискости међу њима, као и од обавештајне вредности делова исказа. Темпо је брзина говорења и може бити средњи, успорен или убрзан. Средња је говорна брзина од четири до седам слогова у секунди. У логичком устројству реченице успореним темпом истичу се битни елементи исказа, док се додатна обавештења обично остварују убрзаним темпом. Пауза подразумева одсуство акустичке реализације. Она се догађа у временском следу, а не истовремено са осталим

¹³⁷ О акустичким обележјима говора в. детаљније у: Jovičić 1999.

димензијама. Пауза има логичку и стилистичку функцију. Мимика обухвата покрете мишића лица, а гестови – покрете руку, главе, рамена и тела. Мимика има улогу у праћењу и одржавању комуникације. Њоме се изражавају и многи емотивни или интерперсонални садржаји попут разумевања или неразумевања саговорника, слагања или неслагања, задовољства, заинтересованости, сумње, одбојности итд. Неки гестови имају вредност језичке поруке (нпр. климање главом), али у већини случајева, као и мимика, прате говорни израз. И они могу бити одраз емоционалног стања говорника. Стварни контекст односи се на предмете и бића присутна у некој говорној ситуацији, због чега је укључена улога покрета (Vuletić 2007: 71–89).

Говором се остварује најважнија функција језика – споразумевање. Међутим, језик има и друге своје функције, као што су референцијална (одражава однос између поруке и предмета саопштења), емотивна (исказује однос између поруке и њеног пошиљаоца), конативна (своди се на однос поруке према примаоцу), фатичка (подразумева однос између поруке и канала), метајезичка (обухвата однос између поруке и кода) и поетска (сведена на однос поруке према самој себи) (Jakobson 1966: 290–295).

7.2.2. Когнитивнолингвистички аспект

Типична средства за денотацију комуникативне активности остварене говором јесу комуникативни глаголи чија се општа семантика своди на следећу ситуацију: говорни органи ангажовани су ради произвођења одређеног садржаја који се у виду поруке саопштава саговорнику природним људским језиком. Стога су главни елементи описане ситуације: говорник, тј. онај који обавља говорну активност, затим сам чин говорења или произвођења поруке, порука, која настаје као резултат тога чина, и саговорник као други учесник коме је произведени садржај намењен.

Комуникативним глаголима, као специфичном лексичко-семантичком групом глаголских речи, могуће је обележити најразличитије типове комуникативне активности, који се идентификују на основу њихове семантичке структуре. Тзв. глаголима говорења денотира се ситуација у чијем су фокусу говорник и његова говорна активност усмерена ка саговорнику (нпр. *саопштићу ти истину пријатељу*), док се тзв. комуникативним глаголима у ужем смислу обележава комуникативни догађај у којем је у првом плану размена информација с другим учесником, нпр. *разговарати с пријатељем* (Штрбац 2011: 44–52). Вербални чин који укључује само изношење одређеног садржаја именују типични глаголи говорења као што су *говорићу, рећи, казати* и сл., чија се семантика одликује неутралношћу и необележеношћу у било ком погледу. Говорна активност маркирана у погледу изнесеног садржаја, начина реализовања или висине тона која је прати означена је квалификативним

глаголима, какви су *брбљајти*, *блебетјајти*, *жунђајти*, *мрмљајти*, *викајти*, *шаћујајти* и сл., у чијем је значењу доминантна управо компонента којом се квалификује говорење с обзиром на неки од поменутих аспеката. И на крају, ситуације у којима говорник својом активношћу намерава или успева да код саговорника произведе какав додатни учинак обележене су перформативним глаголима говорења: *обавестити*, *ијити*, *наредити*, *обећати* и сл., с диференцијалном семантичком компонентом која упућује на врсту пратеће радње (детаљније в. у: Штрбац 2011).

Уз типичне глаголе говорења уобичајена допуна је објекатска клауза, којом се експлицира садржај уобличене поруке, али су честе и номиналне допуне тематског типа формализоване локативом с предлогом *о* (Ивић 1972). М. Ивић наводи да „облик *некога*, као ни било који други именски облик којим се одређује живо биће, не долази у позицију синтаксичке допуне уз глаголе говорења“ (Ивић 1972б: 28). Шири корпус, међутим, показује да су такви случајеви могући када је реч нпр., о тзв. перформативним глаголима *ожоварајти*, *жрдити*, *кријиковајти* те имамо спојеве: *ожоварајти* / *жрдити* / *кријиковајти* Јовану (Штрбац 2011).

У когнитивној лингвистици, у првом реду оној којој је у фокусу енглески језик, говорна активност била је предмет многих истраживања (в. нпр. Vanparys 1995: 2–5). Највећи утицај на испитивања ове врсте имала је теорија М. Редија о метафори проводнику, по којој су идеје или мисли схваћене као објекти, а речи и друга језичка средства – садрживачи: говорник ставља идеје у речи и преноси их помоћу проводника до слушаоца, који вади идеје из речи (према: Vanparys 1995: 2). Исти домет у лингвистичкој јавности имала је и метафора РАСПРАВА ЈЕ РАТ, коју уводе Џ. Лејкоф и М. Џонсон, а потврђују је изрази овог типа: *Твоје тврдње су неодбрањиве*; *Напао је сваку слабу тачку моје аргументације* итд. По овим ауторима, концепт расправе разуме се преко концепта рата, тј. вербални дискурс поима се преко оружаног сукоба (Lakoff, Johnson 2003: 4–5). У духу Редијеве идеје о језику проводнику, за корпус српског језика Д. Кликовац (2000) издваја следеће метафоре: ГОВОР ЈЕ МАТЕРИЈА (ТЕЧНОСТ У ПОКРЕТУ), а ГОВОРЕЊЕ ЈЕ ЕМИТОВАЊЕ МАТЕРИЈЕ, ГОВОР ЈЕ САДРЖАТЕЉ (за своје делове и њихова значења), РЕЧИ СУ ПРЕДМЕТИ, ГОВОР ЈЕ РЕЂАЊЕ КОМУНИКАЦИЈСКИХ ЈЕДИНИЦА (ПРЕДМЕТА), РЕЧИ СУ ЉУДИ/ЖИВОТИЊЕ, ГОВОРНИК КОМУНИКАЦИЈСКЕ ЈЕДИНИЦЕ (ПРЕДМЕТЕ) УПУЋУЈЕ СЛУШАОЦУ, ОНЕ СТИЖУ ДО ЊЕГА, ОВАЈ ИХ ХВАТА, КОМУНИКАЦИЈА ЈЕ РАЗМЕНА ПРЕДМЕТА, КОМУНИКАЦИЈСКЕ ЈЕДИНИЦЕ СУ САДРЖАТЕЉИ ЗА СВОЈА ЗНАЧЕЊА итд. (Klikovac 2000: 178–190; Klikovac 2004: 57–67).¹³⁸ Даља истраживања метафора говора у енглеском језику показују постојање и знатно ширих могућности од оних које је констатовао М. Реди: језички изрази (реч, реченица, прича итд.) концептуализују се и као објекти који могу бити произведени, улепшани, проширени, смањени или промењени на било

¹³⁸ О метафори проводнику у српском у поређењу с енглеским в. још у: Живановић 2014.

који други начин. Преношење информација схвата се као кретање идеја према слушаоцу. Такође, говорник и слушалац се могу посматрати као садрживачи итд. (Vanparys 1995: 1–34). У енглеском језику метафоре за обележавање говорне активности могу бити засноване на изворним доменима с артикулаторима (нпр. *језик, усња, усне* и сл.) у говорној и неговорној функцији (нпр. *дисање, једење, гутање*), као и с другим деловима тела, који учествују у невербалној комуникацији, перцепцији итд. (в. детаљније о томе у: Pauwels, Simon-Vandenebergen 1995: 35–69). Поредњи фразеологизме са значењем говорне делатности у чијем је саставу лексема *језик/tongue* у енглеском и српском, М. Драгић уочава следеће обрасце концептуализације радње говорења: ЛЕЗИЧКА РАДЊА ЈЕ КОНТРОЛИСАНО КРЕТАЊЕ, ЛЕЗИЧКА РАДЊА ЈЕ НАСИЛНА РАДЊА, ЛЕЗИЧКА РАДЊА ЈЕ МАНИПУЛАЦИЈА ПРЕДМЕТИМА, ЛЕЗИЧКА РАДЊА ЈЕ МЕРА, МОРАЛНОСТ (ЛЕЗИЧКЕ РАДЊЕ) ЈЕ ЧИСТОЋА, ВРЕДНОСНА ОЦЕНА ЛЕЗИЧКЕ РАДЊЕ ЈЕ УКУС, СПОСОБНОСТ ВРШЕЊА ЛЕЗИЧКЕ РАДЊЕ ЈЕ ПОСЕДОВАЊЕ ГОВОРНОГ ОРГАНА ИТД. (Dragić 2015: 9–20). Многе изворне домене већ установљене у литератури потврђује и фразеолошка грађа српског језика, што ће показати анализа која следи.

7.3. Концепт говора у фразеологији

7.3.1. Структура концепта

И у семантичкој структури фразеологизама различите компоненте радње говорења и комуникације уопште, такође, могу бити истакнуте и квалификоване. Међутим, у односу на лексеме из групе комуникативних глагола фразеологизми се понашају као маркирана језичка средства због изразите експресивности која даје субјективан печат целом исказу.¹³⁹ Употреба фразеологизама за описивање говорне активности уместо одговарајућег глагола условљена је потребом за исказивањем субјективног односа према одређеном сегменту радње говорења који је онда истакнут и посебно вреднован. Због експресивне функције у језику радња говорења фразеологизмима се не може представити на неутралан начин.¹⁴⁰

Разуђена фразеолошка грађа потврђује став Ј. Апријана о израженој сложености говорног система, те делом одражава његову биолошку и физичку комплексност садржану у нашем енциклопедијском знању. Наиме, овај концепт структурирају следећи елементи:

а. говорник, тј. онај који обавља говорну активност;

¹³⁹ Носиоци експресивности могу бити и поједини глаголи уколико нпр. припадају домену жаргонске лексике.

¹⁴⁰ О структурним обележјима фразеологизама са значењем радње говорења в. у: Штрбац 2009: 126.

- б. говорна активност, у оквиру које се истичу различити аспекти;
- в. средство помоћу којег се дата активност спроводи;
- г. порука, изражена у виду предмета или теме о којој се говори;
- д. саговорник, којем је намењена порука;
- ђ. одсуство говорења или ћутање.

А. **Говорник.** Повећу скупину чине фразеологизми којима се преко радње говорења квалификује сам говорник, и то тако што се издваја једна карактеристика говорне активности која се јавља као резултат одређене тренутне или трајне особине односно стања вршиоца радње. У начелу се могу издвојити две мање групе таквих особина. Прву чине оне које се тичу говорних способности те носиоца дате активности одређују као доброг или рђавог говорника односно као особу склону неумереном говорењу или пак као ћутљиву и умерену у том погледу. У другој су групи истакнуте карактерне особине говорника које у знатној мери одређују природу садржаја који се износи и његово дејство на саговорника.

К в а л и ф и к а ц и ј а г о в о р н и ч к и х с п о с о б н о с т и . Најпре издвајамо фразеологизме којима се вршилац дате радње квалификује као:

– добар, вешт и мудар говорник, те као добар познавалац предмета о којем је реч, због чега одговара спремно, без оклевања (*златна уста, бићти јак на језику, ѓоворити као из књиџе, ѓовори ко као да читта, одѓговорити [одѓоварити, казити и сл.] као из џушке, одѓговорити [одѓоварити, одвратити, ојалити и др.] као из џоја, знаћи [ѓговорити и др.] шта као оченаи*);

– промишљен, опрезан, уздржан и ћутљив (*ваѓити [ваѓнути] сваку реч, бирати речи, обузда[ва]ти језик, чувати језик, бићти шкрт на речима*);

– брзоплет, непромишљен и непажљив (*бићти брз на језику [речима], џружити [џустити] језик, џушити језик иза зуба, оити се [оитимати се, оитинути се, сићи, силазити] коме из [с] уста [језика], џобеџла коме реч из уста, излеити из уста [на уста], језик је коме уитекао, језик се коме омакнуо, језик се коме залеиео*);

– склон претераном говорењу (*имати дуѓ[ачак] језик, бићти дуѓа језика, имати добар језик, бићти јак на зубу*);

– невешт, говорник, који нерадо обавља дату активност (*бићти слаб на језику, ѓоворити као преко батине*).

К в а л и ф и к а ц и ј а л и ч н о с т и . Преко радње говорења указује се на одређене црте личности. Тако се фразеологизмима говорнику приписују следеће карактерне и друге особине:

– искреност (*ѓговорити из душе, казити [рећи, судити и сл.] џо души, на језику је коме иио му и на срцу*);

– одлучност, неустрашивост, отвореност (*ѓговорити [казати, рећи и сл.] коме шта у очи [у брк, у лице, зубе], бићти оиштар на језику, имати оиштар језик, иѓрати оишворених карита [с оишвореним каритама], оикриити, [оишво-*

рићи, показати] своје картице, *нмати* флаке на језику, [с]кресати [казати, рећи] коме истину у лице [у брк, у очи], *иљунути* коме истину [у лице], *бацити* [бацати] коме шта у лице, *шибати* по чијој глави, *наз[и]вати* [крстити и сл.] шта *иравим* именом, *рећи* [казати и сл.] бобу боб [а поју пој];

– склоност ка ружном, клеветничком говору, ка оговарању (*бити* зла [пожана и др.] језика, *имати* зао [пожан и др.] језик, *имати* зла [пожана] уста, *зл*и [иакосни, пожани и др.] језици);

– заједљивост, нељубазност, осорност (*брусити* језик, *говорити* на јашаган[у], *одговарати* као с крушке);

– охолост, гордост и надменост (*говорити* преко плећа, *говорити* с висока [с висине], *говорити* с иједестала);

– разметљивост, хвалисавост (*разбацити* се речима, *јунак* на језику [на речима], *бити* ко, *какав* само [на] речима).

Б. ГОВОРНА АКТИВНОСТ. Најразуђенији сегмент структуре концепта свакако је онај који се тиче саме реализације говорне активности. Почетна фаза радње говорења обележена је изразима *преврнути* језик (језиком), *отворити* (*отварати*) уста и *извадити* реч из џрла, док је додатна каузативна компонента садржана у семантици фразеологизма *отворити* коме уста – ‘учинити да неко проговори, приморати кога да проговори’, на шта непосредно упућује његово обавезно рекцијско окружење у виду дативске допуне (коме).

Реализација говорне активности у првом реду подразумева истицање:

- садржаја који се износи,
- висине тона при говорењу,
- начина на који се дата радња остварује,
- мере у којој се то чини,
- сврхе ради које се радња предузима,
- намере говорника као пратеће компоненте комуникативне активности.

С а д р ж а ј . Најпре издвајамо фразеологизме у чијем је значењу наглашена компонента која се односи на природу садржаја насталог као резултат радње говорења. Њима се дати садржај описује као:

– безвредан и бесмислен (*брбљати* као *стара* баба, *блебетати* [брбљати] као *крешилица*, *продавати* *бурџије*, *говорити* на јабану, *млатити* *злогине*, *млатити* [млати] језиком);

– непримерен, неприличан (*ударити* у криве *стируне*);

– важан (*прећи* на *ствар*, *прећи* на *срж ствари*);

– промењен у односу на претходни (*мењати* [променити] *иљочу*);

– идентичан ономе који је други хтео да изнесе (*отети* коме реч из уста, *извадити* [извући] коме шта из уста);

– истинит, али неугодан за онога коме је намењен (*шибати* по чијој глави);

– увредљив и непријатан (*не бирајти речи, рећи с неба ђа у ребра*).

Висина тона. Висина тона се као градабилно својство остварује у различитим скаларним вредностима, док се њене крајње границе денотирају придевима *јласан* и *тих*. С општим значењем ‘говорити / рећи тихо’ забележени су изрази: *џоворијти на ђола усџа, џоворијти (рећи, казати) с ђола језика, џоворијти (рећи) у бркове (брке), џоворијти (рећи, ђроџоворијти) шта иза зуба (између зуба, кроз зубе), џоворијти (себи) у образ, џоворијти (себи) у недра*. На супротном крају скале налази се семантичка вредност ‘говорити / рећи гласно’: *разјайијти (развалијти) вилице (усџа), (ђо)одерајти џушу, сикџајти (џичајти, врииџајти и сл.) као џуја, дерајти се као јарац, виче (кричи, дере се и сл.) ко као да џа кољу, дерајти се (викајти и сл.) као на ражњу, викајти (викнујти, дерајти се и сл.) колико (шџо) кога џрло носи (служу и сл.)*. Значење ‘говорити, рећи дубоким гласом’ има израз *џоворијти (рећи, џрмејти, заџрмејти и др.) (јласом) као из бачве (бадња)*.

Начин реализације говорне активности. Начин реализације говорне активности укључује, пре свега, елементе који карактеришу дату радњу као физичку, али и друге околности под којима се она реализује. У првом реду мисли се на специфичан вид ангажовања говорног апарата који утиче на перцепцију произведеног садржаја код слушаоца. У овој скупини најбројнији су обрти који квалификују карактеристике саме артикулације, указујући на:

– неразговорно, нејасно и неразумљиво говорење, некада изазвано и посебним стањем свести, као што је, на пример, пијанство (*џоворијти [рећи, ђроџоворијти] шта иза зуба [између зуба, кроз зубе], џоворијти [себи] у образ, џоворијти [мумлајти, мрмљајти и сл.] [себи] у браду, џоворијти [себи] у недра, џоворијти [рећи] кроз нос, зајиње коме језик, џлестџи [зајлестџајти, сџлестџајти, мешајти] језиком, џлесте се коме језик, [џро]џујџајти речи*);

– отежано, с муком, усиљено (*џовори [оџговори и сл.] ко као да има кнедлу у џрлу, џоворијти [оџговарајти] џреко зуба, џревалијти џреко језика [зуба], [џро]џедијти кроз зубе, језик је коме оџежао, ломџијти језик*);

– говорење с лакоћом (*џовори ко као да чијџа, џоворијти као из књиџе,¹⁴¹ језик коме лџи као ђо лоју, сџџајти [исџресајти, исџресџи, вадџи и др.] као из рукава*);

– истицање појединих делова говора (*на раздељке џоворијти*).

У овој скупини налазе се и фразеологизми којима се начин реализације говорне активности квалификује преко редоследа којим се неки садржај износи, што на изванредан начин одражава и ток свести самог говорника. Да се то чини неповезано, без икаквог реда, саопштава се фразеологизмима *скакајти*

¹⁴¹ Ова два фразеологизма припадају и скупини оних који у исто време квалификују и особености самог говорника јер њихова значења још указују на то да се одређени садржај излаже ‘мудро’, ‘са знањем’ и сл.

с једнога краја на дружи, скакаћи с предмета на предмет, причаћи с конца, с конојца, (из)зубићи нић.

Предлошком генитивском конструкцијом компонентног фразеологизма *говорићи (рећи) иза чијих леђа (за чијим леђима)* у значењу ‘говорити против кога, без чијег знања, потајно, подмукло, кришом’ детерминише се околности оквир у којем се реализује радња говорења, али се у исто време упућује и на њен предмет.

На успорен и извештачен говор указује израз *говорићи по њијару*.

М е р а . Један од аспеката квалификације говорне активности тиче се свакако и мере у којој се она реализује. Претежу примери са семантичком вредношћу ‘говорити много, без престанка, превише, опширно’, који углавном имају негативну конотацију: *не саставићи (не склајаћи) устја, брбљавићи као чавка, говорићи (причаћи) као навијен, млећи као воденица, говорићи (причаћи, викаћи и др.) на сва устја, говорићи (надуго) и нашироко, (ис)пружићи језик, језик се коме развезао (одрешио), развезаћи (раздрешићи) језик*. Истој скупини припадају и фразеологизми који указују на понављање истог садржаја више пута, при чему је овај поступак негативно вреднован: *дераћи истиу (стијару, своју) козу, дераћи свога јарца, млајнићи истиу сламу, ђеваћи истиу ђесму, ударићи (ударати) (дијлаћи и др.) у стијаре дијле*.

С в р х а . Фразеолошким обртима са значењем радње говорења може се упућивати и на сврху ради које се та радња предузима. Њима се, међутим, најчешће обележава негативна вредност ове категорије па се њихово опште значење своди на следеће ‘говорити, рећи узалуд, без успеха’: *говорићи (причаћи) глумим ушима, као глумима говорићи, као да камену говориш, говорићи у ваздух, говорићи у ветар, у ветар њирићи, пројоводаћи у њустини, њрошићи језик, (по)њрошићи речи, (ис)њућији језик, истијији (ојујији) на чему зубе, бацјићи (бацаји) бисер пред свиње*. У семантичкој структури фразеологизама *млећи као (празан) млин, млајнићи празну сламу, претијакати (пресијати, преливати) из шуљвег у празно* компонента која се тиче сврхе обављања говорне активности комбинује се с квалификативном компонентом, што омогућава датим изразима и развој значења ‘говорити глупо, брбљати којешта’.

Н а м е р а . Како показује лексичко-семантичка анализа, у глаголе говорења улазе и лексеме које указују на то да се обављањем говорне активности остварује још једна додатна радња: *објавићи, објаснићи, обећати, врећати, наредити* итд. У њиховом семантичком садржају поред одговарајуће архисеме која реферише о радњи говорења примарно место заузима и сема која се тиче намере говорника да код саговорника произведе одређени учинак (Штрбац 2011: 49). Грађа показује да се и међу фразеологизмима налазе јединице са истом појмовном вредношћу, али с пратећом експресивном компонентом. На пример, догађај у којем говорник упућује ружне и увредљиве речи саго-

ворнику може се обележити одговарајућом глаголском лексемом – *вређаџи*, али и експресивним језичким средством – *вуђи* кога *џо блаџу*, које открива негативан однос говорног лица према реализованој радњи. У овој групи фразеологизми се, попут глагола, могу класификовати с обзиром на врсту учинка који се постиже говорном активношћу. У том смислу компонента намере у њиховој семантици реализује се као иницијатива говорника да:

– пружи (истинито или лажно) обавештење саговорнику (*џровуђи* [*џровлачиџи*] коме шта кроз уши, *џусџиџи* коме шта у ухо [*уџи*], *изнеџи* шта на бели дан, *изнеџи* шта на *сџо*, *изнеџи* [*износиџи*] шта на *џазар*, *удариџи* [*ударатиџи*] у бубањ [*зурле*] и *џаламбасе*, *изнеџи* [*износиџи*, *даџи*, *удариџи*, *ударатиџи* сл.] шта на велико звоно [*на велика звона*, *на сва звона*], *вешаџи* [*обесиџи*] шта на [*о*] велико звоно, *звониџи* у [*на*] *сва звона*, *масно* [*дебело* и др.] *лађаџи*, *лађаџи* као *џас*, *лађаџи* као *Турчин*, *налађаџи* коме *џуну вређу*, *лађаџи* и *мазаџи*, *ловачке џриче*, *џрича* за [*малу*] *децу*, *џричаџи* коме *џричу* [*џриче*]);

– испољи свој (позитиван/негативан) однос према саговорнику или предмету говора, у форми непријатног, увредљивог и прекорног садржаја (*џљуваџи* [*џљунуџи*] коме у очи [*у браду*, *на браду*], *бацаџи* се [*набацаиваџи* се] на кога *дрвљем* и *камењем*, *засуџи* кога *дрвљем* и *камењем*, *сџаџи* коме на *нођу*, [*у*] *босџи* кога у *срце*, *ујесџи* [*уједатиџи*, *уђрисџи*] кога за *срце*, *увредиџи* кога до дна душе, до *смрџи* [*коске*] *увредиџи* кога, *не бираџи* речи, *круџна реч* [*круџне речи*, *џешке речи*], *баџиџи* [*бацаџи*] *блаџо* на кога / *баџиџи* се [*бацаџи* се] *блаџом* на кога, [*о*] *каљаџи* кога *блаџом*, *вуђи* кога *џо блаџу*, [*из*] *ђрдиџи* [*исџоваџи* и сл.] кога на *џасџи оџанак* [*џасџа кола*, *џасџа усџа*], [*о*] *чиџаџи* коме *буквицу* [*чиџуљу*, *лиџаниџу*, *лекџиџу*, *џридику*, *џроџовед* итд.], *даџи* коме *џо носу* [*џод нос*, *џреко носа*], *наџрљаџи* [*наџрџи*, *џроџрљаџи*, *обрисаџи*, *убрисаџи*] коме *нос*, *даџи* коме *џо џрсџима*, *луџиџи* кога [коме] *џо џрсџима*, [*ис*] *коџаџи* коме *очи*, *добџиџи џо носу* [*џреко носа*], *добџиџи џоџару*, *меџнуџи* [*сџераџи*, *баџиџи*] кога у *џоџ*, *оџлесџи* кога *језиком*, *узџи* [*узимаџи*] кога, шта на *ниџан*, *дочекаџи* кога, шта на *нож*, *скочиџи* [*скакаџи*, *џолетџеџи*] коме у *очи*, *скочиџи* [*скакаџи*] коме за *враџи*, *џибаџи* кога *речима*, *оџвориџи* *ваџиру* (*џаљбу*) на кога, *брусџи* [*набрусџи*] *зубе* на коме, *ђураџи* [*џискаџи*] коме шта *џод нос*, *џревуђи* коме шта *исџод носа*, *наби[ја]џи* [*џискаџи*, *вешаџи* и сл.] коме шта на *нос*, *смејаџи* се коме у *лице*, *насмејаџи* се коме у *нос*, *џоказаџи* [*наџравиџи*] коме [*дуђи*] *нос*, *уџреџи* [*уџираџи*, *уџрџи*] у [*на*] кога, шта *џрсџом*, *иђи* коме *низ длаку*, *џеваџи* коме *славџоџке*, *месџи* *ђурабиџу*, *биџи* *сладак* на *језику*, *џече* коме *мед* и *млеко* из *усџа*, *џече* [*каџље*] коме *мед* с *језика* [*из усџа*] *имаџи* *мед* на *уснама*), односно похвалног и пријатног говорења о другоме или себи (*дизаџи* [*уздизаџи*, *хвалиџи* и др.] кога, шта до *неба* [*до небеса*], *дизаџи* кога, шта у *облаке*, *коваџи* кога у *небо*, *дизаџи* кога на *џиједесџал*, *дизаџи* [*коваџи* и др.] кога, шта у *звезде*, *џуна* су коме *усџа*

кога, *бити се* [*бусати се, лућати се, ударати се* и сл.] у *јрса*, *имати велика устја*, *красити се* [*кићити се*] *лажним јерјем*);

– подстакне саговорника на одређено деловање или утиче на његов начин мишљења (*кумити кога Божом* [*и Светим Јованом*], *молити кога као Бога*, *молити шта на коленима*, [*јо*] *вући кога за рукав*, *истирајти коме реч на језик*, [*јо*] *вући* [*јо*] *тегнути* и сл.] кога за језик, *јунити коме мозак*, *јрање мозга* [*мозгова*], *солити коме мозак* [*злаву*], [*о*] *солити коме јамети*, *учити кога јамети*, *ујутити кога на криви* [*на лош*] *јути*, *ујутити кога на јрави јути*, *ошворити* [*ошварати*] коме *очи*);

– омогући или онемогући извршење какве радње (*да*[*ва*] *ти* коме, чему *зелено светло* за шта, *дићи* [*дизати*, *јодићи*] *злас*);

– обавезе се на реализацију неке активности (*обећа*[*ва*] *ти* [*златина*] *брда* и *долине* / *обећа*[*ва*] *ти* коме [*златине*] *куле* и *жрадове*).

В. Средство. Међу фразеолошким изразима анализираним у овом истраживању не постоје примери којима се вреднује или описује неко од средстава које учествује у произвођењу говора. Међутим, лексеме са значењем делова говорног апарата конституишу знатан број фразеолошких обрта, због чега се у концептуализацији говорне активности метонимијски механизам сматра базичним. О томе ће више речи бити у даљем излагању.

Г. Порукa. У фокусу једне скупине фразеологизама јесте предмет говора односно тема поводом које се разговор покреће. Њима је заједничко опште значење ‘бити, постати предмет, тема разговора’: *бити* (*остати*) *на тајети*, *доћи на тајети*, *ставити* (*стављати*, *износити*, *изнети*) кога, *шта на тајети*, *бити* (*стијално*, *увек*) *на* (*у*) *свим устјама*, *стављати* кога, *шта на устја*, *узети* (*узимати*) кога, *шта у устја*, *ићи* (*ходати*, *ширити се* и др.) *од устја до устја* (*из устја у устја*, *с устја у устја*), *бити* коме *на језику*, *бити* (*играјти*) коме *на врху* (*на врику*) *језика*.

Предмет говора приказује се у негативном светлу, а пошто је он најчешће персонални појам, говорна активност може бити оквалификована и као оговарање: *приказ*(*ив*) *ати* кога, *шта црним бојама* (*у црној, ружној, тамној боји*), (*јо*) *чешати језик* о кога, *шибати кога језиком*, *истирајти устја* ким, *узети* (*узимати*) кога *на језик*, *разнети* (*разносити*) кога *на* (*бaбље*) *језике* (*јо језицима*), (*на*) *оштријати језик*, *јросути* на кога *јасју чорбу*, *јрејресати* чије *кости*.

Јавно изношење приватних информација о некој особи исказују обрти *износити* (*чији*) *јрљав веш*, *вешати* (*износити*) *јрљаво рубље*.

Малобројне су потврде за позитивно, истинито (реално) или лажно приказивање предмета говора: *приказ*(*ив*) *ати* (*јредставијати*, *јредстављати* и сл.) кога, *шта у ружичастјој боји*, *приказ*(*ив*) *ати* (*јредставијати*, *јредстављати*, *оцртајати* и сл.) кога, *шта у јравој боји* (*у јравим бојама*), *наз*(*и*) *вати* *стивар* својим именом, *јрогласити* (*јрогласавати*) *црно* за *бело* (*белим*), (*о*) *јрешијати* *душу*.

Д. Саговорник. У овој семантичкој групи фразеологизама нема примера за оне који би у извесном смислу били усмерени на саговорника, којима би се он одредио или квалификовао у извесном смислу. На саговорника се упућује обавезним рекцијским окружењем фразеологизма, што говори о њему као важном конституенту једног комуникацијског догађаја.

Ђ. Одсуство говорне активности. Фразеолошким обртима ћутање или одсуство говора може се обележити на различите начине, при чему је у њихов семантички потенцијал у знатном броју случајева имплицитно укључена компонента која се тиче намере говорника да (привременим) прекидом говорне активности постигне одређени учинак. Ретки су случајеви који подразумевају одсуство способности говора као трајну црту.

У првом реду описује се ћутање као привремено редуковање изношења говорног садржаја: *држајти језик за зубима (иза зуба), држајти језик на узици, не ошворити усћа, не (о)белићи ни зуба, не помолићи (не помаљати) ни (бела) зуба, ћушати као риба, ћушати као мула, ћушати као пањ, ћушати као (оловом) заливен*. На привремени губитак способности говора, најчешће изазван неким снажним емотивним стањем, указују примери: *узела се (одузела се) коме реч, усћа су се коме завезала*.

Значење 'ћутати, чувати тајну, не одавати' исказано је поредбеним фразеологизмима: *бити (ћушати) као гроб, ћушати као заклан*.

Овај сегмент укључује и ситуацију у којој говорник нагло прекида радњу говорења односно изношење одређеног садржаја, оценивши га претходно као неприкладан и непримерен: *ујрисати се (ујесати се) за језик (усну), увући (увлачити) језик, савити локоћ на усћа, (за)везати језик (усћа), свезати вилице, прићезнути језик, скрајити (појкрајити) језик, обузда(ва)ти језик*.

Ту су и примери с каузативном компонентом у свом семантичком садржају, који се понашају као својеврсни конверзиви у односу на претходне јединице: *не даћи коме зуба помолићи, скрајити (појкрајити) коме језик, (за)везати (свезати) коме језик, (с)везати (заворити, зачејити и сл.) коме усћа, мејнути коме катанац (резу) на усћа*. Својеврсно прекидање говорника означено је изразом *ујасати коме у реч*.

Фразеологизам *сврби* кога *језик* упућује на ситуацију у којој говорник не може да се уздржи од реализовања говорне активности.

*

Фразеологизми сведоче о сложености структуре описаног концепта. У његовом језгру налази се говорни процес. Ближој периферији припада сам говорник, док даљу периферију чини порука. Побројани фразеолошки изрази осветљавају следеће сегменте говорне делатности:

1. говорник, вршилац радње говорења, има различита својства формирана на основу његових склоности и односа према датој радњи – може бити добар, вешт, мудар, опрезан, уздржан, ћутљив, али и – брзоплет, непромишљен, непажљив, склон претераном говорењу;

2. преко говорне делатности долазе до изражаја карактерне особине говорника и друге црте његове личности, као што су искреност, одлучност, неустрашивост, али и – заједљивост, нељубазност, осорност, охолост, гордост, надменост, разметљивост и склоност ка оговарању;

3. садржај који настаје као резултат говорне делатности може бити важан, али и безвредан, бесмислен, непримерен;

4. говорење се одвија уз повишен или снижен тон, а може бити и неразговорно, неразумљиво, отежано, али и с лакоћом;

5. говорна делатност се може предузети узалуд, јер нема никаквог учинка код саговорника;

6. говорник често предузима ову активност с намером да пружи истинито или лажно обавештење саговорнику, да га увреди, нападне, прекори, да утиче на његово мишљење, да га подстакне на деловање и сл.;

7. предмет поруке упућене саговорнику најчешће је друга особа која може бити представљена у позитивном или негативном светлу;

8. уколико процени да би говорна активност имала негативан утицај или негативно дејство по њега самог, говорник се одлучује на прекид њеног спровођења.

7.3.2 Механизми концептуализације

7.3.2.1. Метонимија се и у овом случају истиче као доминантан механизам развоја фразеолошког значења будући да се у мотивационој бази већине израза налазе називи артикулатора, нарочито оних који непосредно учествују у произвођењу говора (СРЕДСТВО ГОВОРА → РАДЊА ГОВОРА). У концептуализацији говорне активности у првом реду учествују језик, уста, усне и зуби, као најзначајнији артикулатори јер говорник осећа промене њиховог положаја и облика при произвођењу говора, а слушалац може видети те промене и обратити пажњу на њих (Radden 2001: 60). Метонимија често делује у садејству с метафором, која може функционисати и самостално. Метафоричност је, на пример, видљива у изразу *масно* (*дебело* и др.) *лагајти*, у којем зависни синтагматски конституент као детерминатор главног има квантификациону улогу јер упућује на обављање радње у великој мери (уп. прилог *масно* ‘претерано’ [РМС]). Ређи су случајеви другачијег семантичког транспонованга. Фразеолошко значење израза *обећа(ва)јти* (*злајћна*) *брда* и *долине*, који се још јавља у варијантном облику *обећа(ва)јти* коме (*злајћне*) *куле* и *градове*, развија се на основу објекатског члана глаголске синтагме употребљеног у

функцији преувеличавања (детаљније о томе в. у: Мршевић Радовић 1987: 80–81).

Најчешћи је метонимијски модел покрети ОРГАНА ГОВОРА → ГОВОРНА АКТИВНОСТ, који је својствен изразима *п̄реврну̀ти̑ језик (језиком)*, *по̀молѝти̑ језик*, *п̄реломити̑ језик*, *о̀т̄ворѝти̑ (о̀т̄варѝти̑) ус̑та* са значењем ‘почети говорити’, *о̀т̄ворѝти̑ коме ус̑та* – ‘учинити да неко проговори, приморати кога да проговори’, *раз̑ја̀йити̑ (развалѝти̑) вилице (ус̑та)* – ‘викати из свег гласа’, *не саст̑а̀вѝти̑ (не скла̀йа̀ти̑) ус̑та* – ‘говорити без прекида’, *др̑жа̀ти̑ језик за зубима (иза зуба)*, *не (о)белѝти̑ ни зуба*, *не по̀молѝти̑ (не по̀ма̀ља̀ти̑) ни (бела) зуба*,¹⁴² *не о̀т̄ворѝти̑ ус̑та*, *уву̀ћи̑ (увлачѝти̑) језик* – ‘(у)ћутати’, *у̀д̑рѝсти̑ се (у̀јес̑ти̑ се) за језик (усну)* – ‘нагло ућутати да би се избегло изношење непријатног садржаја’. У свим примерима полазни садржај односи се на ситуацију у којој органи говора обављају покрете неопходне за извођење радње говорења или посебног облика те радње, док фразеологизирани скупови исказују саму радњу. Опште значење ‘не говорити, ћутати’ остварује се изразима чија нефразеолошка основа сугерише одсуство тих покрета.

Сличног су типа и примери чије нефразеолошке структуре описују покрете рукама и другим деловима тела који се јављају као пратеће радње при реализацији одређених говорних чинова, какви су разметање или молба. Ову врсту транспонована репрезентује образац ПОКРЕТИ ДЕЛОВА ТЕЛА ПРИ ГОВОРЕЊУ → ГОВОРНА АКТИВНОСТ. Ситуација у којој је говорник у исто време и онај коме су похвале упућене, тј. у којој говорник сам себе хвали и размеће се, обележава се изразом *бѝти̑ се (бус̑а̀ти̑ се, лу̀ја̀ти̑ се, уда̀ра̀ти̑ се и сл.) у п̄рса*, чија базна структура упућује на гестове који прате реализацију овог типа говорног чина. Пример (*по̀)ву̀ћи̑ кога за рукав* заснован је на следећој трансформацији: ‘(у)чинити покрет с намером да се од неког нешто затражи, да се неко за нешто замоли’ → ‘(за)тражити, (за)молити неког за нешто’. Подругљив став говорника одражавају изрази *сме̑ја̀ти̑ се коме у лице*, *насме̑ја̀ти̑ се коме у нос*, *по̀каза̀ти̑ (на̀п̄равѝти̑) коме (ду̀жи) нос*, *у̀п̄ре̑ти̑ (у̀п̄ира̀ти̑, у̀п̄рѝти̑) у (на) кога*, шта *п̄рс̑и̑ом*, који почивају на метонимијском моделу: гест који сигнализира подругљив однос → (на)ругати се. У прва три случаја фразеолошком синтагмом обележава се комуникацијски чин у којем постоји непосредан контакт између субјекта у улози говорника и објекта с улогом адресата, док је у трећем примеру објекатски појам предмет поруге. Предлошком генитивском конструкцијом компонентног фразеологизма *го̀ворѝти̑ (ре̑ћи̑) иза чи̑јих ле̑ђа (за чи̑јим ле̑ђима)* у значењу ‘говорити против кога, без чијега знања, потајно, подмукло, кришом’ детерминише се околосни оквир у којем се реализује радња говорења, али се у исто време упућује и на њен предмет. Семантичку компоненту тајновитости индукује предлошки генитив којим се указује на

¹⁴² Каузативна компонента део је семантичког садржаја израза *не да̀ти̑ коме зуба по̀молѝти̑*.

лоцираност говорника у тренутку извођења радње говорења. Говорник, дакле, заузима такав положај у простору који му омогућава да буде визуелно и аудитивно недоступан ономе ко је предмет његовог говора.

Узрочно-последична веза између полазног и циљног садржаја испољава се у два вида: УЗРОК ГОВОРНЕ АКТИВНОСТИ → ГОВОРНА АКТИВНОСТ И ПОСЛЕДИЦА ГОВОРНЕ АКТИВНОСТИ → ГОВОРНА АКТИВНОСТ. Први модел илуструју три примера: *имати велика уста, говорити (причасти, викасти и др.) на сва уста и викасти (викнути, дерати се и сл.) колико (што) кога жрло носи (служи и сл.)*. У првом и другом примеру фразеолошко значење квантификације индукује зависни синтагматски члан *велика уста / на сва уста* истицањем величине говорног апарата односно мере у којој је ангажован. У трећем случају поредбеном клаузом казује се да се при говору реализује онај интензитет тона које је говорни апарат способан да максимално произведе. Насупрот томе, нефразеолошком основном израза (*по*)*дерати жу* истиче се последица сувише интензивног тона који прати радњу говорења.

И на крају, у примеру *дићи (дизати, подићи) глас*, са значењем ‘успровити се, протестовати, негодовати’, базична синтагматска структура указује на висину тона испољену при исказивању негодовања или протеста. У том смислу могуће је формулисати следећи метонимијски модел висина тона при ГОВОРНОЈ АКТИВНОСТИ → ГЛАСНА ГОВОРНА АКТИВНОСТ.

7.3.2.2. Удружено деловање метонимије, метафоре и синегдохе илуструју изрази *златна уста* и *злоти (пакосни, погани и др.) језици*, којима се указује на особу изражених говорничких способности односно на особе које су склоне ружном, клеветничком говору, оговарању. Синегдоха је видљива у трансформацији ДЕО ТЕЛА (УСТА, ЈЕЗИК) → ОСОБА, док се метонимијски механизам очитује у избору назива за одговарајући део тела у описивању говорничких способности особе односно одговарајућих црта личности које су у непосредној вези с говорном активношћу. Метафоричан садржај придева *златан* – ‘који садржи драгоцене мисли, запажања, ставове, пун смисла, садржаја; мудар, уман; изванредан, изврстан’ (РСАНУ), индукован је компонентом вредности у примарном семантичком садржају придева. И негативна семантичка нијанса фразеологизма *злоти (пакосни, погани и др.) језици* мотивирана је његовом придевском саставницом.

7.3.2.3. У знатном броју примера нефразеолошка основа реферише о ситуацији у којој учествују органи говорења или оно што настаје као резултат те радње. У фокусу је, дакле, један од елемената говорног догађаја, који функционише у различитим контекстима, због чега се може говорити о метонимијско-метафоричној заснованости посматраних фразеологизама.¹⁴³

¹⁴³ Метафтонимијски образац развоја секундарног значења сведеног на говорну активност која се концептуализује помоћу делова тела није редак у језику – в. Goossens 1995: 159–174.

А. Квалификација средстава и садржаја говорења. Приписивањем одговарајућих особина средствима говорења (као што су *језик*, *усџа*) и садржају који настаје као резултат дате радње (нпр. *речи*) говорник се индиректно квалификује као носилац одређених црта личности које се манифестују преко говорне активности односно као вршилац наведене радње. У том смислу се склоност ка ружном, клеветничком говору, ка оговарању обележава изразима: *биџи зла (џогана и др.) језика*, *имаџи зао (џоган и др.) језик*, *имаџи зла (џогана) усџа*. Негативна вредност њиховог семантичког садржаја и негативна конотација мотивисане су придевом *зао (џоган, џакостџан)*, који детерминише одговарајући соматизам. По истом моделу, детерминацијом именичке компоненте, настају изрази са значењем следећих особина:

Особина	Примери
слаба речитост	<i>биџи слаб на језику</i>
добре говорничке способности	<i>биџи јак на језику</i>
причљивост	<i>имаџи дуџ(ачак) језик</i> <i>биџи дуџа језика</i> <i>имаџи добар језик</i> <i>биџи јак на зубу</i>
одлучност, отвореност	<i>биџи оиџтар на језику</i> <i>имаџи оиџтар језик</i>
слаткоречивост	<i>биџи сладак на језику</i>
разметљивост, хвалисавост	<i>јунак на језику (на речима)</i>
брзоплетост, непромишљеност	<i>биџи брз на језику (речима)</i>
ћутљивост, уздржаност у говору	<i>биџи шкрџи на речима</i> ¹⁴⁴

Квалификацијом именичког члана израза који се тиче садржаја говора настају обрти *ловачке џриче* и *џрича за (малу) деџу*, којима се указује на измишљање, претеривање при казивању неког догађаја односно на лажно представљање, обмањивање, чиме се индиректно истичу карактеристике говорног лица. Осим детерминативног члана мотивациону функцију у развоју фразеолошког значења може имати и именички конституент израза, тј. лексема *џрича*, која се и сама у плуралском облику реализује у секундарном семантичком лику ‘гласине, вести, већином невероватне или неистините, измишљотине’.

У примеру *круџна реч (круџне речи, џеишке речи)* у значењу, ‘тешка увреда, тешка оптужба’, придевски детерминатор указује на ефекат који се остварује код саговорника радњом говорења.

¹⁴⁴ У изразу *биџи ко*, какав *само (на) речима* особина говорника сугерисана је придевом или именицом као његовим обавезним окружењем, нпр. *биџи д о б а р само на речима*. Прилогом уз придевски детерминатор искључује се позитивна квалификација свих осталих вештина.

Б. Физичка активност. Различити облици физичког деловања које остварују органи говора или који се над њима спроводе могу мотивисати значење говорне активности. У примерима с компонентом *језик* мотивација је ишла преко семе ‘покретљивости/непокретљивости’ датог говорног органа удружене са семом ‘дуг, издужен’. Сема покретљивости условљена је присуством/одсуством препреке у говорном апарату (Мршевић Радовић 2002: 235).

Опозиција одсуство говора – неконтролисан говор успоставља се на основу опречне релације спутавање – ослобађање говорних органа. Привремени губитак способности говора, најчешће изазван неким снажним емотивним стањем, као и свесно прекидање или контролисање говорне активности поимају се као спутавање (заробљавање) органа који учествују у говору, од стране самог говорника или трећег лица, при чему је у другом случају каузативна семантика видљива на плану обавезног морфосинтаксичког окружења: *држати језик на узици*,¹⁴⁵ *ставићи локут на уста, митнути коме капаца (резу) на уста, уста су се коме завезала, (за)везати језик (уста), (с)везати (затворити, зачепити и сл.) коме уста, (за)везати (свезати) коме језик, свезати вилице*.¹⁴⁶ На сличан начин мотивисани су и изрази којима је у основи слика обуздавања или скраћивања говорног органа: *обузда(ва)ти језик, чувати језик, прићешнути језик, скратићи (поћкратићи) језик, скратићи (поћкратићи) коме језик*.¹⁴⁷ Супротно претходном, слободно, неспутано и обимно говорење, без устезања, затим брзоплетост, непромишљеност и непажљивост при изношењу неког садржаја обележавају се изразима: *(ис)пругити језик, језик се коме развезао (одрешио), развезати (раздрешићи) језик, пушити језик иза зуба*. На формирање одговарајућег фразеолошког значења непосредно утичу глаголи *(ис)пругити, развезати, раздрешићи* и сл., чија семантика имплицира ослобађање средства говорења тако да он несметано може обављати своју функцију. Њима су блиски изрази са семантичком компонентом непланираности у саопштавању одређених појединости, као што су *језик је коме утјекао, језик се коме омакнуо, језик се коме залетео*.¹⁴⁸ Непланираност је и у овом случају мотивисана глаголима у нефразеолошкој основи, чија примарна семантика подразумева одвајање или ослобађање ен-

¹⁴⁵ „U samom izvornom domenu izvršena je donekle metaforizacija lekseme *jezik* tako što su mu pripisana neka svojstva živog stvora. Jezik je tu zauzdan, kao životinja, što znači da je pod kontrolom čoveka koji ga poseduje. U ciljnom domenu jezik metonimijski označava govornu aktivnost, a čitava slika metaforički označava uzdržavanje od nepromišljenog ponašanja, što se smatra poželjnim” (Dragić 2015: 12).

¹⁴⁶ Поступак везивања има своју ритуалну вредност. В. детаљније о томе у: Мршевић Радовић (2002: 237–238).

¹⁴⁷ Према Д. Мршевић Радовић (2002: 236–237), ово значење може се довести у везу с обликом телесног кажњавања у средњем веку.

¹⁴⁸ Немогућност уздржавања од радње говорења исказује се изразом *сврби* кога *језик*, чија нефразеолошка структура описује извешан физиолошки процес, стање које подстиче одређену реакцију.

титета противно вољи онога у чијем је поседу. Исти принцип семантичког транспонованја уочава се у примеру обележеном каузативношћу: *(йо)вући* (*йошегнући* и сл.) кога за *језик* у значењу ‘навести, наводити кога да каже оно што не треба, што не жели’.

Неразговорна и отежана артикулација концептуализује се преко нескладног и неправилног рада језика као органа говора: *зайиње* коме *језик*, *йлести* (*зайлести*, *сйлести*, *мешасти*) *језиком*, *илети* се коме *језик*, *ломисти* *језик*, *језик је* коме *ошежао*, док се његов неометан рад доживљава као кретање по одређеној површини – *језик* коме *лети* као *йо лоју*.

У базним структурама појединих фразеологизама артикулатори функционишу као објекти који су изложени снажном физичком дејству. Помоћу ових слика концептуализује се бескорисност обављања говорне активности – *(ис)иуисти* *језик*, заједљиво и оштро говорење – *брусисти* *језик*, као и припремање за вербални напад – *(на)оштристи* *језик*. Рекцијским допунама истиче се тема обухваћена датом врстом говорне активности – *исиуисти* (*оиуисти*) *НА* чему *зубе*, односно други учесник у комуникационом догађају као адресат – *брусисти* (*набрусисти*) *зубе* *НА* КОМЕ.

Значење грдње, критике преноси се изразима у којима се елементи комуникативне активности (речи и језик) разумеју као средства за спровођење физичког насиља: *шибасти* кога *речима*, *шибасти* кога *језиком*, *оилести* кога *језиком*, (*про*)*чешасти* *језик* о кога. И у овим примерима акузативске допуне функционишу као персонални објекат ка којем је усмерено говорење. Описани примери потврђују да се делови говорног апарата концептуализују преко предмета којима се могу нанети телесне повреде (Dragić 2015: 13).

Домен физичког деловања као изворни функционише и у примеру *млаисти* (*млети*) *језиком* у значењу ‘говорити којешта, брбљати, оговарати’.

У примерима којима се исказује умереност, опрезност и промишљеност субјекта у обављању говорне активности речи се поимају као предмети који се могу пребројати, бирати, измерити – *бројати* *речи*, *важати* (*вагнути*) *сваку реч*, *бирати* *речи*, *не бирати* *речи*. Оне се, такође, схватају и као новац, који се може потрошити или уштедети: *(йо)прошисти* *речи* ‘говорити узалуд’ и ‘говорити много’, *шпедети* *речи* ‘мало говорити’, односно којим се можемо разбављати – *разбављати* се *речима* ‘хвалисаво и неодговорно говорити’. У свим случајевима фразеологизми упућују на то да информација садржана у речима (тј. у поруци) има изражену вредност, због чега се говорник према њима односи с посебном пажњом, која подразумева и посебну врсту манипулације.

Насупрот примерима, где се концептуализација говора остварује преко физичког деловања, стоји фразеологизам *узела се* (*одузела се*) коме *реч*, којим се сугерише губљење говорне способности, и то указивањем на престанак моћи деловања поруке.

В. ПРОСТОР И ДИНАМИКА У ПРОСТОРУ. У наивној слици света уста се поимају као ЛОКАЛИЗАТОР, најчешће САДРЖИВАЧ, у којем или на којем су смештене речи, па се говорна активност схвата као ситуација у којој речи напуштају дати простор: *ошћити се (ошћимати се, ошћинути се, сићи, силазити)* коме из (с) *устја (језика)*, *побегла* коме реч из *устја, излећити из устја (на устја), бићи на врх језика*. Наведеним изразима истиче се да је одређени садржај изречен нехотице, непланирано, при чему непажња и непромишљеност могу бити и трајне карактеристике говорника. Ова семантичка компонента остварује се на основу имплицитне семе губитка контроле садржане у глаголском значењу. По истом обрасцу, напуштања садрживача, функционише и пример *извадити реч из ђрла* са значењем ‘проговорити’ односно изрази *ошћити* коме реч из *устја, извадити (извући)* коме шта из *устја*, који значе ‘рећи управо оно што је неко други хтео да каже’.¹⁴⁹ Овај тип говорне активности мотивисан је шемом СИЛЕ у изворном домену. Насупрот томе, пример (*про*)*ђућити речи*, у значењу ‘нејасно (из)говорити, лоше изговорити, изговарати’, сугерише да се код перципијента ствара утисак да садржај не излази из говорног апарата, већ да иде обрнутим смером. Ови метафорични обрасци засновани су на релацији УНУТРА–СПОЉА.

У говорном апарату локализован је и предмет о којем се реферише, што потврђују примери *бићи (сћално, увек) на (у) свим устјима, сћављати* кога, шта на *устја, узети (узимати)* кога, шта у *устја*. Израз *ићи (ходаћи, ширити се и др.) од устја до устја (из устја у устја, с устја у устја)* изграђен је на слици својеврсног просторног измештања које индукује фразеолошко значење преношења теме од једног до другог говорника. Приписивање позитивних вредности предмету говора саопштава се представом о испуњеношћу локализатора – *јуна су* коме *устја* кога ‘претерано хвалити неког’, док се негативна квалификација схвата као физичка радња која се обавља унутар говорног апарата – *исћирати устја* ким.

И језик функционише као врста локализатора јер и на њему могу бити смештени елементи поруке која се преноси. Међутим, језик се налази на граници између уста као унутрашњег простора у којем су садржане речи и средине као спољашњег простора у који оне излазе. У том смислу, када се нешто нађе на језику, значи да је на самом изласку из унутрашњег у спољашњи простор – *исћирати* коме реч на језик ‘натерати кога да говори’. Говорење, дакле, подразумева локализованост предмета или теме на језику као централном органу. Тако се концептуализује чин оговарања – *узети (узимати)* кога на језик, *разнети (разносити)* кога на (*бабље*) *језике (по језицима)*, као

¹⁴⁹ И сам говорни процес може бити концептуализован на сличан начин – *ућасити* коме у реч.

и искрено говорење, без устручавања – *на језику је коме шћо му и на срцу*.¹⁵⁰ Неустрашивост при изношењу мишљења схвата се и као одсуство појава које би могле ометати његово функционисање: *немајти длаке на језику*.¹⁵¹

Слаткоречивост и ласкање такође се концептуализују преко говорног апарата као ЛОКАЛИЗАТОРА (САДРЖИВАЧА), али у овом случају речима се приписују својства меда и млека – *шече коме мед и млеко из усћа, имајти мед на уснама*. То показује да се апстрактне категорије разумеју преко чулне пријатности. Међутим, пошто главни механизам развоја значења почива на иронији, наведени изрази су негативно конотирани. Једна варијанта првог фразеологизма гласи *шече (кайље) коме мед с језика (из усћа)*, а има значење ‘говорити вешто, глатко, лепо, умиљато, бити благ на речима’. За њега Д. Мршевић Радовић каже да му је узор у библијском тексту. „Из овог симболичног језика какав је библијски, дошло је до преноса у свакодневну језичку праксу метафоре ‘сладак’ (мед, млеко и сл.) која се у библијском тексту односи на један други код, сасвим различит од људског, природног језика: то је универзални језик споразумевања којим се проповеда божја реч” (Мршевић Радовић 2008: 25).

Локализованост говора у одређеним деловима говорног апарата може у исто време отежати његово произвођење. Опште значење ‘говорити/рећи тихо/неразговорно/неразумљиво/с муком’ имају компонентни фразеологизми: *џоворијти на ѿола усћа, џоворијти (рећи, казати) с ѿола језика, џоворијти (рећи) у бркове (брке), џоворијти (рећи, ѿроџоворијти) шта иза зуба (између зуба, кроз зубе), џоворијти (себи) у образ, џоворијти (себи) у недра, џоворијти (рећи) кроз нос*,¹⁵² *џоворијти (одџоварати) ѿреко зуба, ѿревалијти ѿреко језика (зуба), (ѿро)џедијти кроз зубе*,¹⁵³ у чијем је семантичком садржају квалификативна компонента заснована на сликовитости зависног синтагматског члана лексикализованог именица са значењем органа говора (*усћа, језик, зуби*) и делова тела који су у им непосредној близини (*бркови, образ, недра*). Компоненту ‘тихо’ односно ‘неразумљиво, неразговорно’ индукује управо предлошка конструкција која указује на говорење усмерено према одређеном делу говорног апарата или његовом непосредном окружењу, тако да садржај не може допрети до саговорника којем је намењен. Често је део говорног апарата у исто време препрека која отежава артикулацију, мада то некада може бити и објекат који није интегрални део људског тела – *џовори (одџовори и*

¹⁵⁰ За реализацију компоненте искрености у семантичком садржају датог фразеологизма кључан је соматизам *срце* и његова концептуална вредност код говорника српског језика, о чему је детаљније било речи у одељку о емоцијама.

¹⁵¹ Овај израз концептуално се може повезати с предњем (в. о томе у: Мршевић Радовић 2002: 241).

¹⁵² У РМС овај израз има значење ‘имати назални изговор као говорну ману’.

¹⁵³ Овај фразеологизам употребљава се и у случајевима када одређена психичка стања, као што су недоумица и оклевање, утичу на произвођење говора.

сл.) ко као да има кнедлу у *жрлу*. На другој страни, отвореност, одлучност и неустрашивост подразумевају, пре свега, говорникову спремност да поруку саопшти непосредно, што се у полазном садржају сугерише усмереношћу говора ка предњој страни саговорника – лицу или његовим деловима *џовориџи* (*казатиџи*, *ређи* и сл.) коме шта у *очи* (*у брк, у лице, зубе*), (*с*)*кресатиџи* (*казатиџи*, *ређи*) коме *истџину* у *лице* (*у брк, у очи*), *џљунуџи* коме *истџину* (*у лице*), *баџиџи* (*баџатиџи*) коме шта у *лице*. Метонимијска веза између нефразеолошких и фразеолошких структура почива на представи о директном суочавању учесника ситуације.

Г. ПЕРЦЕПТИВНА АКТИВНОСТ. Изрази *џровуџи* (*џровлачиџи*) коме шта *кроз уши*, *џустџиџи* коме шта у *ухо* (*уши*) показују да се говорење доживљава преко аудитивне перцепције. Метонимијска веза између полазног и циљног садржаја објашњава се самим комуникацијским процесом који подразумева да се изговорено перципира управо чулом слуха. Наведени изрази мотивисани су представом о говорном садржају као предметном ентитету и органима аудитивне перцепције као простору у који се дати предмет смешта. Транзитивност глаголског члана фразеологизма реферише о свесном деловању говорника над саговорником.

Узалудност и безуспешност обављања говорне активности мотивише слика ситуације у којој адресат не може да чује изговорену поруку. Отуда се у улози адресата у компонентним фразеологизмима јавља појам без способности аудитивног перципирања: *џовориџи* (*џриџиџи*) *џлувим ушима, као џлувима џовориџи*.¹⁵⁴

7.3.2.4. Даљим излагањем биће обухваћени чисти метафорични модели, у којима нема присуства метонимијских елемената. Њима су у основи разноврсни полазни домени.

А. ПРОСТОР И ДИНАМИКА У ПРОСТОРУ. Најпре издвајамо примере у чијој је основи садржана просторна компонента која индукује различите типове квалификација говорне делатности. У првом реду то су компонентни фразеологизми с предлошком конструкцијом спацијалног типа којом се обележава место реализације радње говорења. Тако је у примерима *џовориџи на јабану* и *џројоведатиџи у џустџиџи* сема бесмислености обављања радње говорења индукована лексемом *јабана* у значењу ‘туђа земља, туђина’ (РСАНУ) односно *џустџиџи* ‘простран, песковит и ненасељен предео, с малом количином падавина, оштром разликом у температури и ретким растињем’ (РМС).

Изрази *џовориџи преко џлеђа*, *џовориџи с висока* (*с висине*), *џовориџи с џиједесџала* засновани су на слици неједнаког положаја говорника и саговорника садржаној у њиховој базној структури. Карактерне особине говорника

¹⁵⁴ О вези између визуелне перцепције и комуникације в. Stanojević 2013: 193–194.

концептуализују се преко оријентационе метафоре: ОХОЛОСТ, ГОРДОСТ, НАДМЕНОСТ ЈЕ ГОРЕ.¹⁵⁵

Дубок глас пореди се с бојом коју добија звук у великој посуди цилиндричног облика: *џоворити* (*рећи*, *џрмети*, *заџрмети* и др.) (*џласом*) као из бачве (*бадња*).

Експресивност фразеологизма *џоворити* (*надуџо*) и *нашироко* појачава се удвајањем прилога блиске семантике, чија номинациона вредност подразумева просторно ширење. Начин артикулације сугерише израз на *раздељке* (*џоворити*), у чијем је значењу квалификативна компонента 'раздвајајући слоге, наглашавајући сваки слог засебно' мотивисана именицом *раздељак* 'место где се нешто раздељује, рачва'.

Други тип метафоричног развоја значења представљен је моделом ГОВОРЕЊЕ ЈЕ КРЕТАЊЕ, које се реализује као УСМЕРЕНО СМЕШТАЊЕ ОБЈЕКТА У ПРОСТОРУ. У првом случају ОБЈЕКАТ ЛОКАЛИЗАЦИЈЕ јесте сам ГОВОРНИК, што је у основи изрази *прећи на ствар*, *прећи на срж ствари*, којима се сугерише почетак говора о ономе што је битно, суштинско, важно, као и фразеологизма *скакајти с једнога краја на други*, *скакајти с предмета на предмет*.¹⁵⁶ Неповезано говорење поима се као нагло премештање с једног места на друго у простору. У другом случају ПРЕДМЕТ ГОВОРА схвата се као ОБЈЕКАТ ЛОКАЛИЗАЦИЈЕ којим управља субјекат говорник смештајући га у простор. Говорну активност могуће је метафорично разумети као вађење садржаја из унутрашњости неког простора – *сијати* (*истирести*, *истиресати*, *вадити* и др.) као из *рукава*, односно као постављање предмета на видљиво, истакнуто место, што показују примери: *бити* (*остати*) на *шайети*, *доћи на шайети*, *ставити* (*стављати*, *износити*, *изнећи*) кога, *шта на шайети*, са значењем 'бити/ постати предмет разговора, дискусије, критике'. На сличан начин обележава се и концепт објављивања, обелодањивања неких података – *изнећи* *шта на бели дан*, *изнећи* *шта на сито*, *изнећи* (*износити*) *шта на пазар*, док се јавно изношење приватних информација о некој особи које ће укаљати њен углед и нашкодити јој доживљава као излагање прљавог веша јавности: *износити* (*чији*) *прљав веш*, *вешати* (*износити*) *прљаво рубље*. За формирање њиховог фразеолошког значења кључна је глаголска лексема чија примарна семантика подразумева премештање предмета из унутрашњег простора, чулима недо-

¹⁵⁵ Овај модел одступа од уобичајеног у когнитивној семантици, по којем је оно што је позитивно смештено горе, нпр. РАДОСТ ЈЕ ГОРЕ; ТУГА ЈЕ ДОЛЕ (Lakoff, Johnson 2003: 15; Rasulić 2004: 219–224). Иначе, управљеност типа ГОРЕ–ДОЛЕ одражава и израз *рећи с неба па у ребра*.

¹⁵⁶ Њима је значењски близак компонентни фразеологизам *причајти с конца*, *с конойца*. У њему је носилац фразеолошког значења предлошка генитивска конструкција, која функционише као квалификатор радње говорења. Детерминација говорне активности остварује се употребом лексеме *конац* у значењу 'крај, завршетак, граница до које се нешто протеже, простире, крајњи, завршни део нечега' (РСАНУ), чија архаичност доприноси експресивности исказа, а она се накнадно појачава употребом именице *конойца*, с којом се гласовно подудара.

ступног, у спољашњи, који је јаван, нескривен и доступан. У исто време фразеолошко значење подстиче и детерминатор *џрљав* уз именичку саставницу, којим се сугерише компромићујућа природа јавно саопштеног садржаја.

Насупрот претходној аблативној концепцији, адлативна мотивише значење ‘пребаци(ва)ти коме, шта’. Оно се развило из нефразеолошких глаголских синтагми које денотирају примицање одређеног предмета адресату односно деловима његовог тела: *џурајџи* (*џискајџи*) коме шта *џод нос*, *џревуђи* коме шта *исџод носа*, *наби(ја)џи* (*џискајџи*, *вешајџи* и сл.) коме шта *на нос*. Полазну и циљну структуру повезује заједничка слика истицања предмета који је повод за незадовољство говорног лица и усмеравање саговорникове пажње на њега.

Иако с негативном конотативном вредношћу, на позитиван однос субјекта као учесника комуникацијског чина према предмету говора указују изрази *дизајџи* (*уздизајџи*, *хвалијџи* и др.) кога, шта *до неба* (*до небеса*), *дизајџи* кога, шта *у облаке*, *ковајџи* кога *у небо*, *дизајџи* кога *на џиједесџал*, *дизајџи* (*ковајџи* и др.) кога, шта *у звезде*. Већини њих заједнички је основни модел с каузативном семантиком који подразумева просторно померање предмета похвале на виши ниво вертикалне осе. Вертикална усмереност предмета похвале ка горе кључна је за развој одговарајућег фразеолошког значења ‘(пре-терано) хвалити неког’.

Прекореване и грдња подразумевају деловање субјекта над персоналним објектом, што показују примери који у нефразеолошкој основи обележавају ситуацију сатеривања у мали простор: *мејџнујџи* (*сајџерајџи*, *баџијџи*) кога *у џој*. У примерима *ујџујџијџи* кога *на криви* (*на лош*) *џујџи*, *ујџујџијџи* кога *на џрави* *џујџи* утицај говорника на начин размишљања саговорника приказује се као усмеравање у одређеном (правом или погрешном) правцу.

Б. Физички обрачун. Фразеолошко значење сведено на наношење увреде или срамоте развијено је метафором из нефразеолошких синтагматских спојева који денотирају различите врсте физичког обрачуна, тј. деловања којима се наносе телесне повреде: *џљувајџи* (*џљунујџи*) коме *у очи* (*у браду*, *на браду*), *баџајџи се* (*набаџивајџи се*) на кога *дрвљем* и *камењем*, *засујџи* кога *дрвљем* и *камењем*,¹⁵⁷ *сџајџи* коме *на ноџу*, (*у*)*босџи* кога *у срце*, *ујесџи* (*уједатџи*, *уџрисџи*) кога *за срце*.¹⁵⁸ Компонента наношења увреде удружује се с елементом клеветничког говора у значењу обрта такође мотивисаних физичким нападом: *баџијџи* (*баџајџи*) *блајџо* на кога / *баџијџи се* (*баџајџи се*)

¹⁵⁷ Настанак изрази *баџајџи се* (*набаџивајџи се*) на кога *дрвљем* и *камењем*, *засујџи* кога *дрвљем* и *камењем* везује се за древни обичај који је био познат у старом веку. Наиме, код старих Египћана, Персијанаца, Јевреја, Грка, Римљана, Гала и других народа најтежи преступници кажњавани су каменовањем (Шипка 2007: 163).

¹⁵⁸ Изрази са соматизмом *срце* могу се тумачити и преко метонимије, ако се има у виду да увреде изазивају одређене емоционалне реакције код саговорника, те да њима изазвано непријатно осећање има телесну манифестацију у виду физичког бола у пределу срца.

блаћом на кога, *(о)каљати* кога *блаћом*, *вући* кога *по блаћу*. Саопштавање неугодне истине, прекоревање и грдња концептуализују се на исти начин – као вид узроковања телесног бола: *шибати* по чијој *глави*, *дати* коме *по носу* (*под нос*, *преко носа*), *напирљати* (*напирити*, *пропирљати*, *обрисати*, *убрисати*) коме *нос*, *дати* коме *по ирсјима*, *лупити* кога (коме) *по ирсјима*, *(ис)-копати* коме *очи*. У конверзивном односу с њима налази се израз *добити по носу* (*преко носа*), који указују на то да је субјекат пацијенс. Свим примерима заједничка је слика физичког насиља које субјекат спроводи над одређеним делом тела или над телом у целини, што се пресликава на домен говора.

Изразито негативан однос субјекатског појма према персоналном објекту који је у улози адресата или предмета говора откривају и изрази с општим значењем ‘оштро напасти/нападати кога’. И у њиховој нефразеолошкој основи налазе се синтагме којима се обележава врста физичког напада на неког: *узети* (*узимати*) кога, *шта на нишан*, *дочекајти* кога, *шта на нож*, *скочијти* (*скакајти*, *полетети*) коме *у очи*, *скочијти* (*скакајти*) коме *за враћ*, *ошворити вајру* (*палбу*) на кога.

Израз *дизати вајру*, који подразумева гласно говорење услед обузетости љутњом, може се тумачити на два начина. Уколико се примени метафора љутња је ватра, већ устаљена у когнитивној семантици, онда дати израз може имати и метонимијску подлогу. С друге стране, његово значење ‘грдити, викати’ може се објаснити преко секундарне семантичке реализације лексеме *вајра* – ‘пуцање из ватреног оружја, паљба, плотун; напад ватреним оружјем’, односно метафоричним транспоновањем конкретног значења полазне перифразе *дизати вајру* – ‘започињати оружани напад’ у секундарни, фразеолошки који се тиче вербалне делатности.

В. ПРЕДМЕТНИ СВЕТ. Различити аспекти говорне активности концептуализују се преко предметног света, и то тако што се говорење поистовећује с одређеним радњама које су својствене тим предметима или уређајима, односно тако што се изговорени садржај повезује с њима по неким својим карактеристикама. У поредбеним фразеологизмима *говорити* (*причајти*) као *навијен*, *млетти* као *воденица* склоност ка претераном говорењу доводи се у везу с механичком радњом коју обавља уређај. У семантичкој структури фразеологизма *млетти* као (*празан*) *млин* компонента која се тиче сврхе обављања говорне активности комбинује се с квалификативном компонентом, што омогућава датим изразима и развој значења ‘говорити глупо, брбљати којешта’. Њега је мотивисала бесмислена радња денотирана нефразеолошким синтагмом. То је још уочљивије у изразу *претшакати* (*пресијати*, *преливати*) из *шупље* у *празно*.

Компонента брзе реакције у одговору, заступљена у семантици изрази *одговорити* (*одговарати*, *казати* и сл.) као из *пушке*, *одговорити* (*одговарати*, *одвраћити*, *ојалити* и др.) као из *поја*, развија се на основу поређења

говорне активности с произвођењем пучња, тј. са испаливањем из ватреног оружја које се одвија изразитом брзином. Израз (*из*)*џубиџи нити*, са значењем ‘смести се, сплести се; запињати, запети у говору’, асоцијативно се повезује с делатностима које се реализују употребом конца, при чему испуштање нити онемогућава даље спровођење радње.

Значење примера *баџиџи* (*баџаџи*) *бисер ђред свиње* (‘да[ва]ти или говорити, рећи нешто лепо ономе ко то не разуме’) заснива се на слици у којој се скупочени предмети приказују онима који нису способни да спознају њихову вредност.

И сам садржај који настаје као резултат говора идентификује се преко одређених предмета. Израз *џродаваџи бурџије* са значењем ‘говорити које-шта, измишљати, мудровати, обмањивати кога’ развија на основу лексичке семантике именичке саставнице: *бурџија* ‘бесмислица, будалаштина’. Сема изношења лажног саопштења у значењу примера *налаџаџи коме џуну вређу* индикована је глаголом, али и именичком синтагмом с придевом који има квантификативну значењску вредност.

Именичка саставница с предметним значењем има детерминативну функцију, којом се истиче квантификативна или квалификативна значењска нијанса: *џовориџи као џреко баџине* (‘нерадо, тешко, преко воље говорити’), *џовориџи на јаџаџан(у)* (‘осорно, оштро говорити’), (*из*)*џрдиџи* (*исџоваџи* и сл.) кога *на џасџи оџанак* (*џасџа кола, џасџа усџа*) (‘[из]грдити кога жестоко, оштро, строго, прекорити, прекоравати’).

Г. Животињски свет. Одређени аспекти говорења, као и људске особине у вези с њим, концептуализују се преко различитих врста животиња и активности у којима оне учествују, што одражава однос говорника према њима. Експресивност ових израза произилази из везе успостављене између људског и животињског денотата.

Фразеологизме *џуџаџи као риба, џуџаџи као мула*, са значењем ‘упорно џутати, не проговарати ни речи’, конституишу поредбене конструкције с лексемама са значењем животиња које немају могућност гласовног оглашавања.

Ту је, затим, израз с негативном експресивном вредношћу којим се садржај говорења описује као безвредан и бесмислен, тако да махом остварује семантичку еквиваленцију с глаголом *брбљаџи – блебетиџи* (*брбљаџи*) *као креџиџалица*. Његова семантичка структура је двокомпонентна – у њој је архисема која упућује на радњу говорења и сема с квалификативном улогом, а најчешће се у лексикографским дефиницијама лексикализује помоћу заменица *којеџиџа, било џиџа, сваџиџа*. Управни члан фразеолошке синтагме интензификован је поредбеном структуром с појмом код којег се као доминантно својство издваја претерана склоност ка оглашавању, што индукује сему изношења непотребног и безвредног садржаја. У примеру са зоонимом негативна конотација остварује се довођењем у везу радње говорења као типично људске особине с оглашавањем

птице, које непријатно делује на људску перцепцију.¹⁵⁹ По истом обрасцу формиран је и израз *брбљати као чавка*,¹⁶⁰ који значи ‘много, без прекида говорити’.

У компонентним фразеологизмима поредбеног типа, какви су *сикћати* (*цичати*, *вришијати* и сл.) *као жуја* (*као змија*), *дерати се као јарац*, *виче* (*крочи*, *дере се* и сл.) *ко као да жа кољу*, *дерати се* (*викају* и сл.) *као на ражњу*, говорење повишеним тоном углавном се доводи у везу са звуком који испуштају животиње изложене непријатностима и тешким мукама.

Понављање истог садржаја више пута саопштава се изразима: *дерати исту* (*стиру*, *своју*) *козу*, *дерати свога јарца*. Без обзира на врсту радње исказане нефразеолошком основом, семантичка компонента понављања развија се на основу детерминације објекатског члана синтагме придевским и заменичким речима *исту*, *стиру*, *свој*.

И други видови говорне активности могу бити концептуализовани преко овог изворног домена: лагање у великој мери (*лажати као ђас*), лажно приказивање у бољем светлу (*красију се [кијују се] лажним ђерјем*), лоше знање страног језика (*говорију француски [немачки итд.] као крава латински*).

Д. Остали изворни домени. У табели која следи приказани су изворни домени фразеолошких јединица којима се саопштавају различити аспекти говорне делатности.

Изворни домен	Циљни домен	Пример
биљни свет	‘упорно ћутати’	<i>ћућати као ђањ</i>
	‘одговарати нељубазно, набусито’	<i>одговарати као с крушке</i>
физичка активност	‘говорити глупо, бескорисно’	<i>млајујући злодиње</i> <i>млајујући ђразну сламу</i>
	‘повнављати исти садржај’	<i>млајујући исту сламу</i>
природни феномени (ветар, ватра, камен)	‘узалудно, безуспешно говорити’	<i>као да камену говориш</i> <i>говорију у ваздух</i> <i>говорију у ветар</i> <i>у ветар ђирију</i>
смрт	‘(упорно) ћутати, чувати тајну, не одавати’	<i>бију (ћућати) као ђроб</i> <i>ћућати као заклан</i> <i>ћућати као (оловом) заливен</i>
	‘нанети коме тешку увреду’	<i>до смрјују увредију кога</i> ¹⁶¹

¹⁵⁹ И сам глагол *крешјују* има метафорично значење ‘говорити, викати високим, пискавим или промуклим гласом’ (РМС).

¹⁶⁰ Лексема *чавка* као секундарно развија значење ‘брбљива особа’ (РМС).

¹⁶¹ Исти израз јавља се и у варијантном облику: *увредију кога до коске*.

делови тела	‘говорити/рећи неистину; речју или делом неправедно нанети коме штету, увреду’	<i>(о)зрешићии душу</i>
	‘говорити/рећи искрено, праведно’	<i>зговорићии из душе казати (рећи, судићии и сл.) по души</i>
	‘да(ва)ти непотребне, лоше савете’	<i>солићии коме мозак (о)солићии коме йамети учићии кога йамети</i>
произвођење звука	‘говорити о ономе што је неприлично’	<i>ударити у криве сѣруне</i>
	‘другачије се изјаснити/ изјашњавати о неком предмету’	<i>мењати (йроменићии) йлочу</i>
	‘поновити/понављати исти садржај’	<i>йеваићии исту йесму ударити (ударати) (дијлати и др.) у сѣаре дијле</i>
	‘разгласити, разглашавати (уз помпу, бучно)’	<i>изнећии (износићии, даћии, ударити, ударати сл.) шта на велико звоно (на велика звона, на сва звона) вешаћии (обесићии) шта на (о) велико звоно звонићии у (на) сва звона</i>
	‘ласкати’	<i>йеваићии коме славојојке</i>
боје	‘говорити/рећи лоше о коме’	<i>йриказ(ив)аћии кога, шта црним бојама (у црној, ружној, йтамној боји)</i>
	‘приказ(ив)ати улепшано, оптимистички, повољно кога, шта’	<i>йриказ(ив)аћии (йредсѣавићии, йредсѣављаћии и сл.) кога, шта у ружичасѣој боји</i>
	‘приказ(ив)ати кога, шта онако како јесте’	<i>йриказ(ив)аћии (йредсѣавићии, йредсѣављаћии, оцрѣаћии и сл.) кога, шта у йравој боји (у йравим бојама)</i>
	‘свесно или хотимице приказ(ив)ати шта лажним, лажно тврдити’	<i>йрозласићии (йрозлашаваћии) црно за бело (белим)</i>

читање или казивање познатог текста	‘говорити вешто, лако’	<i>џовори ко као да чииџа џоворитиџи као из књиџе</i> ¹⁶²
	‘говорити напамет, механички’	<i>џоворитиџи шта као оченаџи</i>
	‘(из)грдити’	<i>(о)чиџиџаџи коме буквиџу (чиџуџу, лиџиџаниџу, лекџиџу, џридиџу, џроџиџовед итд.)</i>
игра картама	‘отворено говорити’	<i>иџраџиџи оџтворених караџиџа (с оџтвореним карџиџама) оџкриџиџи, (оџвориџиџи, џоказатиџи) своје карџиџе</i>
давање имена	‘говорити, рећи истину отворено, без увијања’	<i>наз(и)ваџиџи сџвар своџим именом наз(и)ваџиџи (крсџиџиџи и сл.) шта џравим именом реџи (казаџиџи и сл.) бобу боб (а џоџу џоџи)</i>
справљање јела	‘слатко говорити’	<i>месџиџи џураџиџиџу</i> ¹⁶³
саобраћај	‘дозволити, дозвољавати’	<i>да(ва)џиџи коме, чему зелено светџиџло за шта</i>
религија	‘усрдно, понизно молити, преклињати’	<i>кумиџиџи кога Боџом [и Св. Јованом] молиџиџи кога као Боџа молиџиџи шта на коленима</i>

Фразеологизми *млаџиџиџи џлоџиџе* и *млаџиџиџи џразну сламу* засновани су на слици узалудног и бесмисленог обављања делатности. „Појмовна несагласност (радња/инструмент/објекат) мотивише фразеолошко значење (бесмислено, узалудно/глупо и сл.)” (Мршевић Радовић 2002: 239). Сема понављања истог садржаја више пута у значењу израза *млаџиџиџи иџџу сламу* развија се на основу детерминације објекатског члана синтагме одговарајућом придевском речју.

Израз *одџоваратиџи као с круџке* формиран је на основу древне представе о воћки обележеној фитонимом. Наиме, крушка се сматра дрветом злих

¹⁶² Ова два фразеологизма припадају и скупини оних који у исто време квалификују особности самог говорника јер њихова значења још указују на то да се одређени садржај излаже ‘мудро’, ‘са знањем’ и сл. По моделу настанка овим примерима близак је израз *џоворитиџи џо џиџиџару*; са значењем ‘говорити полако, извештачено, афектирајући’, које је мотивисано лексичком семантиком именичке саставнице: *џиџиџар* ‘утврђени, одређени начин, модел, шаблон’.

¹⁶³ Значење ‘заваравати кога слаткоречиво, на леп начин’ израза *лаџатиџи и мазаџиџи*, формирано је на основу секундарног значења друге глаголске компоненте – ‘ласкати, подваљивати, варати’.

демона (Чајкановић 1994: 124), па се претпоставља да негативне карактерне црте има и особа која на њој борави.

Узалудност и безуспешност обављања говорне активности произилазе из нефразеолошких структура које денотирају усмереност говора према реалијама које немају способност аудитивне перцепције. Отуда се у улози адресата у компонентним фразеологизмима јављају неживи ентитети: *као да камену ђовориши*, или се говорење остварује у окружењу без људи, у слободан, празан простор, одакле не може бити одговора (*вештар*, *ваздух*): *ђовориши у ваздух*, *ђовориши у вештар*, *у вештар ђириши*.

Значење ‘(упорно) ћутати / чувати тајну, не одавати’ исказано је фразеологизмима у чијем се поредбеном делу реферише о појмовима асоцијативно повезаним са смрћу – са неживим ентитетима, тј. с ентитетима који немају могућност одавања звука, чиме се интензификује значење управне глаголске радње. Драгана Мршевић Радовић сматра да је израз *ћутиши као (оловом) заливен* настао на основу древног обичаја да се покојнику обавезно затварају уста како би се спречио повратак душе која је напустила његово тело. Ако је постојала сумња да се покојник могао повампирити, покојнику су заливана уста растопљеним воском како душа не би могла да нађе улаз у тело. У овом обреду метал има посебну, заштитну функцију, али и функцију кажњавања – по неким веровањима душе великих грешника у паклу заливају се оловом, сumpором и катраном (Мршевић Радовић 1998: 35–37).

Негативно приказивање предмета говора, који је најчешће персонални појам, због чега у неким случајевима говорна активност може бити оквалификована и као оговарање, метафорично се поима као премазивање тамним бојама, у првом реду црном. Црна боја најчешће има негативну симболичку вредност. Као негација свих боја, повезује се са исконским тамама, с првобитним неиздиференцираним стањем. Такође се доводи у везу са злом и несвесним. Она је боја туге, песимизма, патње и несреће. Боја је смрти те се њоме изражава жалост за мртвима. Припада дијаболичким бојама (Gerbran, Ševalije 2013: 108–111).

Фразеологизми са саставницом *душа* указују на искреност и праведност, што произилази из укупне симболичко-појмовне вредности дате лексеме. На радњу говорења у функцији утицања на размишљање саговорника упућују изрази *солиши коме мозак*, *(о)солиши коме ђаметџ*, *учиши кога ђаметџи*, чија мотивација потиче од конкретне активности, својеврсног деловања на део тела који регулише мисаоне процесе код човека.

Значење понављања истог садржаја више пута и у случајевима концептуализације говора преко музике и музичких инструмената развијено је детерминацијом објекатског члана синтагме придевима *исти*, *стири*: *џеваиши истџу џесму*, *ударџиши (ударџиши) (диџлаиши* и др.) *у стиаре диџле*. Промена у изражавању о неком предмету сугерише се одговарајућом глаголском лексе-

мом у базној структури: *мењати* (*променити*) *йлочу*. Јавно изношење неког садржаја, често бучно и праћено помпом, саопштава се изразима који у основи денотирају ударање у инструмент који одаје звук изразитог интензитета и широког домета: *изнећи* (*износити*, *дати*, *ударити*, *ударати* сл.) *шта на велико звоно* (*на велика звона, на сва звона*), *вешати* (*обесити*) *шта на (о) велико звоно, звонити у (на) сва звона*. Компоненту ‘јавно’, ‘уз много буке’ појачава придевски члан синтагме *ВЕЛИКО ЗВОНО* (*ВЕЛИКА ЗВОНА, СВА ЗВОНА*).¹⁶⁴

Примери *џовори* ко *као да чийа*, *џоворити* *као из књиџе*, *џоворити* *шта као оченаш* имају заједничку основу будући да се у њима лакоћа и аутоматизам с којима се говорна активност остварује доводе у везу са читањем, односно са изговарањем унапред познатог текста. Обрт (*о*)*чийати* коме *буквицу* (*чийуљу, лијанију, лекцију, љридику, љройовед* итд.) формиран је према моделу (*о*)*чийати* + именица са значењем врсте текста специфичне садржине или намене. Д. Мршевић Радовић сматра да су именице у акузативу фразеологизме мотивисале својим основним лексичким значењем, а да су се њихова секундарна значења развила на основу фразеолошког (Мршевић Радовић 1987: 101–104).

У примерима *израти* *ојворених карата* (*с ојвореним картама*), *ојкрићи*, (*ојворити*, *показати*) *своје карте*, у којима се говорење схвата као игра картама, на особину искренности упућује се управо глаголом *ојворити* односно његовим трпним придевом. Отварање карата обележава завршницу игре када постаје очигледно оно што је током њеног трајања било прикривено.¹⁶⁵

Изрази *наз(и)вати* *својим именом*, *наз(и)вати* (*крстићи* и сл.) *шта љравим именом* указују на то да се изношење садржаја који одговара стварности поистовећује с давањем одговарајућег имена неком појму. Исти модел у основи је и израза *рећи* (*казати* и сл.) *бобу боб* (*а љоју љој*), чију експресивност појачава блискост гласовних структура речи *љој* и *боб*.

Пример *да(ва)ти* коме, чему *зелено светло* за шта, којим се обележава давање дозволе за остварење какве радње, допуштање, саглашавање с чим, мотивисан је синтагматским спојем који денотира активност из домена саобраћајне сигнализације.

Фразеологизми *кумити* кога *Боџом* (*и Светим Јованом*), *молићи* кога *као Боџа*, *молићи* *шта на коленима* обележавају усрдно и понизно обраћање коме с молбом да се испуни одређени захтев или жеља говорника. Интен-

¹⁶⁴ Исти полазни и циљни домен налазимо и у примеру *ударити* (*ударати*) у *бубањ* (*зурле*) и *шаламбасе*, који одражава метонимијску везу међу њима, ако се има у виду начин на који су некада сопштаване новине и важне информације.

¹⁶⁵ Једна од секундарних реализација глагола *ојворити* гласи ‘открити, изрећи, саопштити, обелоданити’, док се придев *ојворен* остварује у значењу ‘који нескривено исказује своје ставове, осећања и др.; који није уздржан, који се без устезања радо поверава, искрен’ (РСАНУ).

живну жељу за испуњењем молбе одражава зависни синтагматски члан, који је уједно показатељ одговарајућег религијског концепта. Уз то, први пример одражава представу о Јовану Крститељу као заштитнику кумства (в. Вуловић 2015: 163).

7.4. Завршне напомене

Група фразеологизама којима се денотира концепт комуникативне активности веома је бројна и семантички разуђена. Осим тога, ове јединице међусобно се разликују према начину фразеологизације односно према својој граматичкој структури и лексичком саставу.

Овим изразима издваја се и квалификује одређени сегмент комуникационог догађаја – говорник, тј. онај који обавља говорну активност (*бићи брз на језику* [*речима*]), сама говорна активност (*оћворити* [*оћварити*] *устја*, *млаћити* *злогине*, *говорити на јола устја*, *засути* кога *дрвљем* и *камењем*, *смејати се* коме *у лице*), порука у виду предмета или теме о којој се говори (*доћи на шајет*, *износити* [*прљав*] *веш*), саговорник, којем је намењена порука, одсуство говорења или ћутање (*држати језик за зубима* [*иза зуба*]). Као експресивним средствима, уједно се износи и вредносни суд онога ко се њима служи, а он је у већини случајева негативно обојен.

У овој фразеолошкој групи посебно је занимљиво било пратити мотивацију одговарајућег фразеолошког значења из домена комуникативне активности. У знатном броју примера нефразеолошким синтагмама сугерише се покрет или активност органа говора, који су неопходни за остваривање радње говорења, због чега доминира метонимија, као један од најважнијих механизма у процесу транспоновања значења: *оћворити устја* ‘почети говорити’, *говорити иза зуба* ‘говорити неразговорно’. Стога у њиховом лексичком саставу преовлађују називи за делове тела који учествују у произвођењу говора (*устја*, *усне*, *зуби*, *језик* итд.). Метонимија је и у основи бројних метафоричних модела (*имати зла* [*погана*] *устја*, *бићи дуља језика*), док су чисто метафорична фразеолошка значења индукована структурама које примарно денотирају физичке активности, као и активности из разноврсних домена – просторног, предметног, животињског света итд.: *побегла* коме *реч из устја*, *узети* (*узимати*) кога, *шта у устја*, *скакаћи с једнога краја на дружи*, *продавати бурђије*, *дерати исћу* (*сћару*, *своју*) *козу*, *дерати свога јарца*.

У зависности од начина на који се концептуализује радња говорења, тј. у зависности од изворног домена који је мотивисао фразеолошко значење и други сегменти комуникационог догађаја могу се схватити различито. У случајевима када се као изворни домени јављају разне физичке активности, говорнику се приписује улога вршиоца дате физичке радње над органом го-

ВОРА, који има улогу ОБЈЕКТА, над којим се радња спроводи: (за)веза^{ти} језик (уста), (с)веза^{ти} (заче^{ти}ти, за^итвори^{ти} и сл.) коме уста, (за)веза^{ти} (свеза^{ти}ти) коме језик, свеза^{ти}ти вилице, скра^{ти}ти^{ти} (по^икра^{ти}ти^{ти}) језик. У неким случајевима и сам орган може бити вршилац радње: језик је коме у^итекао, језик се коме омакнуо, језик се коме зале^итео. Органима говора приписују се својства ОРУЖЈА, које може нанети телесни бол саговорнику: (ис)ц^иу^ити^{ти} језик, бруси^ити^{ти} језик, шиба^ити^{ти} кога језиком, као и друге предметне особине: броја^ити^{ти} речи, ва^иза^ити^{ти} (ва^игну^ити^{ти}) сваку реч, бира^ити^{ти} речи, не бира^ити^{ти} речи. Речи се схватају и као НОВАЦ: (по)ш^ироши^ити^{ти} речи, ш^иде^ити^{ти} речи, разба^ицивати^{ти} се речима.

Уколико се говорење концептуализује преко просторног домена, говорни органи су локализатори, у којима су смештене речи односно оно што је предмет говорења, а речи су ОБЈЕКТИ ЛОКАЛИЗАЦИЈЕ, који напуштају дати простор или у њега улазе: о^ии^ити^{ти} се (о^ии^има^ити^{ти} се, о^ии^икну^ити^{ти} се, си^ићи, силази^ити^{ти}) коме из (с) уста (језика), по^ибе^игла коме реч из уста, изле^ити^{ти} из уста (на уста), би^ити^{ти} (с^ии^иално, увек) на (у) свим устима, с^ии^иав^иља^ити^{ти} кога, шта на уста, уз^ии^ити^{ти} (уз^ии^има^ити^{ти}) кога, шта у уста. У метафоричним моделима у којима се говорна активност идентификује као кретање говорник је вршилац дате радње, тј. ОБЈЕКАТ ЛОКАЛИЗАЦИЈЕ, који се смешта на одговарајуће место: *пре^ићи на с^ии^ивар, пре^ићи на с^ии^ивари, скака^ити с једно^ига краја на дру^иги, скака^ити с пре^ид^имета на пре^ид^имет*.

На основу обележја говорног понашања говорник се често поистовећује с одређеном животињом: *ћу^ии^ити^{ти} као риба, ћу^ии^ити^{ти} као мула, сик^ии^ити^{ти} (ци^ии^ити^{ти}, ври^ии^ити^{ти}и^ити и сл.) као жуја (змија), дер^ии^ити^{ти} се као јарац, виче (кричи, дере се и сл.) ко као да *џа* кољу, дер^ии^ити^{ти} се (вика^ити^{ти} и сл.) као на ражњу.*

VIII. ЧОВЕК КАО ЛИЧНОСТ

8.1. Уводне напомене

Психофизиолошки процеси и радње о којима је било речи у претходним поглављима представљају урођене, инваријантне категорије, заједничке за људски род у целини. Међутим, човеков опстанак је у знатној мери условљен и разноврсним индивидуалним особинама, које интегришу његову личност. У психологији се под личношћу управо подразумева скуп свих индивидуалних психолошких обележја, по којима се појединци међусобно разликују – то су интелектуалне способности, мотиви, емоције, намере, уверења, понашање итд. (Крстић 1988: 302). Личност је, у том смислу, одређена као јединствена организација особина настала узајамним деловањем организма и друштвене средине, од које зависи понашање карактеристично за појединца (Рот 1977: 8). Те особине не опажају се непосредно, већ на основу успешности у обављању неког посла, начина на који се поступа и сл. (Рот 1977: 39).

Особине личности обично се испољавају у различитом степену, од изразито позитивних до изразито негативних вредности, што показује њихову биполарну природу и утиче на то да буду представљене у паровима, од којих сваки означава крајњи степен развијености особине у једном правцу. Њих одликује мања или већа доследност у испољавању, затим, могу бити мање или више универзалне и мање или више генералне. У психологији се термин структура личности употребљава у два значења. Њиме се, на једној страни, упућује на све аспекте неопходне за разумевање личности када се има у виду личност уопште, док се, на другој страни, подразумева организација особина и веза међу њима карактеристичних за појединца, када се има у виду конкретна личност. То су, дакле, особине темперамента, карактера, интелигенције и физичке конституције (Рот 1977: 36–42).

Стварање свести о особинама личности веома је сложен процес којим се бави социјална перцепција. Упознавање и разумевање других особа остварује се у социјалној интеракцији, и то захваљујући когнитивним активностима, у првом реду опажању, које подразумева примање информација из спољашњег света. У социјалној психологији од посебног су значаја питања

која се тичу начина на који опажамо друге особе као јединке с бројним особинама, као и себе саме, пошто је људско виђење социјалне средине један од основних механизма социјалног понашања појединаца и група (Havelka 2001: 51). Подаци о неким особинама, као што су телесне, добијају се визуелним опажањем, док се црте које се тичу карактера, темперамента, интелигенције итд. уочавају удруженим деловањем више различитих перцептивних система, јер се испољавају као резултат деловања личности уопште, њеног понашања, реакција на одређене ситуације и сл. Према речима Н. Хавелке, цео комплекс дражи и података које носи нека особа изазива код перципијента низ сазнајних и евалуативних процеса, чије покретање, ток и исход зависе од стимулусних својстава друге особе, осетљивости и пријемчивости перципијента за поједине дражи, његове мотивисаности да уочи одређена својства, као и контекста у којем се ти процеси одвијају. Бројни су чиниоци који утичу на опажање других особа, тј. на стварање слике о њима у свести. Оно зависи од објекта опажања, тј. од намере, планова, жеље посматране особе да открије одређене црте своје личности; затим, зависи од индивидуалних карактеристика самог перципијента, као што су интелигенција, искуство, знање, образовање итд., које ће му омогућити да на правилан начин протумачи и вреднује понашање друге особе; такође зависи од перципијентовог односа према посматраној особи, али и од културног обрасца којем припада и на основу којег људе сврстава у одређене категорије, према полу, старости, социјалном положају итд. (Havelka 2001: 52–54).

У излагању које следи биће посматрани управо фразеологизми са значењем особина које структурирају његову личност. Анализирано је око 370 фразеолошких јединица овог семантичког типа. У првом реду то су фразеологизми којима се обележавају карактерне црте (*не да[ва]ићи ни Боју шамјана, окрећайи се (ићи) према ветру, бићи тврде руке, бићи широке руке* итд.), особености темперамента (*имати челичне живце, све је коме равно [до Косова]* итд.), интелектуалне и друге способности (*имати цицвару у глави, ударен мокром чарайом по глави, јесћи [појесћи, најесћи се] се лудих љива [луде љиве]* итд.), телесне карактеристике и вештине (*мршав као чачкалица, коси и кожа, имати две леве руке, имати златне руке* итд.). Овако систематизована и анализирана фразеолошка грађа откриће не само наивну представу коју човек има о себи као личности већ и удео енциклопедијског знања уграђен у њу.

8.2. Карактер – психолошки и когнитивнолингвистички аспект

Иако у психологији термин карактер може имати неколико различитих значења, његово место у терминолошком систему ипак је јасно диференцирано. Њиме су обично обухваћене две групе особина: моралне, које се ма-

нифестују у вези с етичким принципима одређеног друштва, и вољне, које омогућавају појединцу да поступа доследно у односу на моралне препреке. Прва група обухвата црте као што су храброст, кукавичлук, савесност, не-савесност, поштење, себичност, несебичност, скромност итд. У другу групу улазе доследност, упорност, енергичност, одлучност и сл. (Рот 61–63).

У лексикону српског језика лексема *карактер* може се довести у везу са семантички блиским јединицама као што су *нарав*, *природа*, *ћуд*, којима је заједничка диференцијална сема ‘морал’ (Штасни 2013: 45). Иако између психолошке и лингвистичке интерпретације појма *карактер* не постоји потпуна подударност (Штасни 2013: 47), у овом истраживању биће прихваћено његово термилошко одређење под којим се подразумевају вољне особине и особине издвојене према моралним начелима.

Типична средства за квалификацију човека у карактерном погледу јесу придеви, који одсликавају читав спектар карактерних особина устројених према друштвеним, моралним и другим вредносним системима говорних представника српског језика: *храбар*, *поштен*, *искрен*, *љемени*, *одан*, *шкрт*, *дарежљив* итд. У том смислу на основу значењских обележја дате групе придева могуће је сагледати извесне видове концептуализације овог домена стварности. У семантичкој интерпретацији духовних особина Р. Драгићевић полази од ситуације у којој се оне испољавају те уводи следећи опис њихове семантичке структуре: који је + (вредносно плус) у ситуацији односно који је – (вредносно минус) у ситуацији. Према овој ауторки, позитивно или негативно вредновање неке особе зависи од индивидуалних карактеристика говорника (старосне доби, васпитања, образовања, моралних начела и сл.), али пре свега од процене њеног понашања у датој ситуацији у односу на замишљено прототипично понашање. Дакле, као храбру описаћемо ону особу која је испољила позитивно понашање у ситуацији у којој храброст може доћи до изражаја. Што се тиче ситуације у којој се испољавају духовне особине, Р. Драгићевић наводи да постоје типичне ситуације, које се затим размрежавају, као што постоје и њихови типични носиоци, којима се приписују одговарајуће особине (Драгићевић 2001: 173–175).

Због доминантне квалификативне улоге у језику придеви са значењем позитивних и негативних карактерних особина веома су продуктивни у мотивацији атрибутивних образовања: *добричина*, *поштенљивост*, *великодушник*, *милосрдник*, *окућник*, *дрзник*, *лукавац*, *лакомац*, *бездушник*, *бесрамник*, *бешчасник* итд.¹⁶⁶

¹⁶⁶ О њиховим семантичким и деривационим својствима детаљније в. у: Штасни 2013: 48–91.

8.3. Концептуализација карактерних особина осликана фразеологијом

8.3.1. Структура концепта

Анализа око 140 фразеологизама показује да концепт карактера у српском језику структурирају два елемента:

- а. носилац карактерне особине и
- б. карактерна особина.

А. НОСИЛАЦ ОСОБИНЕ. Овај део структуре концепта неодвојив је од саме особине будући да поступак издвајања одређеног својства у исто време подразумева и идентификовање његовог носиоца. Дакле, носилац особине уграђен је у семантички садржај ових фразеологизама и истакнут на основу специфичне карактерне црте која га одређује.

Б. КАРАКТЕРНА ОСОБИНА. Фразеолошке јединице као средство квалификације човека у карактерном погледу одсликавају моралне, друштвене, културне и друге обрасце уткане у свест говорника српског језика. Класификацијом грађе добија се систем карактерних особина у којем су оне хијерархијски распоређене према одређеним вредносним начелима, што се види на основу броја јединица којима се исказују. Тим системом обухваћене су следеће особине: доброћудност, добродушност, племенитост / поквареност; наивност, безазленост / препреденост, лукавство; храброст / плашљивост, кукавичлук; охолост, гордост, дрскост; част, поштење / непоштење; принципијелност / беспринципијелност; тврдоглавост, упорност; дарежљивост / шкртост; лицемерство; особеност / осредњост; похлепа, грамзивост, незајажљивост; склоност ка развратном, неморалном животу; склоност ка варању, превртљивости; непоузданост; морална чврстина; ситничавост; склоност ка досађивању другима; умереност / неумереност; удвориштво; својеглавост, хировитост.

Фразеолошким јединицама карактерне особине региструју се махом по принципу дихотомије – као димензије испољене у својим крајњим позитивним или негативним вредностима, што је резултат човековог искуственог знања насталог опажањем сопствене и туђе природе, које се у том погледу подудара с научним, енциклопедијским искуством.

Највећи број обрта овог семантичког типа (око 14% од укупног броја) указује на особину која се у свом позитивном облику реализује као доброта, доброћудност, добродушност, племенитост, саосећајност, великодушност, а у негативном – као поквареност, немилосрдност, пакост и злоба. Наведена својства махом се испољавају у човековом односу према другим људима, његовој спремности да помогне и поднесе жртву, односно у његовој склоности да другима чини зло. У овој скупини преовлађују примери позитив-

не семантике: *човек од срца, биџи чистија срца, биџи добра (доброџа) срца, биџи широка срца, имаџи срца (и душе), имаџи велико срце, имаџи злаџно срце, злаџно срце, честиџија (џлемениџија, добра и сл.) душа, добар као хлеб, биџи као мајка, мекан као џамук, скројен на божју, адамско колено, биџи (осџаџи) човек*. Са значењском компонентом ингресивности, која указује на својеврстан карактерни преображај, јавља се пример *очиштиџији срце*, у значењу ‘оплеменити се, постати благ, добар’. Негативан појмовни и конотативни садржај имају изрази: *џокварен као мућак, џокварен до срџи, биџи зла срца, немаџи срца, човек немирне (нечистије, оџаке, џоџане, зле) крви*. Примери показују да се наведена карактерна својства углавном концептуализују преко појма *срце*, што ће показати даља анализа.

Око 11% израза има значење особине која се тиче човекове способности да се снађе у појединим ситуацијама. За разлику од претходне групе, у овој су доминантни примери са значењем негативних особина као што су лукавост и препреденост. Будући да се наведена својства не сматрају прихватљивим за нашу говорну заједницу, ови изрази по правилу носе негативну експресивност: *џрефарбан (офарбан, намазан) свим бојама / свим фарбама офарбан, биџи намазан (џремазан) свима мастџима (са седам мастџи), виџи се (џревиџаџи се) као црв, знаџи џавола на селаметиџи иџтераџи, знаџи џде џаво сџава, искочиџи (скочиџи, уџиџи) враџу (џаволу) из џорбе (из мреже), не даџи се ухвиџиџи ни за џлаву ни за реџ, сџара лиџа / сџари лисац, лукав као лисица, мудар (лукав) као змиџа*. Сналажљивост је, на другој страни, позитивно конотирана: *живи (џрави) враџ, биџи кадар сџиџи и уџиџи, биџи џун бува, као и безазленост и наивност: ни мрџа не зџазиџи (џоџазиџи, очеџиџи), не би коме сџао на влас*, што показује афирмативан однос говорника српског језика према датим својствима. На наивност у форми необавештености и незнања те на слабост и немоћ у решавању проблема гледа се пак с неодобравањем: *као да је ко с Марса џао, (биџи) лисџи на веџру*.

Сви фразеологизми (око 10% од укупног броја) којима се особе квалификују као охولة, горде, а понекад и дрске, нарочито у односу према другима, имају негативну конотацију, што одражава идентичан став говорника према датим особинама. Овде се налазе примери: *биџи (дрџаџи се, владаџи се и сл.) као мали цар, џледаџи на кога одозџо (с висока), дрџаџи високо џлаву, уздиџнуџиџе џлаве, џараџи (резаџи) носом небо (облаке), диџи (дизаџи, уздиџнуџи и др.) нос (високо), не би ко о кога (ни) џрџаву ноџу обрисао, џун себе, надуваџи се (надуџи се) као жаба, мисли ко (смаџира, дрџи) да се око џеџа светиџи (окреџе, креџе)*. Неколико примера садржи у својој семантици компоненту ингресивности, која сигнализира почетак охолог, препотентног и дрског понашања: *диџи (џодиџи, наџиџи) реџ, извуџи реџ (реџове), ударила коме слава у џлаву*. Нису забележени изрази опречне семантичке вредности, којима би се евентуално истичале скромност и ненаметљивост као доминантне карактерне црте.

У нешто више од 7% случајева фразеологизмима су описане особе без уверења, слабог карактера, беспринципијелне и попустљиве односно принципијелне, енергичне и чврсте особе, које одликује доследност у ставовима и одлукама. У првој подгрупи налазе се изрази: *биџи без кичме / човек без кичме / немаџи кичме, човек мека образа, шеџаве кобиле син*; другу подгрупу чине примери: *човек од речи / биџи од речи, човек од начела / биџи од начела, имаџи (чврстџу) кичму, човек јаке кичме, човек добра кова, човек на (своме) месџу, чврстџи као сџена, човек сџароџа кова,¹⁶⁷ сџајаџи као камен*.

У истом броју јављају се фразеологизми којима се човек квалификује с обзиром на моралну исправност. Опште значење 'бити поштен, частан' имају примери *биџи чистџа чела, човек од образа (од частџи), биџи чистџих руку*, док у антонимичном односу према њима стоје изрази *човек црна образа, биџи дебелих образа (дебела образа), имаџи образ као ђон, немаџи образа, немаџи ни сџида (срама) ни образа, имаџи љрљаве (нечистџе) руке*.

У хијерархијском систему карактерних особина регистрованих фразеолошким средствима српског језика следећи су тврдоглавост и упорност. На њих упућује 7% од укупног броја израза са значењем карактерних црта личности. У свим случајевима квалификује се упорност у неуважавању туђих савета и предлога, непоколебљиво остајање при свом ставу, тврдоглавост и својеглавост, који се, при том, негативно вреднују: *човек дренове џлаве, биџи своје џлаве, биџи џврде џлаве, дебела џлава, дрвена (дубова, храсџова) џлава, џврда џлава, џврдоџлав као маџарац (маџаре), џврд као камен, као живац камен, џледаџи само кроз своје (власџиџе) наочаре*.

Говорни представници српског језика негативно вреднују претерану уздржаност у погледу давања и трошења новца, што потврђују следећи примери с општом семантиком 'бити шкрт': *не да(ва)џи ни Боџу џамјана, дрхџаџи над сваким динаром, не даџи ни црно исџод нокџа (нокаџа), (биџи) џврд на новцу (на џару), биџи џврде руке*. У исто време неприхватљивом се сматра и неумерена издашност и расипништво: *биџи широких рукава, џоде-рана (џродрџа) вреџа,¹⁶⁸ док се на дарежљивост гледа с одобравањем: биџи блаџе (џодаџне, широке и сл.) руке*. Оваквих израза је нешто више од 5% од укупног броја.

Исти је број фразеологизама којима се негативно вреднује претворство и лицемерје, тј. особина да се под маском добронамерности прикривају права осећања и ставови: *џравиџи се светџац (свеџем)*. У нешто блажем облику лицемерје се испољава у ситуацији када се особа представља као необавештена и неупућена: *џравиџи се Тоша, џравиџи се будала*, док се у пуној форми оно

¹⁶⁷ У овом примеру квалификација подразумева доследност у погледу чувања старих, традиционалних начела.

¹⁶⁸ Наведени пример не односи се само на расипништво у материјалном погледу већ и на неумереност у јелу и пићу.

своди на неискреност и прикривање лоших намера: *бићи једном ноџом на чему (у чему) а друџом на друџоме (у друџоме), седећи на две сџолице, невино јаџње, шарена џуја, вук џод јаџњећом кожом, вук у овчјој (јаџњећој) кожи*. Примери с позитивним значењем нису забележени у корпусу.

Око 4% израза описује особу с обзиром на њену сличност с другима односно њену посебност и необичност. У првом случају такву функцију обавља фразеологизам *бићи истиџа кова* са значењем ‘бити исти, једнак другима, не разликовати се од других’, док се на особеност и истицање у било ком погледу указује спојевима: *бићи на свој калуџ, бићи друџџа кова, бићи сџарџа кова, црна овца*.

Опозиција храброст – плашљивост (кукавичлук) представљена је примерима: *бићи лављеџ срца, имаћи зечје срце, бићи џлашљив као зец (миш), џобећи у мишју руџу*.

Без позитивних чланова у опозитним релацијама остају фразеологизми којима се истичу:

а. похлепа, незајаџљивост, грамзивост и уопште немогућност телесног засићења или засићења у неком другом смислу – *и мачку (бика) би џомузао, имаћи велике очи, џојео би (изјео би) ко и масно ћебе, имаћи велики сџомак;*

б. склоност ка неморалном и разблудном животу – *шуџава (џубава) овца, залуџала (изџубљена, заблудела) овца, изџубљени (расијни, размеџни, блудни) син, не бићи баи светџац;*

в. лажљивост, превртљивост, склоност ка сплеткарењу – *лаже ко кад (чим) зине, лажа и џаралажа, завадио би ко два ока у џлави, окреџаџи се (ићи и др.) џрема веџру / окреџаџи се (ићи и др.) како веџар дува*.

У свакој групи има мање од 3% од укупног броја посматраних фразеологизама.

И на крају, у ограниченом броју забележени су примери који квалификују:

а. моралну чврстину и стабилност – *имаћи добра џлећа;*

б. непоузданост – *никаква (ниједна, ничија) вера, џасја вера;*

в. ситничавост – *џледаџи на сваку длаку, наћи (налазиџи) длаку у јајеџу;*

г. склоност ка досађивању другима – *досадан као сџеница (ваи, кома-рац), зубна болесџ;*

д. умереност / неумереност – *знаџи меру, не знаџи мере (за меру);*

ђ. својеглаовост, хировитост – *имаџи мушџце (муже) (у џлави), бићи на своју руку*.

Фразеологија одсликава људски карактер истицањем особина релевантних за говорне представнике српског језика. Језгро овог концепта чине особине којима се човек квалификује с обзиром на склоност да поступа исправно и праведно према другим људима – доброта, доброћудност, добродушност, племенитост, саосећајност, великодушност, поквареност, немилосрдност, пакост, злоба. Ближој периферији припадају карактерне црте издвојене с обзиром на способност човека да реагује у одређеним ситуацијама (лукавост, препреденост, сналажљивост), те с обзиром на његово држање (охолост, гордост, дрскост). У даљој периферији смештене су особине издвојене на основу човекове доследности у понашању: попустљивост, принципијелност, упорност, тврдоглавост, док крајњу периферију чине следеће особине: шкртост, издашност, претворство, лицемерје, необичност, посебност, похлепа, грамзивост, превртљивост, склоност ка лагању, морална чврстина, непоузданост, ситничавост, неумерност, хировитост.

8.3.2. Механизми концептуализације

8.3.2.1. У ограниченом броју примера именичка компонента израза директно учествује у формирању фразеолошког значења, и то својим примарним семантичким реализацијама – *лажа* и *паралажа* ‘необично велик лажљивац, лажљивац над лажљивцима’ (уп. *лажа* ‘лажац, лажљивац, лажљивица’ и *паралажа* ‘особа која понавља неке лаж, која полагује’ [РМС]), односно неким од секундарних – *бити* (*остати*) *човек* ‘бити племенит, доследан, човек од речи, који не изневерава себе ни туђа очекивања’ (*човек* ‘особа, личност као носилац високих моралних и карактерних црта’ [РМС]).

8.3.2.2 Метонимијски механизам развијања фразеолошког значења илуструју модели УЗРОК КАРАКТЕРНЕ ОСОБИНЕ → КАРАКТЕРНА ОСОБИНА И ПОСЛЕДИЦА/МАНИФЕСТАЦИЈА КАРАКТЕРНЕ ОСОБИНЕ → КАРАКТЕРНА ОСОБИНА.

У првом случају мотивационом базом износи се узрок који доводи до одговарајуће карактерне црте, док се у секундарном, фразеолошком споју истиче сама особина. Полазни садржај указује на неку способност или карактеристичну појединост у понашању својствену особама које су носиоци одређене особине. У том смислу, особе које имају способност да процене у којој мери је примерено спровести неку активност – *знати меру*, носиоци су особине умерености. Насупрот томе, као последица немогућности такве процене произилази неумереност, склоност ка претеривању у захтевима – *не знати мере* (за меру). Изразом *имати* (*носити*) *жаће* упућује се на храброст и јунаштво, што је одраз традиционалне представе о одевању, будући да се панталоне сматрају мушким одевним предметом. Као последица удараца у главу настају каприциозност и ћудљивост: *дошле* (*удариле*) *коме лушке у главу*, односно бахатост, охолост и недолично понашање: *ударила коме слава у главу*.

У другом случају (ПОСЛЕДИЦА/МАНИФЕСТАЦИЈА КАРАКТЕРНЕ ОСОБИНЕ → КАРАКТЕРНА ОСОБИНА) полазни садржај реферише о активности или карактеристичном понашању које се јавља као последица или манифестација неке особине:

- а. храбрости, смелости – *биџи џоџов на џо нож ударџиџи*;
- б. уображености, надмености, поноса, охолости, гордости – *не би ко о кога (ни) џрљаву ноџу обрисао, диџи (дизаџи, уздиџнуџи и др.) нос (високо), џледаџи на кога одозџо (с висока), дрџаџи високо џлаву, уздиџнуџе џлаве*;
- в. безазлености, недужности – *не би коме сџао на влас, ни мржава не би зџазио*;
- г. шкртости, тврдичлука – *дрхџаџи над сваким динаром, не да(ва)џи ни Боџу џамјана, не даџи ни црно исџод нокџа (нокаџа)*;
- д. претеране страшљивости и опреза – *бојаџи се (џлашиџи се, клониџи се) своје (власџиџе) сенке (сене)*;
- ђ. ситничавости – *џледаџи на сваку длаку, наџи (налазиџи, џраџиџи) длаку у јајеџу*;
- е. похлепе, грамзивости, прождрљивости – *и мачку би ко џомузао, и бика би ко џомузао, џојео би (изјео би) ко и масно ћебе*;
- ж. сналажљивости, спретности – *биџи кадар сџиџи и уџеџи*.

Експресивност неких од ових примера почива на нереалној и хиперболизованој слици ситуације изазване одговарајућом карактерном особином.

Остали метонимијски модели имају другачији лик. Пренаглашена склоност ка лагању исказује се спојем који сугерише изношење лажи у сваком тренутку када се спроводи говорна активност: *лаже ко кад (чим) зине*. Метонимијска веза између примарне и секундарне структуре видљива је у другом делу израза и остварује се по обрасцу ПОКРЕТИ ОРГАНА КОЈИМА СЕ ОСТВАРУЈЕ ГОВОРНА АКТИВНОСТ → ГОВОРНА АКТИВНОСТ.

У примеру *биџи од речи / човек од речи* ‘одржавати обећање’ односно *биџи од начела / човек од начела* ‘доследан, принципијелан човек’, фразеологизирана је структура с генитивом, због чега се могу сматрати тзв. фразеосхемама (в. Менас 2007: 42). У њима се генитивска конструкција с квалификативним значењем може интерпретирати на следећи начин: човек који држи РЕЧ (КОЈИ СЕ ДРЖИ ОНОГА ШТО ЈЕ РЕКАО) односно човек који има НАЧЕЛА / КОЈИ ПОШТУЈЕ НАЧЕЛА.

8.3.2.3. Метафорично-метонимијски модели претежно су телесно засновани, што потврђује присуство соматизама или јединица из истог концептуалног поља у лексичком саставу фразеологизама. Примерима овог типа особине су представљене у опозитним релацијама које произилазе из својеврсног антонимског односа придевске компоненте израза у функцији детерминатора одговарајућег соматизма.

Позитивна семантика		Негативна семантика	
пример	значење	пример	значење
<i>бијли ШИРОКЕ руке</i>	‘бити дарежљив’	<i>бијли ТВРДЕ руке</i>	‘бити шкрт’
<i>бијли ЧИСТА чела</i>	‘бити поштен’	<i>човек ЦРНА образа</i>	‘нечастан, непоштен човек’
<i>бијли ЧИСТИХ руку</i>	‘бити поштен, исправан’	<i>имайли ПРЉАВЕ (НЕЧИСТЕ) руке</i>	‘не бити поштен, бити на лошем гласу’

Фразеолошко значење настаје под утицајем секундарне придевске семантике развијене метафоричним асоцијацијама типа конкретно → апстрактно: *широк* ‘великодушан, широкогруд; дарежљив’, *чист* ‘морално беспрекоран, који не садржи у себи никакве лажи, преваре, поштен, частан’, *црн* ‘рђав, зао’, *тврд* ‘претерано штедљив, шкрт’, *прљав* ‘покварен, зао’ (РМС). Метонимијску везу између примарне и секундарне, фразеолошке структуре потврђује именичка компонента са соматским денотатом (*рука*), чије су доминантне функције – давање, тј. уступање материјалних добара, односно узимање, присвајање туђе својине. По истом обрасцу особине шкртости односно издашности, склоности ка расипништву концептуализују се преко предметних ентитета – *бијли тврд на новицу*, *тврд на њари* / *бијли широких рукава*.

Што се тиче именице *образ* у функцији концептуализације поштења и части, може се прихватити објашњење које даје М. Шипка. Овај аутор сматра да су управо наведени обрти утицали на развој секундарног значења лексеме *образ* – ‘част, поштење’. „Тако се, нпр., *образ* у изразу *бијли чисти* / *светли образа* прво употребљавао у свом основном значењу ‘немати на лицу никаквих промена, немати црвенила (због стида и сл.)’, а то је онда значило и ‘немати се чега стидети’, ‘бити поштен, частан’, па је тако семантичком трансформацијом од везе речи у којој лексема *образ* има основно, денотативно значење (‘једна страна лица’) настао фразем са значењем ‘бити поштен, частан’, ‘имати чисту савест’, ‘немати се чега стидети’ и сл., а преко тога је и сама лексема као основни део тога фразема развила друго, пренесено значење (‘част, поштење; понос; осећање стида’) [...] Стекавши пренесено значење у процесу фразеологизације, та лексема управо с тим значењем постаје главни носилац, стожерни део низа других фразема тога типа. Ради се, дакле, о својеврсној повратној спрези” (Шипка 2008: 565–566).¹⁶⁹ Позитивна односно негативна фразеолошка семантика условљена је природом детерминатора. Доброта и поштење мотивисани су придевима *мек*, *светлао*, *бео*, *чист*: *бијли мека* (*меко*) *образа*, *човек мека образа*, *човек од образа* (*чисти*), *човек чиста образа*, *светлао* (*чист*, *бео* и сл.) *образ*, док опозитна својства активи-

¹⁶⁹ Исти тип семантичке транспозиције може се претпоставити и за лексему *чело*.

рају придеви негативне семантике *дебео*, *црн*: *биџи дебелих образа* (*дебела образа*), *човек црна образа*, *иматић образа као Ђон*. Опозитни низови фразеологизама засновани су на трима метафорама: 1. хроматској *бело–црно*, 2. просторној *врх–дно*, 3. квалитативној *меко–тврдо* (Пејановић 2010: 410). Истом концептуалном пољу припадају изрази чија нефразеолошка основа указује на присуство или одсуство наведеног дела тела: *иматић образа*, *гледатић коме на образ*, *нематић образа*, *нематић ни сџида* (*срама*) *ни образа*, *одузетић* (*узетић*, *узиматић*, [*у*]красић) *коме образ*.

По истом обрасцу настају фразеологизми с лексемом *кичма* – одсуство овог дела тела асоцира на бескарактерне и беспринципијелне особе: *човек без кичме*, *биџи без кичме*, *нематић кичме*, док се на чврстину карактера и принципијелност упућује присуством датог дела тела, који одликује стабилност и јачина: *иматић* (*чврстић*) *кичму*, *човек јаке кичме*. У наведене фразеолошке изразе лексема *кичма* укључује се својим свеукупним семантичким потенцијалом: ‘1. а. основни део, стуб костура трупа дуж средине леђне стране, састављен од низа коштаних пршљенова, рскавичавих колутова који образују канал у коме је смештена кичмена мождина (код човека и виших животиња), *Columnia vertebralis*, краљешница, хрптењача’ и ‘2. фиг. оно што чини, представља основ, главну снагу (нечега)’ (РСАНУ). Достојанство, част и поштење обично се испољавају усправним држањем тела, чији је ослонац управо кичма. На опозитна људска својства указује погурен положај тела.

Другачијег су типа примери: *иматић велике очи*, *иматић велики сџомак*, *йаратић* (*резатић*) *носом небо* (*облаке*), *извући реј* (*рејове*), *дићи* (*йодићи*, *на-йетић*) *реј*, у којима соматизам није непосредан индуктор фразеолошке семантике. Незаситост и грамзивост као моралне категорије концептуализују се преко грамзивости у физиолошком смислу, и то алудирањем на величину одговарајућих делова тела својствену особама при израженој глади: *иматић велике очи*, *иматић велики сџомак*. Понашање којим се испољава надменост, уображеност и дрскост описано је у нефразеолошкој основи израз са значењем поменутих карактеристика личности – *йаратић* (*резатић*) *носом небо* (*облаке*), *извући реј* (*рејове*), *дићи* (*йодићи*, *на-йетић*) *реј*. У свим примерима уочава се метафора оријентационог типа ОХОЛОСТ, ГОРДОСТ, УОБРАЖЕНОСТ ЈЕ ГОРЕ, при чему у последња два случаја метафоричност произилази и из пресликавања животињског домена на људски.

Посебну врсту метонимијско-метафоричне везе илуструју примери који означавају опонашање особина својствених категоријама људи обележених именичком компонентом израза. Фразеологизми *йравићи се будала* (*невешћ*), *йравићи се Тоша*, *йравићи се светица* (*свецем*) подразумевају, заправо, ситуацију да субјекатски актер тенденциозно истиче оне црте које нису у његовој природи или су у потпуној супротности с њом. Лексичком семантиком именице *будала* обухваћен је појмовни садржај ‘луд човек’, у који су им-

плицитно укључене семе неупућености, необавештености и неспособности као последица наведеног менталног стања, отуда човек који опонаша такво стање у исто време испољава наведене црте личности. Антропоним *Тоша*, у изразу *йравийи се Тоша*, јесте хипокористично име за лутка куку-Тодора, главну личност путујућег позоришта *Куку-Тодоре*, који је у комичној форми забављао публику шаљивим досеткама, а оне би постепено прерастале у сатиричне примедбе намењене власти, због чега би западао у тешке ситуације. Представа се на крају завршавала кукњавом његове жене јер лутка на крају односи и сам ђаво. Верује се да је овај лик потекао од учесника церемонијала којим су обележаване пролећне светковине, као хеленско наслеђе ритуалних активности у част бога плодности празнованих у периоду када се, према веровању, отвара подземни свет из којег излазе душе мртвих. „На симболичном плану, ритуално представљање глупости јесте облик преживљавања смрти: стара божанства су морала умрети да би се у новом вегетативном циклусу поново родила, а њих на сцени представљају њихови двојници – фигуре роба, слуге или будале (лакрдияша)” (Мршевић Радовић 2008: 53–56). Сличан фразеологизациони процес, заснован на слици опонашања особина типичних за појам обележен именичком компонентом израза, може се пратити и у примеру с именицом *свейџац*, која индукује фразеолошку семантику ‘претварати се, приказивати се исправним, недужним, невештим’. Међутим, сема ‘опонашати’ изостаје у изразу *бийи* (*држайи се, владаји се* и сл.) као мали *цар* у значењу ‘понашати се охоло, набусито’, којим се истичу реалне црте личности, тј. оне које одговарају правој природи њиховог носиоца. И у овом случају фразеолошко значење мотивисано је имплицитним семама из семантичког потенцијала лексеме *цар* – *цар* је носилац највише владарске титуле, којем се стога могу приписати охолост и гордост.

8.3.2.4. Као резултат комбиновања метафоре и синегдохе настају примери: *чесийиџа* (*йлеменийџа, добра* и сл.) *душа* ‘добричина, поштена особа’, *злајино срце* ‘племенит човек’, *зечје срце* ‘врло плашљив човек, кукавица’. Синегдоха се очитује у обрасцу ДЕО ТЕЛА ЧОВЕКА (ДУША, СРЦЕ) → ОСОБА, док одговарајућа карактерна особина произилази из придевске компоненте у улози детерминатора датог соматизма. Значење фразеологизма *чесийиџа* (*йлеменийџа, добра* и сл.) *душа* мотивисано је примарном семантиком придевске саставнице, а у преостала два примера развило се под утицајем секундарних семантичких реализација – *злајџан* ‘мио, драг, добар’ и *зец* ‘плашљивац, кукавица’ (РМС). По истом моделу концептуализује се непопустљива, тврдоглава и упорна особа. У именичким фразеолошким синтагмама управни члан *џлава*, који именује средство интелектуалних активности, детерминисан је придевском речју са значењем особине која подразумева отпорност на спољашње

утицаје, што се метафорично транспонује на карактерне црте људи: *тврда глава, дебела глава, дрвена (дубова, храстова) глава*.¹⁷⁰

8.3.2.5. У случајевима у којима метафорични механизам делује самостално може се запазити неколико доминантних врста изворних домена, који ће бити представљени у даљој анализи.

А. Тело и његови делови. У знатном броју примера у концептуализацији карактерних особина учествују одговарајући делови тела: *срце, глава, образ, рука*, као и други ентитети који припадају домену телесног: *крв, срж* и сл. Централно место у овој групи припада соматизму *срце*, који окупља фразеологизме са значењем особина издвојених с обзиром на етичке категорије као што су доброта, племенитост, саосећајност, милосрђе. У фразеолошка значења уткана је симболичка вредност срца као центра људског бића, будући да од његових својстава зависи човекова суштинска природа. У библијском предању срце симболизује унутрашњег човека, оно је седиште емоција, интелигенције и мудрости. Ту је смештено начело зла, тако да увек постоји опасност од тога да човек крене за својим opakим срцем, што се види и на основу примера: *човек зла срца* (Gerbran, Ševalije 2013: 868). Позитивна односно негативна појмовна и експресивна семантика настају под утицајем одговарајуће придевске односно глаголске квалификације соматизма у лексичком саставу израза.

Позитивна семантика		Негативна семантика	
пример	значење	пример	значење
<i>бити чиста срца</i>	‘бити невин, праведан’	<i>човек зла срца</i>	‘бити зао, пакостан, злобан’
<i>бити добра срца</i>	‘бити добар, доброћудан’		
<i>имати велико срце</i>	‘бити добар, саосећајан’		
<i>имати златно срце</i> <i>бити широка срца</i>	‘бити племенит’		
<i>очистити срце</i>	‘оплемени се, постати благ, добар’		

Дакле, *срце* се поима као својеврстан садрживач карактерних особина, чија је форма испољавања условљена његовим присуством односно одсу-

¹⁷⁰ Синегдоха изостаје у сличним структурно-семантичким спојевима, којима се не обележава човек с одређеном карактерном особinom, већ сама особина: *бити тврде главе, бити своје главе*. Из другог примера развио се синонимски придев *својеглав*.

ством у човеку: *ИМАТИ срца* ‘бити милосрдан, саосећајан’ према *НЕМАТИ срца* ‘бити немилостив, немилосрдан’.

Структурно-семантички модел ‘човек + придев + соматизам’ карактеристичан је за примере *човек мека образа* ‘попустљива особа’, *човек немирне (нечистије, ојаке, погане, зле) крви* ‘човек спреман на свако зло’. Семантичко транспоновање од конкретног ка апстрактном у основи је примера *имати добра плећа* у значењу ‘бити јак, чврст, бити у стању подносити велик терет’. У овом случају карактерна чврстина поима се преко физичке јачине оног дела тела који је изложен највећој оптерећености.

Соматизам у саставу фразеолошких јединица може конституисати предлошку конструкцију у функцији интензификатора, као у примеру *покварен до сржи*, а понекад је део сликовите структуре која на глобалном плану мотивише фразеолошко значење, што показују случајеви *срце је (стијоји)* коме у *пелти* ‘бити страшљив, кукавица, немати храбрости’, *бијти на своју руку* ‘бити својеглав, чудан’, *завадио би ко два ока у глави* ‘бити сплеткарош, варалица’.

Б. Животињски свет. У мотивацији фразеологизама са значењем карактерних црта доминантна је зоонимска компонента, што потврђује значај датог изворног домена у концептуализацији људских особина и у исто време одсликава човеков однос према њему, тј. наивну слику говорника српског језика о одговарајућим животињским врстама. Фразеологизми из ове скупине показују сложен процес персонификације и антропоморфизације животињског света, који је реверзибилне природе. Наиме, човек одређене карактерне и друге особине личности приписује животињама, а потом се на основу тако персонификованих представа идентификује с њима. Метафоричне асоцијације овог типа остварују се на основу семе колективне експресије (Гортан Премк 2004: 107–108) и имају следећи смер:

човек је лукав → лисица је лукава → човек је лисица

Овде се могу запазити три групе фразеолошких израза. У првој су обрти чија зоонимска саставница непосредно мотивише развој фразеолошког значења сведеног на карактерну црту и формираног по наведеном моделу. Дакле, особина личности произилази из свеукупног појмовно-асоцијативног и симболичког потенцијала зоонима, који настаје као резултат искуственог знања говорника стеченог у додиру с одговарајућим животињама и одређеног културног обрасца којем припада.

Циљни домен	Изворни домен	Пример
лукавост, препреденост, мудрост	лисац / лисица	<i>стара лија / стари лисац</i> <i>лукав као лисица</i>
	змија	<i>мудар (лукав) као змија</i>
плашљивост, кукавичлук	жаба	<i>човек жабље крви</i>
	зец, миш	<i>имати зечје срце</i> <i>бити плашљив као зец (миш)</i> <i>побећи у мишију рупу</i>
храброст, неустрашивост	лав	<i>бити лављега срца</i>
тврдоглавост, својеглавост	магарац	<i>тврдоглав као магарац (магаре)</i>
слаб карактер, поквареност	кобила	<i>шейаве кобиле син</i>
склоност да досађује	ваш, стеница, комарац	<i>досадан као стеница (комарац)</i>

Лисица је симбол зле лукавости (Gerbran, Ševalije 2013: 502), што одсликава негативан однос према тој животињи,¹⁷¹ док мудрост и лукавост змије произилазе из њене тајновите и непредвидљиве природе, као и способности преображаја (Gerbran, Ševalije 2013: 1102), а резултат су човековог амбивалентног односа према њој (Петровић 2014: 188). И у концептуализацији страха описаној фразеолошким јединицама са зоонимском компонентом може се уочити исти вид градирања пејоративности. У јачој мери она је изражена обртом *човек жабље крви*. Представа о плашљивости као зечјој особини резултат је људског искуства. Насупрот томе, храброст и неустрашивост лава утемељене су у његовој симболичкој вредности – лав је симбол моћи и највише власти, симбол сунца и злата, продорне моћи светлости и речи (Gerbran, Ševalije 2013: 480).¹⁷²

Посебно су занимљиве именичке фразеолошке синтагме у којима семантичко транспоноване регулише својеврсна антонимичност зоонимских чланова. У примеру *вук под јагњећом кожом* (*вук у овчјој [јагњећој] кожи*) именичким чланом обухваћен је негативан асоцијативни комплекс особина – ‘окрутан човек, насилник, тиранин’ (РМС), док се предлошким спојем су-

¹⁷¹ Највише одговора хрватских испитаника на стимулус лисица односи се на ову и њој блиске особине: лукавост 103; лукава 102; мудрост 18; мудра 9; подмуклост, препреденост 5; паметна, зло 2; изабљивање, карактер, лаж, лажљивац, лукавица, мудријаш, опрез, подла, префригано, препредена, пријевара, проницавост, сналажљивост, злочеста 1 (Bačot 2017: 117). Фразеологизам *лукав као лисица* забележен је још у четири романска и четири германска језика, што указује на то да је реч о интернационализму (Bačot 2017: 119).

¹⁷² Истраживање Б. Барчот показује да се у хрватском, руском и немачком језику фразеологизирала иста антропоморфна особина (Bačot 2017: 113). Ипак, лавља снага може имати и негативан аспект – насилност нестрпљиве глади, инстинктивност и неконтролисаност, тежњу ка деспотској власти и бруталном наметању властитог ауторитета (Gerbran, Ševalije 2013: 481).

геришу позитивна својства (уп. *јагње* ‘кротка, мирна особа’ [РМС]). Укључивањем антонимских компонената у јединствену целину, сликовито обојену, добија се значење ‘особа која лоше, зле намере крије под маском племенитости и блакости, дволична особа’. Опозиција *вук – јагње/овца* изграђена је на симболичкој вредности наведених животиња: јагње је симбол блакости, безазлености, чистоће, покорности, јагње је слика Христа; вук је окрутан и сатански (Gerbran, Ševalije 2013: 302; 1072).¹⁷³ Сам фразеологизам, према неким ауторима, има новозаветно порекло, док други његов настанак везују за Езопову басну *Вук у јагњећој кожи* (према Barčot 2017: 174). Сличан механизам транспонованга значења уочава се и код фразеологизама *жолуб* (*жолубица*) *из вранина гнезда*, *соко из вранина гнезда* у значењу ‘особа без вредности, плашљивац, кукавица’, где је прва зоонимска саставница носилац позитивне, а друга негативне конотације.

У улози регулатора семантичког садржаја придев се јавља у примерима *шуџава* (*џубава*) *овца*, *залуџала* (*изџубљена*, *заблудела*) *овца*, *црна овца*. Он индукује значење (негативног) својства на основу којег се особа одваја од своје средине. Претпоставка је да је последњи израз настао на основу мотива о преласку белих оваца у стадо црних и обрнуто, где беле овце које постају црне симболизују душе које с неба силазе на земљу, а црне овце које постају беле представљају оне које се са земље успињу у небо (Gerbran, Ševalije 2013: 658). Мотивациону функцију придевски члан, такође, има у изразу *шарена ђуја*, који одсликава негативан аспект шареног, јер симболизује лукавост, подмуклост и склоност ка обмањивању (Мршевић Радовић 2008: 119). У примеру *невино јагње* придевско-именички спој је плеонастичког типа будући да је семантика придева укључена у појмовно-симболички садржај именичког члана израза. Међутим, значење ‘човек који се претвара, који се прави недужан, наиван’ настаје као резултат деловања ироније, па се придевом ова нијанса посебно истиче.

Другом групом обухваћени су примери с нефразеолошком сликом у основи која сугерише какву појединост, ситуацију или понашање својствено животињама односно реалијама из животињског домена. У њима је веома изражена транспозиција: конкретно → апстрактно, будући да се психичке категорије разумеју помоћу физичких карактеристика. Тако се представа о величини сопствене личности доживљава као величина у просторном, телесном смислу – *надувајти се* (*надути се*) *као жаба* (у значењу ‘правити се прекомерно важан’),¹⁷⁴ а слично показују и остали примери:

¹⁷³ С. Поповић (2013: 196–199), међутим, показује да вук у традиционалним представама нема посве негативну симболику.

¹⁷⁴ На слици физичког ширења, изазваног испуњавањем телесног простора, заснива се и израз *пун себе*, којим се исказују уображеност и умишљеност. Овај пример посебно је занимљив због врсте пресликавања која учествује у фразеологизационом процесу. Наиме, људско тело се понаша као садрживач, док идеја о сопственој личности има улогу МАТЕРИЈЕ

Пример	Значење
<i>не дајти се ухватијити ни за главу ни за реј</i>	‘бити вешт, препреден; чинити се паметнијим од других’
<i>вијти се (превијајти се) као црв</i>	‘бити лукав, домишљат’
<i>покварен као мућак</i>	‘врло покварен, посве покварен’

И на крају, сасвим другачији механизам развоја фразеолошког значења показује глаголско-именички спој чија базна структура указује на испуњеност главе, као средишта менталних активности, животињама које их ремете својим неодређеним и хаотичним кретањем: *имати мушице (муве)* (у глави). Особина својеглавости, хировитости и лудости мотивисана је управо основним карактеристикама појма обележеног зоонимским чланом израза. На слици испуњености тела ситним животињама заснован је и фразеологизам *бити пун бува*, који остварује значење ‘бити спретан, довитљив, препреден, враголаст’.

В. РЕЛИГИЈСКИ СВЕТ. Фразеологизми с компонентом *ђаво/враг* означавају спектар особина распоређених скаларно, које се, у зависности од контекста и перспективе говорног лица, могу схватити као позитивне односно негативне вредности са истом таквом експресивном тоналношћу. То су, дакле, окретност, сналажљивост, вештина, довитљивост, широко и свестрано знање, склоност ка несташлуку, обесност те препреденост и лукавство, означени изразима: *живи (прави) враг, искочијти (скочијти, уићећи) врагу (ђаволу) из торбе (из мреже), ђавола би на леду појиковао, знати где ђаво сјава, знати ђавола на селамету истерати*. У овим примерима доминантна је традиционална и фолклорна представа о ђаволу, који се јавља у антропоморфном облику, са људским функцијама, али животињским обележјима, који као лажов, лукавац и обмањивач искушава човека (Вуловић 2015: 152). Вештина, сналажљивост и препреденост у фразеолошкој семантици проистичу из идентификације човека с овим бићем, које их и само поседује (*живи [прави] враг*), а нарочито из сликовитих ситуација описаних у базној структури, у којима га је човек надмудрио и надмашио, уп. *ђавола би на леду појиковао, знати ђавола на селамету истерати*.¹⁷⁵ У примеру *искочијти (скочијти, уићећи) врагу (ђаволу) из торбе (из мреже)* треба имати у виду симболичку интерпретацију мреже као места где бораве они који су ухваћени и подучавани од ђавола (Вуловић 2015: 151–152).

која га испуњава. Што се сопственој личности придаје већа вредност, то се садрживач више испуњава и шири.

¹⁷⁵ У првом случају кључну улогу има старо српско веровање по којем се проналазак ковачког заната приписује ђаволу (Вуловић 2015: 153–154), а у другом лексичка семантика турцизма *селамет* – ‘спас, спасење, прави пут, срећа’.

Особине доброте и племенитости концептуализују се преко *Бога*, који, према хришћанском учењу, има својство светости, а оно показује „да се воља Божја у свему руководи апсолутним добром, да је њено перманентно стање – потпуно јединство са добром у коме царује савршена чистота и одсуствује свако зло” (Вуловић 2015: 243). Ове идеје одсликавају се у примеру *скројен на божју*, који показује да нарочиту племенитост и доброту могу имати они људи који су створени према Божјем лику (трпни придев *скројен* овде се ре-ализује према секундарном значењу глагола *скројити* ‘створити, саставити, начинити с планом, смишљено’ [РМС]). Слична својства обележавају се и изразом *адамско колено* ‘племенита особа, племенито колено’.¹⁷⁶

С лексемама из религијског домена јављају се и следећи изрази: *не бићи баш светица* ‘бити сумњива морала’, *изгубљени (расијни, размейни, блудни) син* ‘човек који је на погрешном животном путу’.

Овој групи прикључени су и примери *никаква (ниједна, ничија) вера* и *иасја вера* у значењу ‘невредна, лоша, непоуздана особа’, иако се, према речима Н. Вуловић (2015: 261), у њима именица *вера* остварује у значењу ‘врста људи, човек’.

Г. Простор и динамика у простору. Положај тела у простору и његово кретање кроз простор сугеришу на основу сликовитих асоцијација одређене карактерне црте. Овде се може говорити о следећим моделима пресликавања у којима учествује човек односно његово тело као објекат локализације и различите врсте простора и тачака у њему као локализатори:

– препотентност, умишљеност и уображеност схватају се као човеково заузимање централне позиције у односу на околину, чиме привлачи пажњу те његова вредност добија на значају (*мисли ко [смајтра, држи] да се око њега свети врћи [окреће, креће]*);

– дволичност, непоузданост и неискреност подразумевају лоцираност тела на два различита места (*бићи једном ноћом на чему [у чему], а другом на другоме [у другоме], седећи на две столице*);

– честитост, поштење и принципијелност значе задржавање на месту које припада особи (*човек на [своме] месту, бићи на [свом] месту*);

– несталност у одлукама и поступцима односно превртљивост сугерисане су представом о насумичној промени положаја тела у простору (*окрећати се [ићи и др.] према ветру / окрећати се [ићи и др.] како ветар дува*);

– наивност и необавештеност схватају се као пад са висине (*као да је ко с Марса пао*), при чему је ментални недостатак непосредно сугерисан негативном представом о удаљеном и непознатом простору.

Д. Предметни свет. Као изворни домен у концептуализацији карактерних црта личности функционише и предметни свет са својим физичким карактеристикама које се пресликавају на психичке. У том смислу одређеном

¹⁷⁶ О могућој етимологији израза в. у: Вуловић 2015: 175–176.

карактерном типу одговара ентитет из предметног домена с одређеним својствима. Због такве врсте концептуализације фразеолошко значење развија се на основу придевске детерминације. По овом обрасцу настају фразеологизми с компонентама *ков*, *калуј* и *йейља* у свом лексичком саставу.

Пример	Значење
<i>човек ДОБРА кова</i>	‘добро одгојен, честит, карактеран човек’
<i>човек СТАРОГА кова</i> <i>биџи СТАРОГА кова</i>	‘онај који је старих, традиционалних назора, чврстих али застарелих’
<i>биџи ДРУГОГА кова</i>	‘бити другачији, разликовати се од других’
<i>биџи ИСТОГА кова</i>	‘бити као други, не разликовати се од других’
<i>биџи на СВОЈ калуј</i>	‘разликовати се од других, бити помало необичан’
<i>биџи ЈАКЕ йейље</i> <i>имати йейљу (йейље)</i>	‘бити одважан, смео, непопустљив’
<i>биџи СЛАБЕ йейље</i>	‘бити попустљив, бити слабић, страшљивац’

Сличног је структурно-семантичког типа пример *йодерана* [*йодриџа*] *врећа*, којим се могу исказати и телесна и материјална незаситост, као и расипништво. Његова сликовитост и изражена пејоративност мотивисане су сугестивношћу призора у нефразеолошкој основи.

Ђ. НЕОРГАНСКИ СВЕТ. Тврдоћа у моралном погледу, која подразумева доследност у испољавању одређених црта личности, поима се преко материје којој је својствена тврдоћа у физичком смислу, тј. постојаност и отпорност на спољашње утицаје. На овај начин разумеју се две опречне врсте карактерних особина – тврдичлук, непопустљивост и немилосрдност (*йиврд као камен*) односно непоколебљивост (*као живац камен*) те постојаност и чврстина карактера (*чврсти као сџена*, *сџајати као камен*).

Е. Остали домени. Остали изворни домени представљени су мањим бројем примера, због чега ће бити приказани обједињено.

Особине као што су лукавство и препреденост исказују се варијантним фразеолошким обртима *йрефарбан* (*офарбан*, *намазан*) *свим бојама* / *свим фарбама офарбан* / *биџи намазан* (*йремазан*) *свима масџима* (*са седам масџи*).¹⁷⁷ Њега мотивише представа о бојама као средству прикривања правог лика и приказивања у другачијем обличју, а у метафоричном смислу, као средству прикривања правих намера, што је једна од основних манифестација карактерних црта описаних датим изразима.

Семе у лексичком садржају фитонима, развијене на основу реалних и претпостављених карактеристика појединих биљака, непосредно су мотиви-

¹⁷⁷ Лексема *масџ* у наведеном фразеологизму реализује своје архаично значење ‘боја’.

сале фразеологизме са значењем одређених карактерних црта, и то на основу асоцијативног смера конкретно → апстрактно.

Фитоним	Импл./експл. сема	Карактерна црта	Пример
памук	мек	доброта, доброћудност, великодушност	<i>мекан као памук</i>
лист	лак	слабост, немоћ	<i>(бићи) листи на ветру</i>
ротква	безвредан	кукавичлук	<i>ројквин син</i>
дрен	тврд	тврдоглавост	<i>човек дренове главе</i>

Склоност ка досађивању другима пореди се са истим својством које има зубна болест (*зубна болест* 'онај који је досадан, оно што је досадно, напад'), док се доброта и великодушност концептуално повезују с хлебом и мајком – *добар као хлеб, добар као мајка*. У првом примеру значење моралне доброте произилази из хришћанске симболике хлеба као Христовог тела – даровани хлеб, за који се верници обраћају Богу, јесте сам Христос. Хлеб је највиши Божји дар, као знак његове доброте и несебичности (Мршевић Радовић 2008: 203). У другом случају, доброта је део концептуалног поља мајке, као најближег сродника у којем су сабране позитивне емоције и особине, испољене нарочито у односу према деци. Међутим, мајка се овде може схватити и као створитељка у ширем смислу, као Мајка Божја, која симболизује најсавршенију сублимацију нагона и најдубљи склад љубави (Gerbran, Ševalije 2013: 532).

8.4. Темперамент – психолошки и когнитивнолингвистички аспект

Особине личности које су обухваћене темпераментом тичу се, у првом реду, емоционалног начина реаговања у одређеним ситуацијама, брзине реакције, интензитета емоционалног доживљаја, његове тоналности и трајања. У психологији је најпознатија класификација коју је дао Хипократ. У његовој типологији постоје четири врсте темперамента: 1. колерички, који се испољава у интензивним осећањима, лаком одлучивању на акцију, честим узбуђењима, честим, наглим и брзим реакцијама; 2. сангвинички, којем су својствене брзе реакције, али осећања слабог интензитета и кратког трајања, брзе и лаке промене расположења; 3. флегматички, за који су карактеристичне ретке и споре реакције и осећања слабог интензитета; 4. меланхолички, који одликују ретке реакције, интензивна и дуготрајна осећања, углавном непријатна (Рот 1977: 54–55).

У психолошкој литератури темперамент је одређен као веома сложен сегмент структуре личности који се, према Гилфорду, испољава кроз петнаест основних димензија. Првом групом, која одсликава понашање појединца уопште, обухваћене су следеће особине: самопоузданост/несигурност, живост/тромост, импулсивност/промишљеност, уздржаност/необузданост, објективан однос / преосетљивост. Друга група особина тиче се емоционалног понашања, које се испољава као ведрина/потушеност, емоционална зрелост / емоционална незрелост, хладнокрвност/нервозност, трајање расположења / нагло мењање расположења, уравнотеженост/егоцентричност. У трећу групу улазе димензије које се манифестују у понашању према другим људима: сигурност/плашљивост, самосталност / ослањање на друге, социјална иницијатива/пасивност, пријатељски однос према другима / непријатељски однос према другима, толерантност / склоност ка критиковању (Рот 1977: 57–60).

Особине темперамента зависе од наслеђа и услова средине, али и од ситуације у којој се појединац налази, што значи да се оне могу испољити у различитим облицима у зависности од тога да ли су активности појединца у складу с његовим мотивима, интересима, ставовима и способностима или су пак у супротности с њима. Темперамент је променљива категорија, тако да се у току живота може мењати у складу с развојем личности у целини (Рот 1977: 60–61).

Део енциклопедијског знања о карактеристикама темперамента уграђен је у појмовни систем говорника српског језика, што одражава његов лексикон. У њему је садржан читав низ лексичких јединица којима се обележавају разноврсна својства човека с обзиром на врсту реакције коју испољава у одређеним ситуацијама, у односу према људима, појавама и предметима односно средини уопште. Те јединице одсликавају регистар особина темперамента релевантних за наведену говорну заједницу. Дате особине вербализују се најчешће придевима или образовањима с придевском основом: *бахати, блаз, ведар, весео, дивал, драз, дрзак, друштвен, ђаволаси, живахан, љубазан, мио, миран, мргодан, мрзак, нежан, осоран, оштар, њаховић, њрзав, њрек, њријатићан, сеићан, срдичи, срећан, сирасићвен, сироћ, суморан, тежак, тмуран, тирељив, чио* итд. (Драгићевић 2001).

8.5. Концептуализација особина темперамента осликана фразеологијом

8.5.1. Структура концепта

На основу анализе 70 јединица може се закључити да у фразеологији српског језика и концепт темперамента структурирају два елемента:

- а. носилац особине и
- б. особина темперамента.

А. Носилац особине. Ово је учесник ситуације који делује у складу са својом личношћу испољавајући тако, између осталог, и одговарајуће црте темперамента, што омогућава да се оквалификује као напрасит, импулсиван, непромишљен, равнодушан, потиштен, весео итд. И у овом случају истакнута је неодвојивост саме особине од њеног носиоца, који својим реакцијама и целокупном активношћу у другом учеснику изазива извесне импресије и ствара слику о себи.

Б. ОСОБИНА ТЕМПЕРАМЕНТА. Црте темперамента регистроване фразеологизмима српског језика одсликавају специфичности појмовног апарата и опажајних механизма представника дате говорне заједнице. Фразеологизми из ове семантичке скупине одражавају наивну слику личности којом је обухваћен хијерархијски систем особина темперамента релевантан за говорнике српског језика. Тај систем обухвата десетак димензија које се испољавају у својим позитивним и/или негативним вредностима, а откривају личност у погледу њеног емоционалног живота, односа према другима и њеног деловања уопште.

Веома су бројни обрти (има их око 25) који квалификују личност с обзиром на њено понашање према другима. Неколико је различитих аспеката ове димензије. Први подразумева испољавање пријатељског односно непријатељског става према људима. Пријатељски однос се огледа у љубавности, дружељубивости, попустљивости, толерантности, разумевању туђих слабости и недостатака (Рот 1977: 59–60). Њега илуструју примери опште семантике ‘бити врло љубазан, попустљив, благ, добар; имати разумевања’: *мед и шећер* (млеко), *мекан као џиленце*, *мекан као маслац*, *мекан као џамук*, *бићии мека* (мекоћа) *срца*, *бићии широких жруди*. У супротности с њима налазе се фразеологизми који одсликавају непријатељски, хладан однос према другим људима, испољен као безосећајност, безобзирност, немилосрдност, нетолерантност, неосетљивост на увреде, грубост, строгост, оштрина, сумњичавост и подозривост: *бићии тврда* (хладна и др.) *сћена*, *хладан као сћена*, *бићии од камена*, *хладан као камен*, *хладан као мрамор* (џоџуш мрамора), *бићии без душе* (и срца), *бићии хладна срца*, *бићии камена* (каменоћа) *срца*, *тврда на сузи*, *бићии пасјега зуба*, *бићии без срца*, *бићии тврда срца*, *бићии уских жруди*, *има-*

ићи дебелу (ићврдү) кожу / бићи дебеле коже, сћока без реја, не йознаваићи (не знаићи) шале, човек оићре длаке, имаићи зубе, неверни Тома. Преостали аспекти репрезентовани су мањим бројем примера, а тичу се самосталности/несамосталности у обављању посла и одлучивању (*бићи свој [на своме], бићи свој*) те сигурности/несигурности, испољеној као отвореност односно подозривост (*закојчан до жрла* 'ћутљив, затворен, повучен, претерано суздржљив, резервисан').

У приближно истом обиму (око 20) заступљени су примери који одсликавају особине темперамента условљене емоционалним стањем субјекта. У овој групи доминирају изрази којима се личност квалификује као смирена и хладнокрвна односно живахна, темпераментна и нервозна. Хладнокрвност, која подразумева способност смиреног и промишљеног реаговања у неочекиваним и неугодним ситуацијама, налази се на једном крају ове скале и обележена је изразима: *мрћав хладан, имаићи (добре, челичне и др.) живце / имаићи јаке нерве, имаићи (задржати) хладну жлаву, човек хладне (рибље) крви*. Њој су блиска стања мирноће, повучености и скромности (*миран [ићих] као бубица, божја овчица, мирна (ићиха) вода, не чуићи се жив*), као и равнодушности (*све је коме равно [до Косова], [и] слеј и жлув*). На супротном крају скале стоје фразеологизми којима се обележава жив, ватрен, страствен темперамент, оличен у неконтролисаној манифестацији емоција (*живи жар / жива жеравица, човек јужњачке [вруће, вреле, жесћоке] крви / бићи вреле крви*), те изрази са значењем напраситости, импулсивности, брзоплетости, претеране осетљивости и раздражљивости, којима су својствене брзе, лаке и неодмерене реакције – *не знаићи йеићи на девети, ићрчаићи (ићићрчавати се) као ждребе йред руду, имаићи слабе (ићанке) нерве*. Емоционални аспект особина темперамента испољава се још и као осећање забринутости, усамљености, песимистичко гледање на будућност, вербализовано фразеологизмима (*све је коме црно, жледаићи црно / видеићи (све) црно, жледаићи (йосмаићраићи и сл.) кроз (на) црне наочаре*, односно као ведрина, оптимистички став, окренутост ка лепшој и бољој страни догађаја – *жледаићи кога, шта ружичасћо, жледаићи (йосмаићраићи и сл.) кроз (на) ружичасће наочаре*).

И на крају, издвајају се фразеолошке јединице са значењем особина темперамента које се огледају у целокупном понашању личности. Изразом *жледаићи чему, коме йраво (равно и др.) у очи* указује се на изражено осећање самопоуздања и вере у самог себе. Претерана радозналост, пренаглашена заинтересованост за околину и потреба да се учествује у свим збивањима обележева се фразеолошким обтрима *бићи у свакој чорби мирођија, забадаићи (забосићи, ићураићи, ићуриићи, завлачићи, завући и сл.) (свуда) нос у шта, бићи сваке йећке (свакој йећки) жарило, бићи свакој шерћи йоклојац*. Лакомисленост и безбрижност, као основне карактеристике необузданости, обележене су изразом *кайом ветар йерати*.

Особине темперамента регистроване у фразеологији распоређују се на основу заступљености у хијерархијске низове. Централно место заузимају оне црте које описују човека с обзиром на његову приступачност и однос према свом окружењу, као што су љубазност, дружељубивост, толерантност, разумевање, безобзирност, неосетљивост, грубост, строгост, подозривост. Ближој периферији припадају особине издвојене на основу човекових емоционалних реакција на одређене околности и ситуације: смиреност, хладнокрвност, живост, темпераментност. У даљој периферији налазе се самопоуздање, пренаглашена радозналост, лакомисленост и небрижност.

8.5.2. Механизми концептуализације

8.5.2.1. Фразеологизациони процеси и облици развоја фразеолошког значења из домена особина личности које се тичу темперамента почивају на основним појмовним механизмима. Мотивациона база и фразеолошка структура махом су повезане на основу припадности истом домену стварности односно на основу асоцијативних релација које се међу њима успостављају.

8.5.2.2. Метонимијски механизам формирања фразеолошког значења репрезентује неколико модела. У примерима *не знати* и *ићи на девет* и *не познавати* (*не знати*) *шале*, који се реализују у значењу ‘бити жесток, нагао’ и ‘бити врло строг, одлучан’, особина личности јавља се као последица недовољно развијених сазнајних активности, што омогућава успостављање модела УЗРОК ОСОБИНЕ ТЕМПЕРАМЕНТА → ОСОБИНА ТЕМПЕРАМЕНТА.¹⁷⁸

Неустрашивост, сигурност и самопоуздање, затим скромност и повученост, као и лакомисленост обележени су изразима *гледати* чему, коме *право* (*равно* и др.) *у очи*, *не чути се жив*, *забадати* (*забосити*, *иураити*, *иуриити*, *завлачити*, *завући* и сл.) (*свуда*) *нос у шта*, *кајом ветар шераити*, чија нефразеолошка структура денотира понашање својствено особама које их поседују. У том смислу може се издвојити метонимијски образац МАНИФЕСТАЦИЈА ОСОБИНЕ ТЕМПЕРАМЕНТА → ОСОБИНА ТЕМПЕРАМЕНТА.

8.5.2.3. Оба метонимијска обрасца могу бити проширена метафоричним асоцијацијама. Модел УЗРОК ОСОБИНЕ ТЕМПЕРАМЕНТА → ОСОБИНА ТЕМПЕРАМЕНТА допуњен је сликовитом представом о квалитету дела тела означеног соматизмом. У примерима, *бити дебеле коже* / *имати дебелу (тврду) кожу* (‘бити неосетљив [према увредама], безобзиран’) неосетљивост као психичко својство разуме се преко телесне неосетљивости. Овде долазе још приме-

¹⁷⁸ Својеврсна узрочно-последична веза између изворног и циљног садржаја може се запазити и у примеру *бити свој* (*на своме*), где се концепт самосталности и слободе може схватити као последица припадања себи.

ри: *човек ошћире длаке* (‘бити строг, неприступачан, набусит’), *имайћи (добре, челичне и др.) живце / имайћи јаке нерве* (‘бити смирен, стрпљив, владати собом’), *имайћи слабе (шанке) нерве* (‘лако се узбуђивати, бити раздражљив’).

Други образац МАНИФЕСТАЦИЈА ОСОБИНЕ ТЕМПЕРАМЕНТА → ОСОБИНА ТЕМПЕРАМЕНТА реализује се на два начина. С једне стране, њега репрезентује пример *тврђ на сузи*, са значењем ‘особина онога који није склон плакању; неосетљив’. Његова семантика развија се на основу придевског значења ‘непопустљив’. С друге стране, испољавање особине тиче се телесних промена као последице емоционалне реакције. Такви су изрази засновани на супротстављеним метафоричним формулама: СТРАСТВЕНОСТ, ВАТРЕНОСТ ЈЕ ВРЕЛИНА ТЕЛА (ДЕЛОВА ТЕЛА) односно ПРОМИШЉЕНОСТ, ХЛАДНОКРВНОСТ ЈЕ ХЛАДНОЋА ТЕЛА (ДЕЛОВА ТЕЛА). Узбуђење, које прати ватрен, страствен, живахан темперамент, манифестује се повећаном телесном температуром и бржим протоком крви, док снижена температура одговара стању тела при осећању смирености и сталожености. И овде се, дакле, може говорити о својеврсној антонимичности међу фразеологизмима:

‘бити равнодушан, миран, промишљен’

мртјав хладан

човек хладне (рибље) крви

имайћи (задржајћи) хладну главу

‘бити страствен, ватрен, живахан’

човек јужњачке (вруће, вреле,

жестоке) крви

бијћи вреле крви

живи жар

жива жеравица

8.5.2.4. Метафоричност фразеолошких јединица са значењем особина темперамента условљена је сликовитошћу полазног домена која се постиже на различите начине.

А. Тело и његови делови. Домен телесног искуства показује се као веома доминантан и у случајевима метафоричних трансформација, тако да је и овде заступљен модел ДЕО ТЕЛА ЈЕ САДРЖИВАЧ ОСОБИНА. Занимљиво је да се и при концептуализацији особина темперамента *срце*, такође, сматра централним органом, тј. садрживачем наведених црта личности, а уз њега исту улогу имају *жруди* и *душа*. Трочлани скуп *срце – душа – жруди* припада једном концептуалном пољу формираном на основу симболичких вредности његових елемената, које истовремено одликује и блискост у просторном смислу – *душа* и *срце* налазе се у *жрудима* (*душа* је тамо смештена према наивном веровању). У процесу фразеологизације доминантну улогу има придевски детерминатор соматизма који, метафоричним транспозицијама конкретна особина → апстрактна особина, непосредно регулише семантичке вредности ових спојева утичући на стварање антонимских парова:

Позитивна семантика		Негативна семантика	
пример	значење	пример	значење
<i>бијџи ШИРОКИХ ѓруди</i>	‘имати разумевања, бити великодушан’	<i>бијџи УСКИХ ѓруди</i>	‘немати разумевања’
<i>бијџи МЕКА (МЕКОГА) срца</i>	‘бити благ, добар, попустљив’	<i>бијџи ХЛАДНА срца</i>	‘бити безосећајан, немилосрдан’
		<i>бијџи КАМЕНА (КАМЕНОГА) срца</i>	
		<i>бијџи ТВРДА срца</i>	‘бити неосетљив, непопустљив, немилостив’

Одсуство одговарајућег дела тела схвата се као особина темперамента у својој негативној вредности: *бијџи без срца* ‘бити немилостив, немилосрдан’, *бијџи без душе (и срца)* ‘бити неосетљив, безосећајан, не моћи разумети невоље другог, без саосећања, бити опак, окрутан’.

Телесни недостатак учествује у концептуализацији особине темперамента, што илуструје израз *(и) слеј и ѓлув* у значењу ‘индиферентан, равнодушан’.

Б. Животињски свет. Поимање особина темперамента преко животињских својстава и њиховог понашања махом индукује негативну експресивност израза. У појмовном апарату говорника српског језика одсуство интелектуалних и других способности код животиња, које условљава недостатак њихове свести о себи, изазива негативне представе о животињском понашању, о чему сведочи секундарно значење лексеме *животињиња*, оквалификовано као погрдно у РМС – ‘суров, груб човек, глуп човек’, као и израз *сјустџијџи се до животињиње* ‘постати груб, суров, безобзиран’, где животиња постаје еталон грубости и безобзирности. Нефразеолошком структуром може бити конкретизована ситуација у којој се испољава негативна страна животињске природе, приписана човеку у новој, фразеолошкој синтагми – *џирчаџи (и сјџрчавајџи се) као ждребе џред руду* ‘бити немиран, брзоплет’, где лексему руда треба схватити са следећим значењем ‘мотка, полука причвршћена, углављена у предњу осовину кола, уз коју се прежу коњи’. Такође, полазним садржајем приказује се телесни изглед животиње као манифестација њеног темперамента, што у фразеологизираној структури бива пресликано на човека: *бијџи џасјежа зуба* ‘бити немилосрдан’ и *имајџи зубе* ‘бити оштар, неугодан, опасан’, *сјџока без реја* ‘груба, бездушна особа’. Позитивну појмовно-конотативну вредност носе изрази: *миран (џијх) као бубица* ‘посве миран, повучен, неприметан’ и *мекан као џиленце* ‘врло, јако попустљив’, при чему последњи пример илуструје транспозицију конкретно → апстрактно.

В. БОЈЕ. Ово је изворни домен само за једну црту темперамента, која се испољава кроз емоционално понашање, и то у свом позитивном лику – као ведрина и оптимизам, и негативном – као потиштеност и песимизам. Супротстављене семантичке вредности фразеологизама индуковане су придевском компонентом са значењем боје. Значење негативног, песимистичког просуђивања и гледања на стварност мотивисано је негативном симболиком црне боје, као обавезним чланом фразеологизама: *(све) је коме црно, зледајти црно / видејти (све) црно, зледајти (јосмајрајти и сл.) кроз (на) црне наочаре*. Насупрот томе, компонента ружичастог подстиче развој позитивне семантике сведене на оптимистички доживљај стварности: *зледајти кога, шта ружичасто, зледајти (јосмајрајти и сл.) кроз (на) ружичасте наочаре*.¹⁷⁹

Г. НЕОРГАНСКИ СВЕТ. Наведени изворни домен укључује само камен као природни материјал изразите тврдоће, при чему дато својство има кључну улогу у поимању црта темперамента. Примери *бијти од камена, хладан као камен, хладан као мрамор (јојуи мрамора), бијти тврда (хладна и др.) сћена, хладан као сћена* имају опште значење ‘бити безосећајан’, које је добијено транспозицијом типа конкретно → апстрактно. Црта темперамента која се своди на неразвијеност осећаја према окружењу схвата се преко физичког својства тврдоће и хладноће.

Д. РЕЛИГИЈСКИ СВЕТ. На библијским мотивима засновани су следећи изрази: *божја овчица* ‘мирна, плашљива особа’, *мед и шећер (млеко)* ‘врло љубазан’ и *неверни Тома* ‘онај који не верује, који сумња у све’.

У првом примеру фразеолошко значење почива на хришћанској симболици овце о човеку као вернику – Христовом следбенику и припаднику Божјег стада, при чему деминутивност посебно доприноси истицању позитивних црта личности као што су мирноћа, кроткост и безазленост, као и позитивне конотације. Ова религијска компонента уткана је и у лексичку семантику именице: *овца* 2. фиг. ‘припадник неке вероисповести, верник’; 3. фиг. ‘човек сувише мек и бојажљив’ и *овчица* 6. фиг. ‘овца 2’; 7. фиг. ‘овца 3’ (РМС).

Семантичка компонента ‘сладак’, која произилази из појмовне вредности именица као чланова фразеологизма *мед и шећер (млеко)*, тиче се у првом реду начина вербалног опхођења носиоца особине, на основу чега се одређује и одговарајућа црта темперамента.¹⁸⁰ Дати израз почива на семантичкој транспозицији чулна пријатност → емоционална пријатност: речи могу изазвати пријатне емоције у човеку као што сласт изазива чулно уживање.

¹⁷⁹ Пошто се описана црта темперамента своди на песимистичан/оптимистичан начин размишљања, у основи овог модела налази се метонимијски образац ПЕРЦЕПТИВНА АКТИВНОСТ → МЕНТАЛНА АКТИВНОСТ.

¹⁸⁰ О овоме детаљније в. у: Мршевић Радовић 2008: 24–25.

Значење сумњичавости и неповерења има подлогу у епизоди из циклуса учења о Христу, у којој апостол Тома у први мах није поверовао у Христово васкрснуће (Шипка 2007: 89–91).

Ђ. Остали домени. Фразеолошке изразе са значењем особина темперамента у ограниченем обиму мотивишу и остали изворни домени.

Изворни домен	Циљни домен	Пример
простор	равнодушност	<i>све је коме равно (до Косова)</i>
биљке	претерана	<i>бићии у свакој чорби мирођија</i>
предмет	радозналост, потреба да се у свему учествује	<i>бићии сваке ђећке (свакој ђећки) жарило бићии свакој шерџии ђоклоџац</i>
вода	мирноћа	<i>мирна (џиџа) вода</i>
храна	попустљивост,	<i>мекан као маслац</i>
биљке	осетљивост	<i>мекан као ђамук</i>

На одсуство става према некоме или нечему, индиферентност и незаинтересованост указује се изразом *све је коме равно (до Косова)*, чије је значење индуковано придевом *раван* и предлошком конструкцијом спацијалног типа *до Косова*. Оно настаје семантичким транспонованњем придевског члана израза из домена конкретног у домен апстрактног (‘који је без неравнина и удубљења у физичком смислу’ → ‘који одликује емоционална уравнотеженост, мирноћа’), док спацијална компонента са значењем ‘пространства’ има функцију интензификатора.

Пренаглашена радозналост субјекта и потреба за учешћем у свакој активности, која га се не мора непосредно тицати, исказује се фразеологизмима мотивисаним представом о својеврсној корелацији међу одређеним појмовима: *ђећка – жарило, чорба – мирођија*.

У последња два примера физичке карактеристике ентитета чија су имена (*маслац, вода*) заступљена у фразеолошким обртима мотивисале су формирање значења сведених на особине темперамента, тако да је и у овом случају доминантан механизам конкретно → апстрактно.

8.6. Интелектуалне способности и интелигенција – психолошки и когнитивнолингвистички аспект

Једна група црта личности тиче се способности човека да с већим или мањим напором прима знања о спољашњем свету, да их обрађује и постаје свестан, затим да уочава релације међу појавама, појмовима и стварима те да

усвојено знање уме да искористи у решавању одређених задатака, ситуација и проблема уопште, као и при обављању посла. Ово су интелектуалне способности које збирно чине интелигенцију.

У психолошкој литератури интелигенција се одређује као општи или генерални фактор од којег зависи успешност у обављању посла. Према неким психолозима, интелигенција је збир интелектуалних способности као што су способност памћења, способност когнитивног, конвергентног, дивергентног и евалуативног мишљења. Други пак сматрају да се она манифестује у: 1. способности налажења одговарајуће речи и богатству речника, 2. способности за разумевање вербално формулисаног садржаја, 3. способности успешног оперисања бројевима, 4. способности представљања и замишљања просторних односа, 5. способности памћења материјала без логичког смисла, 6. способности уочавања малих разлика у дражима посредством вида, 7. способности изналажења општих принципа и решавања проблема. Будући да интелигенција обухвата бројне аспекте, она се код појединаца не разликује само по степену испољавања него и по врсти јер свака од ових способности може бити изражена у различитој мери. Она зависи и од наслеђа и од фактора средине, а током живота се развија те максимум достиже између шеснаесте и двадесет пете године, а после тога опада, што међутим не мора нужно значити и мањи успех у послу јер се он постиже и другим особинама (Рот 1977: 66–77).

Људи се могу квалификовати управо с обзиром на степен у којем се интелигенција испољава односно у којем се испољавају одговарајуће интелектуалне способности. Квалификација се вербализује придевима као типичним одредбеним речима и у том смислу за појединца кажемо да је *џамеџан*, *инџелиџенџан*, *мудар*, *џромуђуран*, *учен* односно *џлуџ*, *оџраничен*, *необразован*, *неук* итд. То се, такође, постиже описним конструкцијама с глаголима у квалификативној улози: неко *џешко схватиа*, *не разуме*, *слабо џамџи*, *мноџо зна* итд., као и експресивношћу обележеним фразеолошким јединицама из ове тематске групе, какве су: *имџи бисџру џлаву*, *имџи мозџа* (у *џлави*), *биџи краџке* (*реџке*, *џврде*, *џлиџке*, *лаке*) *џамеџи*, *биџи бисџар* као *боза*, *џлуџ* као *ђускија*, *букова џлава*, *имџи соли* у *џлави* (у *џикви*), *имџи џиџвару* у *џлави*, *недосџаје* (*фали*) *коме* (*једна*, *џокоја*, *џређа* и др.) *даска* у (*џлави*), *усијана* (*уђрејана*, *уџаљена*) *џлава* итд., које су уједно и предмет овог дела истраживања.

8.7. Концептуализација интелектуалних особина осликана фразеологијом

8.7.1. Структура концепта

Фразеолошка грађа показује да је квалификација човека с обзиром на интелектуалне способности веома изражена, пошто је у грађи забележено око деведесет јединица овог типа. То потврђује у литератури већ постављену хипотезу да лексикон одражава хијерархију система стварности, тј. ону стратификацију домена стварности која је својствена човеку. Дакле, интелектуални развој има изразит значај за целокупну егзистенцију појединца будући да утиче на обим његових интересовања, на оцењивање туђих и сопствених поступака, као и на већи или мањи успех у обављању посла, што даље условљава изграђивање вредности (Рот 1977: 67). Због тога овај концепт структуре личности у наивној слици човека о себи заузима веома важно место, а обухвата:

- а. носиоца интелектуалних особина и
- б. интелектуалне особине.

А. Носилац интелектуалних особина. Овај члан концепта садржан је у самој особини, будући да се она не реализује изван субјекта којем се приписује као трајна или привремена карактеристика. Носилац је, као и у осталим случајевима, предмет квалификације помоћу фразеолошких јединица.

Б. Интелектуалне особине. Гледано у целини, анализираним фразеологизмима мартирају се две групе интелектуалних особина. У првој су оне које се тичу когнитивних способности, тј. примања и разумевања спољашњих информација, као и поседовања знања, што се може испољити у различитом степену. У другој су особине које описују стања свести настала услед деловања унутрашњих (нпр. осећања забринутости) и спољашњих чинилаца (нпр. утицај пића).

Скоро половину фразеологизама од укупног броја анализиране грађе чине јединице са значењем особина које настају услед умањених или изражених способности за обављање одговарајућих когнитивних активности, као што су примање и обрада података из спољашњег света, стицање знања, његово задржавање у свести и примена у одговарајућим проблемским ситуацијама. Квалификација фразеологизма из наведене скупине остварује се по бинарном принципу – издвајањем позитивних и негативних вредности. У том смислу на једној страни налази се подскупина израза са општим значењем 'бити паметан, интелигентан, мудар, способан за тачно просуђивање и правилно оцењивање ситуације': *бела глава, имаћи бистру (добру) главу, имаћи (мало више) у глави, имаћи мозга (у глави), јак у глави, отворена гла-*

ва, није ко с Марса ђао.¹⁸¹ На другој страни, готово четири пута више има израза којима се човек описује као ‘глуп, умно ограничен, неспособан за логично расуђивање, неинтелигентан’: *џлуј као клада, џлуј као ђускија, џлуј као маџаре, џлуј као ноћ, џлуј као во, џлуј као земља, биџи бисџар као боза, човек крајџке (мале) ђамеџи, дрвена (дубова, храсџова) џлава, имаџи џврду џлаву, имаџи џџиџји (свраџи, кокоџи, џилеџи) мозак, кокоџе ђамђење, биџи кокоџе (џачје, џилеђе) ђамеџи, немаџи малоџа мозџа, немаџи мозџа (у џлави), уџрвао се коме мозак, да нема носа, џраву би ђасао, не видеџи (не џледаџи, не знаџи) даље (од ђрсџа ђред носом) од носа, биџи крајџке (реџке, џврде, џлиџке, лаке) ђамеџи, биџи крајџка вида, не мучи кога ђамеџ, врана је коме мозак (ђамеџ) исџила (џоџила), кокош је коме ђамеџ (мозак) џозобала, не знаџи бројаџи ни до џри (до џеџи), не знаџи (умеџи) ни две (ни чеџири) унакрсџи, не знаџи се ни ђрекрсџиџи, не знаџи ни бе, не умеџи ни бекнуџи . С обзиром на обим поседованог знања, издвајају се фразеологизми с општим значењем ‘бити искусан, образован’: не биџи од јуче, није се ко јуче родио, сџари зеџ, човек од књиђе, живи лексикон, књиџки мољаџ, односно изрази којима се упуђује на незналицу, неку особу – не знаџи ни бе, ђразна (џуџља) џлава.*

У другој скупини налазе се фразеологизми којима се осликава стање свести као природно и урођено односно као последица поремећеног емотивног живота или утицаја других спољашњих чинилаца. И ове особине реализују се у бинарним опозицијама, при чему доминирају негативне, непожељне вредности, као и у претходном случају. Дакле, општа семантика ‘бити способан за нормално расуђивање’ окупља мањи број израза: *биџи криџен, биџи ђри (здровој) ђамеџи, имаџи соли у џлави (у џикви), није коме (ваљда) сврака мозак џоџила*. Насупрот томе преовлађују фразеологизми са значењем ‘луд, малоуман, неспособан за нормално расуђивање’: *имаџи бубу (бубе, бубиџе) у џлави, будала на квадраџи, јеџи (најеџи се) бунике, јеџи (џојеџи, најеџи се) лудих џљива (луде џљиве), имаџи џиџвару у џлави, ударен мокром чараџом, не биџи чиџав, недосџаје (фали) коме (једна, џокоја, џређа и др.) даска (у џлави), немаџи (једне, џређе, чеџврџе, све) даске (у џлави), мањка (недосџаје, фали и сл.) коме (једна) дуџа у џлави, имаџи даску (џреџиџе) у џлави, ђаво је ушао коме у џлаву, нису коме сви џочкови на месџу, џочкови у џлави не раде (не функциоџиџу) коме добро, нису коме све козе на броју (код куђе), немаџи све џрафове у џлави, биџи ударен у мозак, биџи ударен (мокрим) обојкама, не биџи ђри (својој, здравој, чиџој) ђамеџи, џобиџи се с ђамеђу*. Неспособност рационалног расуђивања, сметеност и збуњеност могу се јавити услед снажног емотивног стања као што су забринутост или изненађеност, што показују следећи примери: *немаџи џлаве, биџи без џлаве, као да је ко с месеца (Марса) ђао, као да је ко с неба ђао, џуџа коме џлава,*

¹⁸¹ У овој скупини је и колоквијално обележени израз *није ко весло сисао*.

пијуши се коме у *глави*. Пажњу привлачи знатан број израза којима се маркира стање пијанства или оно које настаје као његова последица: *пијан као бати-на*, *пијан као чеј*, *пијан као ћускија*, *пијан до даске*, *пијан као дуџа*, *пијан као дрво*, *пијан као клен*, *пијан као мајка (земља)*, *бићи (налазићи се и др.) под жасом*, *бићи под паром*, *пијан као пањ*, *пијан као секира*, *пијан као смук*, *пијан као свиња*, *прешићен пијан*, *напићи се (опићи се) као земља*, *напићи се (опићи се) као ћускија*, *имати (мало више) у глави*, *глава је коме као буре*. Занесењаштво се, такође, може схватити као одсуство способности рационалног сагледавања стварности и оно је означено изразима *болесни (усијани) мозгови* и *усијана (узрејана, ујаљена) глава*.

*

Интелектуална својства регистрована фразеолошким обртима испољавају се на два начина, у готово истом обиму: 1. као когнитивне способности примања и разумевања спољашњих информација, поседовање знања, учестност, памет, интелигенција, мудрост, способност правилног оцењивања ситуације, умна ограниченост, неспособност логичног расуђивања; 2. као стања свести узрокована различитим унутрашњим и спољашњим чиниоцима, манифеставана као способност нормалног расуђивања, лудост, малоумност, сметеност, збуњеност, занесењаштво, стање пијанства.

8.7.2. Механизми концептуализације

8.7.2.1. Осим у појединим примерима у којима је фразеолошко значење развијено детерминацијом придевске односно именичке компоненте израза (нпр. *будала на квадрати*, *прешићен пијан*),¹⁸² у највећем броју случајева његово формирање остварује се уобичајеним механизмима – метафором и метонимијом или њиховим комбиновањем.

8.7.2.2. Метонимијски модел заступљен је у примерима *не знаћи бројати ни до три (до пет)*, *не знаћи (не умети) ни две (ни четвори)* *унакрсти*, *не знаћи се ни прекрстићи*, *не знаћи ни бе*, *не умети ни бекнути* који фразеолошко значење ‘бити глуп, ограничен, незналица’ развијају према обрасцу ПОСЛЕДИЦА ОГРАНИЧНЕ УМНЕ СПОСОБНОСТИ, НЕЗНАЊА → ОГРАНИЧЕНА УМНА СПОСОБНОСТ, НЕЗНАЊЕ. Другим речима, наведена особина схвата се преко неспособности обављања простих операција. Обрнути модел – исказивање особине преко онога што је узрокује (дакле, узрок лудости, неурачунљивости, глупости

¹⁸² Према РМС, придев *прешићен* среће се само у изразу *прешићен пијан*, који значи ‘потпуно, сасвим пијан’, што показује да је реч о компонентном фразеологизму, чија управна реч чува своје примарно лексичко значење, док се придев јавља у функцији детерминатора и носилац је фразеолошког значења (в. Мршевић Радовић 1987).

→ ЛУДОСТ, НЕУРАЧУЊИВОСТ, ГЛУПОСТ) илуструју обрти *јестии* (*најестии се*) *бунике*, *јестии* (*појестии*, *најестии се*) *лудих жљива* (*луде жљиве*), *биџии* *ударен у мозак*, *ударен мокром чарайом*, *биџии* *ударен (мокрим) обојкама*.¹⁸³ У прва два примера тешко је занемарити присуство фитонимске компоненте, која је мотивисана у првом реду старим српским веровањем у то да је губљење памети непосредно условљено конзумирањем одређене биљне врсте (в. Чајкановић 1994а: 52)¹⁸⁴ односно знањем да одговарајућа биљна врста може утицати на присебност и губитак разума. Метонимијско транспоноване одражава и модел ИЗВОР ЗНАЊА → ЗНАЊЕ (*човек од књиџе*, *живи лексикон*) односно образац СТАРОСНО ДОБА → ЗНАЊЕ, ИСКУСТВО (*не биџии од јуче*, *није се ко јуче родио*), где се подразумева да се повећањем броја година продубљује и наше знање и искуство.

Само у примеру *бела жлава*, којим се указује на ‘паметну особу’, метонимија делује удружено са синегдохом, пошто је основни правац семантичког транспоноване НАЗИВ ЗА ДЕО ТЕЛА → ОСОБА.

8.7.2.3. Већина метафоричних примера заснована је на метонимији будући да њихов примарни садржај упућује на процесе, збивања, активности или својства елемената који припадају домену интелигенције. Ту се првенствено мисли на делове тела за које се интелектуалне активности непосредно везују тако да у састав већине ових израза улазе управо одговарајући соматизми – *жлава* и *мозак*. Међутим, при семантичкој транспозицији код ових фразеологизама често је асоцијативно повезивање с чулно сазнатљивим доменима па се стога може рећи да у развијању њиховог значења заједно делују оба механизма – метафора и метонимија.

А. ПРИСУСТВО/ОДСУСТВО СРЕДСТАВА МИШЉЕЊА. У најопштијем смислу ментално стање говорници доводе у везу с присуством или одсуством когнитивних елемената који обезбеђују несметано одвијање интелектуалних процеса. То је непосредно сугерисано граматичком структуром израза, у првом реду одговарајућом посесивном конструкцијом (нпр. *имаџии/немаџии жлаве*, *биџии без жлаве*) односно спацијалном формом којом се на дубинском плану експлицира посесија (*биџии при здравој џамеџии* → *имаџии здраву џамеџии*). Тако је присуство интелигенције односно главе у којој је она садржана основни предуслов за нормално обављање психичких функција, нпр. *биџии при (здравиј) џамеџии*, док одсуство наведених елемената ремети психичку равнотежу и изазива стање смушености, збуњености и лудости: *не биџии при (својој, здравој, чистијој) џамеџии*, *не мучи кога џамеџии*, *немаџии жлаве*, *биџии без жлаве*. У основи наведеног метафоричног модела налази се метонимијски механизам по којем се умна неуравнотеженост исказује преко узрока који је

¹⁸³ Према РМС, *обојак* је ‘комад тканине којим се увијају ноге, стопала, а служи, носи се место чарапе’.

¹⁸⁴ Према В. Чајкановићу (1994: 52), реч *буника* води порекло од глагола *бунџии*.

изазива: УЗРОК ПОРЕМЕЋЕНОГ/НОРМАЛНОГ МЕНТАЛНОГ СТАЊА – ПОРЕМЕЋЕНО/НОРМАЛНО МЕНТАЛНО СТАЊЕ.

Б. ПРОСТОР И ДИНАМИКА У ПРОСТОРУ. *Глава* је централни појам помоћу којег се концептуализују интелектуална својства човека, што је и разумљиво с обзиром на чињеницу да су у овом делу тела смештени центри који омогућавају обављање когнитивних активности, од којих дата својства непосредно зависе. У представама говорника српског језика овај део тела схваћен је као садрживач, тако да интелектуалне особине зависе од његове испуњености одговарајућим садржајем. Интелигенција, присебност и поседовање знања подразумевају испуњеност садрживача елементима који омогућавају менталне процесе (*мозгом, ђамећу* итд.): *имајћи мозга (у глави), имајћи (мало више) у глави, имајћи соли у глави (у њикви)*, док се супротне особине сугеришу његовом испражњеношћу: *немајћи малога мозга, немајћи мозга (у глави), врана је коме мозак (ђамећ) исђила (ђођила), није коме (ваљда) сврака мозак ђођила, кокош је коме ђамећ (мозак) ђозобала, ђиће ђођило коме ђамећ, ђразна (шђђља) глава*. И овим фразеологизмима у основи је метонимијски процес *УЗРОК → ПОСЛЕДИЦА*, тј. ментално стање исказује се преко свог узрочника, а то је недостатак одговарајућег садржаја. У оквиру овог основног модела може се запазити неколико подтипова.

Тако се стање сметености ума настало услед оптерећености бригаа или пијанства поима као ПРИТИСАК У САДРЖИВАЧУ, који може довести до његовог пуцања: *ђуца коме глава, ђуши се коме у глави, бијћи (налазијћи се и др.) ђод ђасом, бијћи ђод ђаром*.

Одсуство присебности тумачи се као недостатак или вишак дасака у глави, што је део шире метафоре ГЛАВА ЈЕ ГРАЂЕВИНА (ПАЛАТА), из чега произилази метафора УМ ЈЕ ГОСПОДАР. Фразеологизми: *недосђаје (фали) коме (једна, ђокоја, ђрећа и др.) даска (у глави), немајћи (једне, ђреће, четђврђе, све) даске (у глави), мањка (недосђаје, фали и сл.) коме (једна) дуђа у глави, имајћи даску (ђревише) у глави* показују да је у српском језику доминантна представа о незавршеној грађевини, а исто потврђује и израз *не бијћи чиђав* (Мршевић Радовић 2008: 101–104).

Исте особине могу се објаснити преко обрасца УМ ЈЕ МАШИНА: *немајћи све шрафове у глави, нису коме сви ђочкови на месђу, ђочкови у глави не раде (не функционишу) коме добро*. Човеков когнитивни систем се, дакле, схвата као целина чије се нормално функционисање не може остварити уколико недостаје неки од његових елемената (везивних) или уколико неки од тих елемената откаже.

Занимљиво је, међутим, да негативна својства нису увек окарактерисана као одсуство или недостатак садржаја. Наиме, лудост или опседнутост некаквим настраним мислима и идејама доводе се у везу с испуњеношћу главне новим, додатним садржајем, који ту не припада: *ђаво је ушао коме у главу*,

имати бубу (бубе, бубице) у глави, имати цицвару у глави, имати (дивљи) луди ветар у глави. Последњи израз развио се на основу старе представе о томе да се але јављају у облику снажних ветрова које могу да залуде човека (Мршевић Радовић 1987: 90). Придев *луди* овде остварује значење ‘који има велику снагу, интензитет’, због чега сам израз указује на помућено стање свести настало услед појачаних емоција, углавном љутње (Мршевић Радовић 2008: 106–109).

В. КВАЛИФИКАЦИЈА ДЕЛА ТЕЛА. Човек се у погледу интелектуалних способности често вреднује приписивањем позитивних или негативних особина деловима тела или ентитетима који учествују у менталним активностима. Интелигенција и способност правилног расуђивања могући су уколико је глава *добра, јака, ошворена, бистра*: *јак у глави, ошворена глава, имати бистру (добру) главу.* Насупрот томе, умна ограниченост и неспособност за правилно расуђивање испољавају се када је памет *крајка, мала, рејка, лака*, глава *тврда* и сл.: *човек крајке (мале) ђамети, бићи крајке (рејке, тврде, ђилике, лаке) ђамети, имати тврду главу, букова глава, дрвена (дубова, храстова) глава, уцрвао се коме мозак.* Придевским детерминаторима уз именицу денотира се својство негативне вредности, које указује на то да је носиоцу датих когнитивних способности отежано примање (*тврда*) односно задржавање (*крајак, редак*) информација и знања из спољашњег света. Иста врста вредновања постиже се увођењем придевских детерминатора деривираних од зоонима: *имати ђиичји (сврачи, кокоши, ђилећи) мозак, кокошје ђамћење, бићи кокошје (ђачје, ђилеће) ђамети.* У овим случајевима придевске речи су носиоци фразеолошког значења развијеног на основу сема колективне експресије (говорници српског језика верују да је кокошка глупа животиња, због чега је могућ развој секундарног значења наведеног зоонима ‘глупа женска особа’). Метонимијски механизам огледа се у фразеологизационом поступку који подразумева да је одређено ментално стање условљено квалитетом одговарајућег дела тела.

Другачијег су типа примери: *усијана (угрејана, уђаљена) глава, болесни (усијани) мозгови.* Они показују да се занесењаштво и опседнутост идејама схватају као *усијана* стања органа у којима се одвијају ментални процеси. Идеја о томе да је повишена температура менталних органа последица њиховог убрзаног рада има своју физиолошку основу. Она је, наиме, потврђена чињеницом да убрзани рад појединих делова тела условљава загрејаност тела у целини.

Г. ЧУЛНА НЕДОСТУПНОСТ. Ограниченост интелигенције и мисаоне способности говорници српског језика схватају као ограничену могућност визуелне перцепције: *не видети (не мислити) даље од ђрсти ђред носом, не видети (не ђледати, знати) даље од носа, бићи крајка вида.* Повезивање двају домена – мисаоног и опажајног одражава се у лексикону уопште, будући да

неки глаголи визуелне перцепције у својим секундарним реализацијама могу обележити мисаоне активности (нпр. *видети* 1. ‘доби[ва]ти, примити, примати чулом вида светлосне утиске, слике предмета’; 8. ‘разуме[ва]ти, схватити, схватати, бити јасно’ [РСАНУ]).¹⁸⁵ А њихово преклапање није садржано само у наивном већ и у енциклопедијском знању говорних представника једне заједнице пошто је опажање део људског когнитивног система који омогућава примање података из спољашњег света, а визуелна перцепција у њему заузима најважније место. Спацијална компонента израза којом се сугерише просторна близина има кључну улогу у процесу фразеологизације јер учествује у метафоричним асоцијацијама типа: БЛИЗИНА ЈЕ УМНА ОГРАНИЧЕНОСТ.¹⁸⁶

Д. Физички сукоб. Овај изворни домен репрезентован је само једним примером – *побићи се с њамаћу*, који исказује умну ограниченост као последицу сукоба с оним што припада домену менталног.

8.7.2.4. У наредним редовима биће представљени изворни домени карактеристични за фразеологизме настале метафоричним трансформацијама примарног садржаја.

А. Животињски и биљни свет. Пресликавање животињског домена на људски увек је праћено израженим степеном експресивности, која најчешће иде у правцу погрдности. Поистовећивање човека с одређеним животињским врстама засновано је на семама колективне експресије, тј. на уверењима да се одговарајуће људске особине могу приписати животињама. Отуд и фразеологизми: *глуи као магаре*, *да нема носа*, *иправу би ипасао*, *глуи као во*, *стари зец*, у којима се човек идентификује с одговарајућим животињама на основу умне ограничености односно искуства и знања, што показује последњи пример у којем је фразеолошко значење додатно подстакнуто придевским детерминатором.

С одређеним животињама човек се доводи у везу и на основу стања пијанства. У примеру *пијан као свиња* доминантна је сликовита представа о животињи са физичким карактеристикама једнаким онима које човек испољава у стању пијанства, због чега други појам има улогу интензификатора. У оваквим поређењима учествују и називи за митска бића, нпр. *пијан као смук*, где мотивациону улогу има народно веровање о натприродној моћи смука да извуче из животиње велике количине млека (Мршевић Радовић 2008: 158–160). И квалификација истог стања преко биљака: *пијан као дрво*, *пијан као клен*, *пијан као њањ*, заснована је на њиховим обележјима која су блиска карактеристикама тела у стању пијанства.

¹⁸⁵ Сличне типове полисемије имају и други језици, нпр. пољски (Бартмињски 2011: 140–142), а детаљније о овој појави у лексикону в. у: Kličovac 2004: 135–141.

¹⁸⁶ Идентичан механизам транспонована значења постоји и у кинеском језику: If someone’s ‘eye light’ is ‘far and large’, this persone has great wisdom and predictive power. On the other hand, if someone’s ‘eye light’ is ‘short and shallow’, this persone lacks intellectual wisdom and can only ‘see what lies right in front of the eyes’ (Yu 2004: 670).

Б. ПРЕДМЕТНИ СВЕТ. Међу изразима којима се описује пијанство доминирају они код којих се у функцији поредбеног члана јавља именица са значењем неживог појма: *пијан као чеј*, *пијан као дуџа*, *пијан до даске*, *пијан као бајтина*, *пијан као ћускија*, *пијан као секира*. Мотивисани су идејом о способности предмета (*дуџа* ‘савијена даска на бурету или бачви’, *чеј*) да упију течност, услед сталног контакта с њом, односно представом о физичким карактеристикама предмета (испруженост, укоченост итд.) идентичним својствима која испољава пијан човек (Мршевић Радовић 2008: 160). Осећај главобоље и мамурлука, настао после пијанства, пореди се с буретом: *глава је коме као буре*. Фразеолошко значење овог израза формирано је на основу хиперболисане представе о глави у стању израженог осећаја бола у њој.

Ограничена спознајна способност такође се изражава преко предметног домена у примеру *злуј као ћускија* ‘сасвим глуп’.

В. ПРОСТОР И ДИНАМИКА У ПРОСТОРУ. Поремећено стање свести може бити последица пада с удаљене просторне тачке или пак с места које има своју традиционалну митолошку вредност.

Наивност, сметеност и необавештеност могу бити и последица пада с велике висине: *као да је ко с неба ђао*, *није ко с Марса ђао*, *као да је ко с месеца (Марса) ђао*. Носиоци фразеолошког значења у овим примерима јесу генитивске предлошке конструкција са значењем спацијалне аблативности. У функцији спацијалног детерминатора јављају се именице са значењем простора који се, из перспективе говорника, налази на великој удаљености. Изрази показују да се наведене менталне категорије разумеју преко просторних димензија, највероватније по механизму да удаљеност и чулна недоступност ограничавају и наше сазнајне способности.

Фразеолошко значење израза *нисам ђао с крушке* мотивисано је древним веровањем у то да је крушка рђаво, демонско дрво, на које слеће ала, односно које привлачи вештицу и ђаволе. Према неким представама, на крушци се скупљају виле те се под њу не сме лећи из страха да се не полуди. Такође се веровало да човек не сме да се попне на крушку на којој су виле јер ће га оне срушити (Мршевић Радовић 2008: 109).¹⁸⁷

Г. ОСТАЛИ ДОМЕНИ. Одређени типови изворних домена срећу се само у ограниченом броју примера.

¹⁸⁷ Настанак овог израза може се пратити и с аспекта учешћа традиционалне улоге фитонима.

Циљни домен	Изворни домен	Пример
‘бити глуп, умно ограничен’	тама, мрак	<i>џлуџ као ноћ</i>
	одсуство прозирности, бистрине	<i>биџи бистџар као боза</i>
	земља	<i>џлуџ као земља</i>
‘не бити луд, бити нормалан’	религија	<i>биџи криџен</i>
‘бити пијан’	земља	<i>наџиџи се (оџиџи се) као земља</i> <i>џијан као мајка (земља)</i>

Већина ових израза мотивисана је симболичким и другим представама говорника српског језика о ентитетима с којима се ментално стање доводи у непосредну везу. Тако се умна ограниченост концептуализује преко одсуства светлости или бистрине, што потврђују и лексичка значења одговарајућих придева – *свеџао* ‘бистар, паметан, оштроуман’ односно *бистџар* ‘који брзо и лако схвата, оштроуман, проницљив’ (РМС). На другој страни, разборитост и способност јасног просуђивања доводе се у везу с крштењем као обредним чином очишћења и иницијације. Наиме, онај који није подвргнут овој врсти очишћења нема ни чистоту свести. На крају, ментално стање изазвано пићем, тј. уношењем велике количине опојне течности поима се преко земље која је обилато натоплена влагом, што одражава првобитну семантику придева *џијан* (Мршевић Радовић 2008).

8.8. Телесне карактеристике, способности и вештине – психолошки и когнитивнолингвистички аспект

У групу карактеристика које сачињавају личност убрајају се, осим црта карактера, темперамента и интелигенције, још и телесне особине, способности и вештине. Увид у наведене карактеристике стичемо чулом вида, тако да квалификација човека у физичком погледу језичким средствима одсликава сложен процес визуелног опажања, али у првом реду онај сегмент тог процеса који се тиче усмеравања пажње према одређеним објектима. Дакле, језик нам може открити не само начин на који опажамо одређена физичка својства већ и хијерархију међу њима регулисану друштвеним, културним и другим обрасцима садржаним у појмовном апарату говорника српског језика.

Телесне карактеристике чине морфолошке особине тела, као што су висина, обим и облик главе, дужина удова, мишићавост итд., као и физиолошке особине, нпр. особине ендокриног система, вегетативног нервног

система и др. Иако су испитивања показала да је степен корелације између телесних и психичких особина мали, телесна грађа ипак има извесног утицаја на формирање личности јер од изгледа поједница зависи то како ће се околина односити према њему (Рот 1977: 83–85).

Способности као урођене категорије треба разликовати од вештина, које јесу махом њима условљене, али су ипак стечене учењем и вежбом. Моторне способности огледају се у координацији покрета руку, спретности прстију, могућности извођења брзих и прецизних покрета под контролом вида, брзом понављању једноставних моторних покрета итд. (Рот 1977: 80). Њих условљава јачина покрета, темпо којим се започиње и изводи, статичка и динамичка прецизност, координираност и флексибилност. Сензорне способности подразумевају могућност разликовања интензитета и квалитета различитих врста дражи и оне се испољавају у области вида, слуха, мириса, статичких, кинестетичких и других осета. Има их много – у области вида то би, на пример, била способност да се уоче сасвим слабе светлости, затим способност разликовања боја, осетљивост за разлике у боји, оштрина вида итд. (Рот 1977: 81–82). Насупрот томе, под вештинама се подразумевају моторне навике које се изводе у одређеним ситуацијама. Могу бити професионалне (нпр. војничке, спортске), али и сасвим уопштене. Оне настају свесно, опонашањем, углавном вежбом и обуком (Реџак 1981: 275).

Значај који људска спољашњост има за човека огледа се и у самом језику, што потврђује мноштво јединица којима се описују различите физичке особине. У првом реду то су придеви као типичне речи за именовање особина (*висок, здрав, лей, снажан* итд.) односно различита образовања, најчешће из групе атрибутивних именица (*лейошан, шрбоња, брка, дебељко* итд.), мотивисана јединицама за номинацију одређених својстава или делова тела који се издвајају изгледом, величином и сл. и тако утичу на укупан спољашњи изглед.

Анализирајући придеве који означавају физичке особине, Р. Драгићевић констатује да се наша запажања заснивају на подударности или разликовању описиване особе у односу на прототип. Ова ауторка разликује придеве са значењем пожељне особине: *висок, здрав, лей* и придеве са значењем непожељне особине: *дебео, маџор, шром*. Придеви из ове семантичке категорије показују да при процени нечијег изгледа пажњу највише привлаче физички деформитети, а одмах за њима изражени, наглашени делови тела. У њиховој семантичкој структури „стоји раст/опадање степена или апсолутно одсуство неке физичке карактеристике којој константну вредност даје њено постојање на прототипу” (Драгићевић 2001: 170–172).

Гордана Штасни сматра да у процесу именовања човека према физичком изгледу важну улогу имају лепо и ружно као две основне естетске категорије. „Категорија *спољашњеџ лейоџ* може се проценити на основу сра-

змерности, пропорционалности, складности тела. Све оно што је диспропорционално, увећано или умањено, несразмерно – обично се сврстава у домен *сйолашињеџ ружноџ*” (Штасни 2013: 114). Овај принцип уочила је С. Ристић (2004) у експресивној лексици жаргонског типа: „Са становишта теорије језичке личности евидентно је да носиоци савременог српског језика, у овом случају припадници његовог жаргона, употребу експресивних именица типа ‘особа + спољашња особина или особина неког дела тела’ заснивају углавном на естетској оцени о лепом и ружном изгледу, при чему се представа о стереотипима заснива на различитим параметрима: 1. димензија: висина, дебљина, развијеност; 2. изглед уопште: леп/ружан, запуштен и 3. особина (димензија), изглед неког дела тела” (Ристић 2004: 93).

8.9. Концептуализација телесних карактеристика, способности и вештина осликана фразеологијом

8.9.1. Структура концепта.

Анализа 70 фразеологизама показује да и домен телесног структурирају следећи елементи:

- а. носилац телесних карактеристика, способности и вештина и
- б. телесне карактеристике, способности и вештине.

А. Носилац телесних карактеристика, способности и вештина. Присуство овог структурног елемента се подразумева иако се непосредно не обележава фразеолошким јединицама, будући да је издвајање неког својства у функцији квалификације његовог носиоца.

Б. Телесне карактеристике, способности и вештине. Фразеолошким средствима квалификују се оне спољашње особине човека које се иначе најчешће запажају. Грађа показује да су најбројнији обрти којима се указује на дебљину односно лепоту/ружноћу особе, као и на различите психомоторне и сензорне способности – у свакој групи има више од 24% од укупног броја примера. У нешто мањем броју заступљени су изрази у функцији квалификације човека у погледу висине и држања (око 10%), а најмање је примера за описивање осталих физичких својстава (укупно око 11%).

Дебљина се издваја као једна од примарних карактеристика у нашем перцептивном пољу јер подразумева промењен изглед тела услед увећане или умањене телесне масе. Будући да се најлакше уочава, нарочито уколико је испољена у високом степену, она постаје главна и препознатљива црта њеног носиоца. С обзиром на могућност манифестовања референта у различитом степену, ово својство се и у лексикону схвата као градабилна категорија (Гортан Премк 2004: 219). Централни чланови придевске скупине који-

ма се именује дата телесна карактеристика образују антонимски пар *дебео* – *мршав*. Њима се обележавају две крајње вредности особине између којих се успоставља скаларни низ од следећих чланова: *подебео*, *дебелушан*, *дебелушкаст*, *дебелкаст*, *пуначак*, *штанушан*, *мршуљав*. Референцијалну вредност блиску оној коју имају централни парови налазимо још код придева: *жозан*, *угојен*, *жгољав*, *сув*, *усукан*, *шанак* (Lalević 2004) и атрибутивних образовања: *дебелко*, *дебелуца*, *дебелуша*, *мршавко*, *мрша*, *жгољавко*. Упркос градабилности као основној карактеристици дате категорије, фразеологизми у српском језику региструју се само две њене крајње вредности: *дебљина* и *мршавост*.¹⁸⁸ Ове јединице, дакле, номинују само два опозитна својства те преко значења ‘бити веома дебео’ – ‘бити веома мршав’ ступају у однос праве антонимије. Међутим, у знатној мери преовлађују фразеологизми са референцијалном вредношћу маркираног члана антонимског пара и они су негативно конотирани. Дакле, према једном фразеологизму *пусташићи шрбух*, који има значење ‘угојити се, постати дебео’, налази се знатан број обрта којима се квалификује изразита мршавост: *мршав као пас*, *мршав као чачкалица*, *мршав као даска*, *мршав као штак*, *сув као врећено*, *шанак (сув) као колац*, *шанак (сув) као палица*, *сув као комарац*, *сув као шћука*, *сув (мршав) као бакалар*, *сув као кост*, *мршав као шћилић*, *изгледаћи као сена*, *мршав (сув) као да је у ојаци висио*, *(сама) кост и кожа*, *виде се коме ребра*, *можу се коме ребра пребројати (избројати)*, *да кога уденеш у ишлу*, *живе мошти*, *шанак (штанушан) као свећа (о сиротињском парастосу)*, *осушти се као цигански светица*, *осушти се као Лесандријски светица*. Изрази из друге групе углавном имају форму придевске синтагме с поредбеном конструкцијом у улози зависног члана који представља варијабилну компоненту целог фразеологизма.¹⁸⁹ Наиме, у управном синтагматском делу налазе се придеви *мршав*, *шанак*, *сув*, у неком од својих лексичких значења које подразумева спољашње својство тела настало услед недовољне ухрањености.¹⁹⁰ У поредбеном делу варирају лексичке компоненте¹⁹¹ са значењем појма с којим се *мршава* / *шанка* / *сува особа* доводи у везу и помоћу којих се мршавост концептуализује.

Лейо и *ружно* сматрају се двома основним естетским категоријама (Штасни 2013: 114), при чему је лексема *лей* још и прототипичан члан групе

¹⁸⁸ Фразеологизмима, како показује грађа, не маркирају се средње, уобичајене вредности обима људског тела, што је случај и код других особина (в. ниже). Изостанак лексикализације степена својства које се сматра основним параметром у његовом даљем процењивању карактеристично је и за руски језик (в. Урысон 2006: 733–758).

¹⁸⁹ Реч је о поредбеним фразеологизмима троделне структуре, који се састоје од компоненте која се пореди (део А), поредбеног везника (део Б) и компоненте с којом се пореди (део Ц) (Fink-Arsovski 2002: 12).

¹⁹⁰ Само је један пример с глаголом у управном делу: *изгледаћи као сена*.

¹⁹¹ Као резултат ове врсте варирања јављају се лексичке варијанте фразеологизма (Молотков 1977: 74).

придева са значењем људских особина (Драгићевић 2001: 197).¹⁹² Иако се у начелу може рећи да се категорија спољашњег лепог процењује на основу сразмерности, пропорционалности, складности тела (Штасни 2013: 114), критерији вредновања ипак су индивидуални, а често и условљени субјективним односом говорника према предмету процене. Иако физичка лепота човека укључује читав низ обележја – код жена је то виткост, складна телесна грађа, младост, здрав, свеж, привлачан тен итд. (Нгнјак 2013: 173–182), фразеологизмима се ипак описује лепота у целини. Истраживања показују да се у српској фразеологији естетске и моралне категорије као што су *лепо* и *добро* односно *ружно* и *лоше* (*рђаво*) исказују у међусобној корелацији. „И баш као што *лепо* значи оно што је конкретне физичке лепоте, али и унутрашње ‘лепо’ (добро), тако је и *ружно* оно што је споља телесно ружно али и унутрашње ‘ружно’, тј. рђаво, нпр. *ружан ђосићујак*, *ружно дело*” (Мршевић Радовић 2008: 209). Лепа особа се квалификује изразима као што су: *човек од ока*, *момак од ока*, *леј* (*кришан* и др.) је ко да *џа се два ока не могу нагледајти, зайејти* (*зайињајти*) коме за *око*, *леј* као *слика*, *бијти* (*изгледајти* и сл.) као *насликан*, *леј* као *ујисан*, *леј* као *боџ* (*боџиња*), *леј* као *Ајолон* (*Адонис*, *Венера*), *леј* као *анђео*, *леја* као *вила*. Ружноћа се, на другој страни, вербализује следећим обртима: *ружан као ђаво* (*враџ*, *мајмун*, *лојов*, *ноћ*, *смрт*), *не би коме ни орах из руку* (*узео*).

У физичком погледу човек се квалификује и с обзиром на различите психомоторне и сензорне способности. У првом случају мисли се на способности да с лакоћом и успехом обавља одређене физичке радње. Таква својства у нашем лексикону именују се придевима *брз*, *сиор*, *окрећан*, *вешит*, *умешан*, *живахан* итд. С општим значењем ‘бити вешт, спретан’ јавља се израз: *имајти злајне руке*. Њему су опозитни фразеологизми: *имајти две леве руке*, *смотан* као *сајла*, *везана врећа*. Живахност и вредноћа обележавају се фразеологизмима *жива вајира*, *марљив* као *мрав*, *радијти* као *мрав* (*џојут мрава*).¹⁹³ Сензорне способности, регистроване фразеологизмима, тичу се махом изражене моћи визуелног и аудитивног опажања: *имајти* (*џоседовајти*) *нерв* (*нерва*) за шта, *имајти добар* (*фин*) *нос* (*њух*), *Арџусове* (*арџусовске*) *очи*, *бијти џанких ушију*, при чему се она може испољити и као настојање да се буде пажљив, опрезан – *имајти* (*држајти*) *ојворене очи*. Насупрот томе, ос-

¹⁹² Истраживање Р. Драгићевић (2001: 191–206) показује да се прототипичним придевима са значењем људских особина сматрају *добар* и *леј*, који због фреквентне употребе постају колокативно презасићени, што води ка њиховој десемантизованости. Наиме, процесом ширококозности њихова значења свде се само на позитивна вредновања.

¹⁹³ У српском лексикону јединице којима се обележава човеков однос према раду формирају градуиране нивове с општим значењем: *нерадник* → *вредан радник* → *особа која се убија од посла*, показујући да се у нашој језичкој заједници вредноћа сматра необележеном особином на скали друштвеног вредновања, док се посебно нијансира све оно што одступа од прихваћене норме (Ружић 2008: 301–316).

лабљен вид и слух односно одсуство ових способности вербализује се изразима: *издале су кога очи, слей као крџица, џлув као џоџ*, док се неопрезност и непромишљеност исказују обртом *зџтворених очију*.

Висина је једна од најупадљивијих телесних карактеристика, нарочито у случајевима када се остварују крајње границе њене позитивне и негативне вредности. Дакле, пажњу посматрача привлаче изразито високи и изразито ниски људи, док ово својство заступљено у уобичајеној мери остаје незапажено. Градуелност је главна одлика ове семантичке категорије, чији су показатељ у лексикону придевске јединице за исказивање различитог степена присуства датог својства: *висок, џовисок, џовиши, овиши, џревисок, низак, онизак, џонизак, онижи, џренизак*. Мање упадљиво од висине, али сасвим уочљиво, јесте и држање тела, које, такође, постаје приметно уколико одступа од уобичајеног, нормалног. Ту су могуће две врсте одступања која су лексикализована на следећи начин: *крив, џоџурен, џовијен, савијен, џрбав, џрав, укочен, неџокреџан*. У нашој фразеологији квалификација висине човека своди се на бележење двеју крајњих вредности овог својства. Фразеологизмима се, дакле, описују врло високе особе: *висок као џора, висок као џорањ, висок као јаблан*. Низак раст, на другој страни, обележава се изразом *нема кога џедаљ од земље*. Општи утисак о нечијој висини добија се и на основу држања тела, па тако оно може бити искривљено, повијено, што се назначава изразима *биџи крив као џараџраф* и *искривиџи се као џараџраф*, или може бити непокретно, уочено, о чему реферишу фразеолошки обрти *држи се (сџоји) ко као да је бандеру (моџку) џроџуџао* и *сџајаџи као дрвени боџ*.

Незнатним бројем фразеологизама описана су остала физичка својства човека, која се махом индивидуално испољавају, дакле, представљају одлику појединца и могу бити његово препознатљиво обележје:

- за указивање на нечију ћелавост употребљава се израз *бос џо џлави*;
- за особу непријатног мириса каже се да *заудара (сморди и сл.) као џвор*;

- на сличност између две особе, које су углавном у сродству, упућује се фразеолошким обртима: *биџи сличан (биџи налик, џосџајаџи, џосџаџи налик) као јаје јајеџу, личиџи (једно другоме) као јаје јајеџу (као јаје на јаје), слични као две каџи воде, као да је ко коме из ока исџао, слика и џрилика*, док се разлика међу њима исказује изразом *разликоваџи се као небо и земља*.

*

Постојање знатног броја фразеологизама којима се истичу телесне и њима сродне особине људи показује да је за говорника српског језика овај аспект структуре личности веома важан, готово подједнако као и његова унутрашња страна. У централном делу овог концепта налазе се следеће особине:

дебљина, лепота, психомоторне и сензорне способности. Његову даљу периферију чине висина и држање тела, док се на крајњој периферији налазе остала физичка својства.

8.9.2. Механизми концептуализације

8.9.2.1. Фразеолошка значења која се тичу телесних својстава развијају се на основу логичке везе између полазног и циљног садржаја или пак могу бити мотивисана разноврсним изворним доменима с којима испољавају извесне сличности у погледу структуре или неких других карактеристика.

8.9.2.2. Метонимијска повезаност циљног садржаја са полазним огледа се у постојању различитих врста односа међу њима. Тај однос је, у првом реду, представљен моделом МАНИФЕСТАЦИЈА ТЕЛЕСНЕ ОСОБИНЕ → ТЕЛЕСНА ОСОБИНА, а илуструју га примери који показују да се изразита дебљина или мршавост концептуализују преко изгледа као последице таквог стања организма: *йустийићи йрбух, (сама) костй и кожа, виде се коме ребра, мођу се коме ребра йребројајићи (избројајићи)*.

Узрочно-последична веза најјучљивија је у случајевима заснованим на моделима: УЗРОК ТЕЛЕСНОГ ИЗГЛЕДА → ТЕЛЕСНИ ИЗГЛЕД И ПОСЛЕДИЦА ТЕЛЕСНОГ ИЗГЛЕДА → ТЕЛЕСНИ ИЗГЛЕД: *мршав (сув) као да је у ојаку висео, да кога уденеш у иђлу, не би ко коме ни орах из руку (узео), при чему се у последња два примера имплицира садржај: йтолико је мршав/ружан*. Фразеолошко значење израза формира се на основу хиперболизоване слике изгледа одређене особе којој се дато својство приписује.

Израз *нема кога йедаљ од земље* настао је према следећем обрасцу семантичке транспозиције: МЕРА ВИСИНЕ → ВИСИНА, где је носилац фразеолошког значења лексема *йедаљ* са семантичким садржајем ‘мера за дужину једнака размаку између врха палца и врха средњег или малог прста кад се испруже’ (РМС).

Како је претходно објашњено, процес визуелног опажања има кључну улогу у стицању увида у телесни изглед човека, па зато не изненађује присуство општег принципа у процесу фразеологизације формулисаног моделом ОПАЖАЊЕ (СРЕДСТВО ОПАЖАЊА) ТЕЛЕСНОГ ИЗГЛЕДА → ТЕЛЕСНИ ИЗГЛЕД и илустрованог примерима: *човек од ока, момак од ока,¹⁹⁴ лей (кршан и др.) је ко да ѓа се два ока не мођу нађледајићи, зайејићи (зайињајићи) коме за око*.

¹⁹⁴ Истог су структурног типа именичке синтагме које И. Грицкат сматра експресивним: *душа од човека, делија од човека*. У оваквим спојевима тежиште је на именици у генитиву, док управна реч има квалификативну улогу, што показује могућност трансформације у субјекатско-предикатску везу: *човек је душа, човек је делија* (Грицкат 1986: 87). У овим примерима идиоматизованом се може сматрати само формална структура синтагме: именица + од + именица у генитиву, док је њихов лексички састав променљив. Због тога се овакве јединице могу подвести под појам у литератури означен као фразеосхема (Menac 2007: 42). Међутим,

Овде прикључујемо и образац ПОСЕДОВАЊЕ/НЕПОСЕДОВАЊЕ (ДОБРОГ) СРЕДСТВА ОПАЖАЊА → СПОСОБНОСТ (ДОБРОГ) ОПАЖАЊА / ОДСУСТВО СПОСОБНОСТИ ОПАЖАЊА, којем је у основи узрочно-последична релација. Дакле, проницљивост, моћ добре процене и опажања саопштавају се изразима чија мотивациона основа реферише о поседовању средства помоћу којег се опажање остварује: *имати (поседовати) нерв (нерва)* за шта, *имати добар (фин) нос (њух)*, *имати (држати) отворене очи*. Насупрот томе, неопрезност и непромишљеност концептуализују се преко немогућности коришћења одговарајућег средства: *затворених очију*.

8.9.2.3. У метонимијски механизам транспоновања значења често може бити уткана метафоричност, која произилази из семантике појединих фразеолошких саставница. Спретност и вештина односно њима супротна својства у нашем фразеолошком фонду поимају се преко руку, што је разумљиво с обзиром на функцију овог дела тела, тј. на њихово учешће у обављању конкретних послова. Позитивна или негативна семантичка вредност зависе од придевске детерминације соматизма: *имати златне руке / имати две леве руке*. Придеву *златан*, чији секундарни семантички садржај ‘који има највећу вредност, драгоцен’ мотивише фразеолошко значење, супротставља се придеву *леви*.¹⁹⁵ Значење ‘бити неспретан, невешт’ засновано је на придевској семантици, проистеклој из искуства говорника о функционалној примарности десне руке у односу на леву.

Ослабљена или појачана способност визуелног односно аудитивног опажања последица је ослабљене или побољшане функције органа укључених у дате перцептивне процесе, што чини метонимијску основу примера *Арђусове (арђусовске) очи* и *бити танких ушију*. Њихова метафоричност почива на специфичној употреби придевске компоненте фразеологизма. У примеру *Арђусове (арђусовске) очи* она је додатно мотивисана митолошком причом о свевидећем диву Аргусу.

Узрочно-последична веза између полазног и циљног садржаја видљива је у примеру *држи се (стоји) ко као да је бандеру (моћку) прођушао*, где се непокретност и укоченост описују као последица присуства дугачког пред-

изрази *човек од ока* и *мамак од ока* блиски су наведеним примерима само по структури, али не и по значењу будући да лексема *око* није семантички носилац целог израза јер не чува неко од својих лексичких значења те није остварљив поменути тип трансформације (**око је човек*). Фразеологизација ових израза подразумева знатно сложенији процес, којим се имплицира следећа значењска компонента ‘кога треба / који се може гледати’.

¹⁹⁵ Иначе, бинарна опозиција *десни–леви* једна је у низу оних које су својствене српској културној традицији. Она остварује непосредну везу са следећим опозицијама: *добар–лош*, *позитиван–негативан*, *жив–мртав*, *близак–далек* итд. Нпр., постоји веровање да анђео стоји човеку на десном рамену, а ђаво на левом. Кад човек чини добро, анђео се весели и крилом хлади човека по образу, а ђаво се тада љути. А кад човек почне да греша, анђео плаче, а ђаво се весели. Затим у неким радњама први корак мора да се обави десном ногом, односно десном руком, ради среће (Толстој 1995: 113).

мета у организму, при чему је метафоричност заснована на сличности између датог држања тела и таквог стања организма. Исти тип везе између полазног и циљног садржаја запажа се и у изразу *као да је* ко коме *из ока исијао*, којим се указује на велику физичку сличност с другом особом.

8.9.2.4. Метафоричност осталих примера заснована је на асоцијативном повезивању особина које се тичу телесног изгледа са својствима ентитета из различитих домена.

А. ЖИВОТИЊСКИ СВЕТ И БИЉНИ СВЕТ. Разумевање људских особина преко животињског домена није особеност само фразеолошког фонда већ лексикона у целини. То потврђује знатан број зоонима чије секундарне реализације имају људску денотацију. На механизме повезивања људског и животињског домена у процесу фразеологизације и лексичком систему у целини утиче искуство стечено у непосредном додиру с одређеним животињским врстама, као и традиционални обрасци формиран на основу древних митолошких и симболичких представа о њима. Искуство стечено захваљујући човековим опажајним способностима мотивисало је настанак многих фразеологизама са зоонимском саставницом

Циљни домен	Изворни домен	Пример
мршавост	пас	<i>мршав као пас</i>
	комарац	<i>сув као комарац</i>
	штука	<i>сув као шћука</i>
	бакалар	<i>сув (мршав) као бакалар</i>
	штиглић	<i>мршав као шћиљћ</i>
сличност	јаје	<i>бићи сличан (бићи налик, йосћајаћи, йосћаћи налик) као јаје јајетју личићи (једно другоме) као јаје јајетју (као јаје на јаје)</i>
ослабљена способност вида	кртица	<i>слей као крћица</i>
непријатан мирис	твор	<i>заударатћи (смрдећи и сл.) као тћвор</i>
марљивост	мрав	<i>марљив као мрав радићи као мрав (йойући мрава)</i>

С друге стране, пример *ружан као мајмун* припада оној скупини израза којом се ружноћа представља не само као естетска већ и као морална категорија. Наиме, ова животиња је најсличнија човеку, али у исто време и најудаљенија од њега због блискости с ђаволом (Мршевић Радовић 2008: 204).

Јаблан као дрво изразите висине има функцију еталона у примеру *висок као јаблан*.

Б. ПРЕДМЕТНИ СВЕГ. Иако су неке телесне црте типичне само за људе, примери из фразеолошке грађе показују да асоцијације на сличне карактеристике предмета из непосредног човековог окружења нису неуобичајене и неочекиване. Тако се мршавост поима преко ентитета умањеног обима из предметног домена: *мршав као чачкалица, мршав као даска, мршав као шћа-ка, сув као врећено, шћанак (сув) као колац, шћанак (сув) као палица*. Затим, лепота се поистовећује с квалитетима које поседује уметничко дело или фотографија: *леј као слика, бићии (изгледатићии и сл.) као насликан, леј као ујисан, слика и ирилика*. Примери овог типа, међутим, дозвољавају могућност мотивације наведених израза светим сликама (иконама) и божанским садржајем који оне преносе (Мршевић Радовић 2008: 196–197).¹⁹⁶

Људско тело по свом изледу, положају и другим својствима често асоцира на разноврсне предмете и појаве из предметног света, што потврђују примери: *смотћан као сајла, везана врећа, висок као шћорањ, бићии крив као ијараџраф, искривићии се као ијараџраф*.

За особу која не чује користи се израз *џлув као шћой*, заснован на сазнању о последицама изазваним непосредном близином овој врсти оружја јер његово коришћење, због јачине звука који производи, може проузроковати ослабљеност чула слуха.

В. РЕЛИГИЈСКО-МИТОЛОШКИ СВЕГ. Представе о божанским и другим натприродним бићима из хришћанског и претхришћанског периода уткане су у фразеолошки корпус са значењем телесних карактеристика. У том смислу лепота се исказује изразима с лексичком компонентом која упућује на овакве садржаје: *леј као боџ (боџиња), леј као Ајолон (Адонис, Венера), леј као анђео, леја као вила*, при чему се у првом реду мисли на античког, грчког и римског бога, који је образац савршене телесне лепоте (Мршевић Радовић 2008: 195).

У њима опозитном изразу *ружан као ђаво/враџ* треба имати у виду хришћанске представе о ђаволу помешане с елементима старе религије. Наиме, на хришћанског ђавола као Божјег противника, људског непријатеља и персонификације греха и зла, пренесене су функције и својства старог врховног бога и других демона из наше народне религије (Чајкановић 1994: 288–290). У том смислу ђаво поприма и телесне карактеристике због којих се сматра оличењем ружноће: он има лик човека, али с малим роговима на врху чела; избуљених је и крвавих очију, црн у лицу, обрастао длакама; има шиљату брадицу, ретке бркове и дугачак и повијен нос; уши и ноге су козје, а на прстима орловски нокти; млађи ђаволи имају реп, а старији су без њега јер им је отпао (Кулишић и др. 1998: 165–166). На формирање ових фразеолошких спојева утиче и негативан однос говорника према ђаволу, који је под-

¹⁹⁶ Истом концептуалном пољу припада фразеологизам *сћајатићии као дрвени боџ* ‘уко-чено се држати, бити укочен као кип’.

ржан специфичним когнитивним механизмом да се у нашој свести телесна ружноћа поистовећује с моралном и интелектуалном (в. Мршевић Радовић 2008: 203–209). С друге стране, поистовећивање ружноће с оном коју има лопов, у изразу *ружан као лойов*, темељи се на семантичкој вези између *лойова* и *ђавола*, али и на сличности с карневалским фигурама, које су представљале рђаву страну човекове природе као ружну и смешну (Мршевић Радовић 2008: 207).

У овој су групи и примери: *живе мошџи*, *џанак* (*џанушан*) *као свећа* (*о сиротињском џарасџосу*), *осушџи се као џиџански свеџац*, *осушџи се као Лесандриџски свеџац*.¹⁹⁷

Г. Остали домени. Учешће осталих домена у формирању фразеологизма заступљено је у мањем обиму:

Изворни домен	Циљни домен	пример
сан	лепота	<i>леј као сан</i> ¹⁹⁸
тама	ружноћа	<i>ружан као ноћ</i> <i>ружан као смрџ</i> ¹⁹⁹
природни елементи	сличност	<i>слични као две каџи воде</i> <i>разликоваџи се као небо и земља</i>
	живахност	<i>жива ваџра</i>
део тела	ћелавост	<i>бос џо џлави</i>

8.10. Завршне напомене

На основу анализе може се закључити да је знатан удео фразеолошког фонда у квалификацији људских особина које структурирају личност. Фразеологизмима се мартирају оне црте структуре личности које су значајне за говорнике српског језика, пре свега као представнике једне друштвене и културне заједнице. Тако се откривају не само појмовни механизми који учествују у перципирању других људи него и етички, цивилизацијски и други модели који га обликују.

У области карактерних особина позитивно се вреднују етичке категорије као што су доброћудност, великодушност, племенитост, принципијел-

¹⁹⁷ О њиховој мотивацији в. у: Вуловић 2015: 143.

¹⁹⁸ Поређење леопоте са *сном* (у изразу *леј као сан*) засновано је на схватању категорије сна као одступања од свесног стања којим се коригује збиља (Мршевић Радовић 2008: 201).

¹⁹⁹ Повезивање ружноће с ноћи и смрђу засновано је на симболици црне, тамне боје. Она је карактеристична боја џавола, уобичајена је за смрт, а редовно иде као епитет уз именице *мрак*, *ноћ* и *џоноћ* (Мршевић Радовић 2008: 205).

ност, доследност, поштење, част (*биџи чистџа срца, човек од речи, биџи чистџа чела*), док је негативан однос испољен према злоби, лукавству, препредености, охолости, гордости, беспринципијелности, попустљивости, непоштењу, тврдоглавости, упорности, шкртости, похлепи, незајажљивости итд. (*биџи зла срца, знаџи ђавола на селамеџ истрераџи, биџи без кичме, имаџи образ као ђон, човек дренове ѓлаве, не да[ва]џи ни Боџу џамјана*).

Међу цртама темперамента за говорнике српског језика прихватљиве су љубазност, попустљивост, мирноћа, повученост и самопоуздање (*мекан као маслац, божја овчица, ѓледаџи чему, коме право [равно и др.] у очи*), а неприхватљиве – грубост, нетолерантност, брзоплетост, импулсивност, претерана радозналост итд. (*биџи камена [каменоџа] срца, џирчаџи [истџрчаваџи се] као џоребе џред руду, биџи у свакој чорби мирођија*).

Особита наклоност изражена је према интелигентном човеку, способном да рационално просуђује и оцењује (*имаџи мозга [у ѓлави], јак у ѓлави*), а негативно је конотирана умна ограниченост (*ѓлуџ као ђускија, ѓлуџ као во, ѓлуџ као земља, биџи бисџар као боза, човек краџке [мале] џамеџи, дрвена [дубова, хрестџова] ѓлава*).

Фразеолошка грађа показује да се међу телесним својствима, која утичу на формирање личности, посебно цени лепота (*човек од ока, момак од ока, лей [кришан и др.] је ко да ѓа се два ока не моџу наѓледаџи*), а да се негативно вреднује најчешће мршавост (*мршав као џас, мршав као чачкалица, мршав као даска, мршав као шџака, сув као вреџено, џанак [сув] као колац, џанак [сув] као џалица, сув као комарац, сув као шџука, сув [мршав] као бакалар, сув као костџ, изѓледаџи као сена, мршав [сув] као да је у оџаку висио*).

У концептуализацији наведених особина као изразито доминантан показује се метонимијски механизам, нарочито онај који је остварен по принципу узрочно-последичне везе између изворног и циљног домена. У метафорично-метонимијским и метафоричним обрасцима посебна улога припада телесном домену као изворном, што потвђује изразиту антропоцентричност српског фразеолошког фонда.

IX. ФРАЗЕОЛОШКА СЛИКА ЧОВЕКА – СИНТЕЗА И ЗАВРШНА РАЗМАТРАЊА

9.1. Системи у језичкој слици човека

Истраживање фразеолошке грађе у овој студији засновано је на поставкама когнитивне лингвистике о томе да језик одражава начине поимања стварности и њену категоризацију формирајући тако језичку слику света. У језичкој слици света садржана је човекова интерпретација стварности у виду судова о свету (људима, догађајима, стварима итд.), али и о самом себи. Тако се развила језичка слика човека. Пошло се од теорије Ј. Д. Апријана да човек себе види као динамично, активно биће, које обавља физичку, интелектуалну и говорну активност, а својствено му је, такође, опажање, жеља, знање, мишљење, емоције итд. (Апријан 1995: 352). Тачније, језик приказује човека као биће у којем су обједињени следећи системи: опажање, физиолошка стања, физиолошке реакције на спољашње и унутрашње утицаје, физичко деловање и активност, жеље, мишљење, емоције и говор. По овој теорији, побројани системи хијерархизовани су по својој сложености: најпростији је опажање, а најсложенији – говор. Они се међусобно повезују и испољавају самосталност по следећем принципу: простији системи самосталнији су од сложенијих, у које се уграђују. Најсамосталнији је опажање, а најмање самостални су емоције и говор. Простији системи обједињени су у ширу класу телесних, а сложенији – у класу духовних. При томе, сваки од телесних система успоставља везу или се копира на одговарајући духовни систем: тако се повезују опажања и интелект, затим – физиолошка стања и жеље, физичке реакције и емоције, и физичке и говорне активности (Апријан 1995: 364–366). Овако формирану језичку слику човека Ј. Д. Апријан сматра наивном, за разлику од енциклопедијске, која је резултат научних разматрања. Истраживање је започето с претпоставком да се теорија Ј. Д. Апријана може применити на фразеолошки корпус српског језика, тј. да фразеологија српског језика одражава распоред и мрежу телесних и духовних система на начин који је установио овај аутор. Уз то, почетна идеја била је да наивна слика, садржана у језику, неће у потпуности бити подударна с научном.

Анализа спроведена у овој студији у великој мери потврђује полазну претпоставку. Наиме, у језику заиста постоје фразеолошке јединице којима се обележавају човекове перцептивне активности, његова физиолошка стања и реакције, физичке делатности, мисаони процеси, емоције, говор, као и особине личности, које, често, непосредно проистичу из њих. Корпус који броји око хиљаду двеста јединица потврђује да ови процеси, активности, стања и особине чине веома важан сегмент човековог постојања, због чега представе о њима заузимају истакнуто место у људској свести, те средства помоћу којих се те представе вербализују имају важан удео у конституисању српског лексикона. Међутим, наведени концепти међусобно се разликују према броју фразеологизама помоћу којих се вербализују, што је јасан показатељ њиховог неравноправног статуса у лексикону, али и у нашем појмовном систему. Имајући у виду бројчане вредности, са сигурношћу се може рећи да говор заузима централно место у нашој концептосфери, пошто је у корпусу пронађено око двеста седамдесет фразеологизама помоћу којих се обележава ова активност. При врху лествице, уз говор, налазе се још емоције и мишљење. Међутим, у тумачењу ових података не би требало сметнути с ума један важан детаљ. Наиме, за разлику од осталих система унутар којих је могуће уочити више подсистема (нпр. постоје различите врсте емоција, затим различите врсте перцепције и физиолошких стања и процеса, различите физичке делатности, различити облици мишљења и сл.), због чега се број јединица којима се они вербализују умножава, говор не одликује та врста раслојености, а опет је број средстава којима се он обележава изразито висок.

Други показатељ преимућства духовних система у односу на телесне јесте сложеност структуре њихових концепата. Фразеолошка грађа показује да концепт говора има најсложенију структуру не само због броја њених конституената већ и због разуђености саме говорне активности, која се одвија у различитим формама и обиму, с различитим намерама говорника и сл. Знатно скромнију разуђеност структуре концепта имају системи из домена телесног.

Анализа фразеолошке грађе потврдила је и идеју о степену самосталности простијих односно степену несамосталности сложенијих система те њиховој међусобној повезаности. Показано је да у поимању сложених система, смештених на самом врху хијерархијске лествице, знатан удео имају простији системи. Тако се мисаоне активности концептуализују помоћу опажања. Ову врсту везе рефлектују изрази са значењем умне активности чија мотивациона основа упућује на визуелно опажање: *пао коме вео с очију, љукло (синуло) је коме ђред очима, имајџи јасну слику о чему, имајџи (држати) отворене очи, имајџи мрену на очима, зајтворених очију*. Уграђеност телесне компоненте у сферу емоционалног потврђују примери са значењем љутње, туге и радости, чија нефразеолошка основа денотира телесне манифестације одређене емоције: *дувајџи кроз (на) нос, сџезајџи шаке, ѓрисџи нокџе, шкр-*

жутићи (шкрићати) зубима, ломити руке, кришићи прсте, бити се (жрувати се) у жруди (прса), обесићи (ојусићи) брк (брке, бркове), обесићи (оборићи) главу, обесићи (сјусићи, покуњићи, најети) нос, тирљати руке, жладићи (тирљати) браду, жладићи брк, (на)смеши се коме брк и сл. И на крају, мотивациону основу многих фразеологизама са значењем говорне активности чине спојеви којима се упућује на физичку делатност: шибати по чијој глави, даћи коме по носу (под нос, преко носа), (ис)којати коме очи, дочекаћи кога, шта на нож, млаћићи празну сламу и сл.

Поређење наивне, језичке слике човека с научном, енциклопедијском, садржаном у литератури из појединих научних области, показује знатна одступања. Знање о човековим активностима, процесима, особинама и сл., које настаје као резултат њиховог научног сагледавања у појединим областима и које је сабрано у стручним текстовима, енциклопедијама и студијама знатно се разликује од знања пресликаног у језик једне говорне заједнице, развијеног на основу опажања и разумевања стварности њених представника. Површним увидом у стручну литературу стиче се утисак да су опажање, физиолошка стања и процеси, физичке активности, мишљење, емоције и говор подједнако сложени те да је њихова реализација праћена бројним хемијским, физичким и другим променама у организму. Фразеологија, наравно, не региструје све аспекте ових сложених процеса, већ само оне који су релевантни говорницима српског језика и најчешће чулно доступни. У том смислу, запостављени остају, на пример, многи аспекти говорне делатности који се тичу његове когнитивне и биолошке основе, а региструју се детаљи везани за акустички утисак (као што је говорење повишеним односно сниженим тоном или неразумљиво говорење: *жоворићи на пола устја, жоворићи [рећи, казати] с пола језика, жоворићи [рећи] у бркове [брке], жоворићи [рећи, прожоворићи] шта иза зуба [између зуба, кроз зубе], жоворићи [себи] у образ, жоворићи [себи] у недра*) или прагматичку позадину комуникације усмерену на учинак који се остварује говорном делатношћу, условљену комуникативним намерама говорника (*љувати [љунути] коме у очи [у браду, на браду], бацати се [набацивати се] на кога дрвљем и камењем, сјати коме на ноћу, ујесити [уједати, ујрисити] кога за срце* и сл.).

Због експресивности, произишле из конотативне макрокомпоненте њиховог семантичког садржаја, фразеологизми су уједно показатељи односа говорника према појединим сегментима концепата. Њима се позитивно или негативно вреднују одређени аспекти концепата и исказује емоционални однос према њима. Тако, на пример, изрази откривају негативан став говорника српског језика према тврдичлуку и умањеним интелектуалним способностима, затим према претераном и неумереном говорењу, а позитиван према израженој способности визуелног опажања. Стога језик пружа могућност за сагледавање параметара који чине вредносни систем једне говорне заједнице.

9.2. Обрасци концептуализације

9.2.1. Посебан проблем у посматрању слике коју човек има о себи представљају механизми концептуализације одређених домена стварности. Ту се, у првом реду, мисли на метонимијске и метафоричне обрасце који откривају начине функционисања људске свести. Наиме, основни циљ описивања механизма семантичке фразеологизације, тј. транспоновања полазног, нефразеолошког семантичког садржаја у циљни, фразеолошки био је да се утврде модели који управљају облицима разумевања домена непосредно везаних за човека и његову егзистенцију. Семантичком анализом фразеолошке грађе установљени су општи принципи њихове концептуализације. Утврђено је да говорници српског језика физичко опажање, физиолошка стања и реакције, физичко деловање, мишљење, емоције и говор разумеју преко оних ентитета који улазе у структуру концепата, али и преко оних који су им прилично удаљени, што потврђује значај улоге метонимије и метафоре као појмовних образаца.

9.2.2. Метонимијски обрасци. У литератури која семантику разматра у оквирима когнитивне лингвистике одраније је познат став да је метонимија примарнији, базичнији механизам од метафоре, пошто се многи појмови и појаве разумеју у оквирима концептуалног поља којем припадају. Наиме, уколико постоје два концептуална ентитета која припадају истој концептуалној структури и која су у одређеној врсти везе, један од њих може се схватити преко другог. Фразеолошка грађа потврђује знатну заступљеност овог појмовног механизма будући да у многим случајевима семантички садржај фразеологизма и његове мотивационе базе припадају истом појмовном домену. Тако се одређене категорије, као што су опажање, кретање, мишљење, емоције, говор итд. разумеју помоћу ентитета који су им блиски. У процесу семантичке фразеологизације успостављају се различити типови веза између полазне и циљне структуре из истог домена стварности. Полазном структуром фразеологизма којима се обележавају, на пример, физиолошка стања организма, карактерне, интелектуалне и телесне особине врло често се указује на узрок тих стања и особина: *као да ко тпри дана није јео, оби(ја)тпи (тподбитпи) ноће, битпи као жраном тподијен, јеситпи (најеситпи се) бунике, јеситпи (тпојеситпи, најеситпи се) лудих жлива (луде жливе), битпи ударен у мозак, ударен мокром чарайом, битпи ударен (мокрим) обојкама, не тпознаватпи (не знаитпи) шале, (не) знаитпи меру (за меру), мршав (сув) као да је у ојаку висео*. Заступљени су и обрнути случајеви – нефразеолошка база реферише о последици неког стања или особине: *умреитпи (умираитпи, скайаватпи, цркаватпи) од жлади, мртшав уморан (на смртпш уморан, мртшав од умора), битпш на смртпш болестпшан (мртшав болестпшан), дрхтпшатпш над сваким динаром, не да(ва)тпш ни Богу тшамјана, не даитпш ни црно исход ноктш (нокашш)*. Затим, бројни примери показују да се одређене ка-

тегорије разумеју преко телесних манифестација. То је случај с фразеолошким изразима којима се обележавају, на пример, емоције. Њихови полазни садржаји описују покрете делова тела или промене на њему помоћу којих се манифестују одређена осећања: *уђрисити се за браду*, *дувати кроз (на) нос*, *обесити (сипусити, покуњити, напетити) нос*, *ситезати шаке*, *ђрисити нокте*, *шкрђушати (шкрипати) зубима*, *покрене се коме жуч*, *ломити руке*, *кришити прсте*, *битити се (ђрувати се) у ђруди (прса)*, *бацити (бацати) каиу увис*, *тврљати руке*, *ђладити (тврљати) браду*. На исти начин развијају се и друга фразеолошка значења, на пример, она која се односе на карактерне особине: *дићи (дизати, уздигнути и др.) нос (високо)*, *ђледати на кога одозђо (с висока)*, *држати високо ѓлаву*, *уздигнутие ѓлаве*.

Иако индуктори метонимијске семантичке фразеологизације могу бити различите врсте веза између појмовних ентитета из истог домена, ипак се базичном мора сматрати она веза која се успоставља између физиолошког, физичког, психофизиолошког и психичког стања и процеса с једне стране и дела тела помоћу којег се дати процеси остварују или се одређена стања манифестују, с друге стране. Због тога је модел ДЕО ТЕЛА за своју функцију један од најистакнутијих.²⁰⁰ Он је својствен примерима у којима функционише самостално (*претворити се у око*, *проиђегнути нође*, *вући нође*, *избацити нођу испред кога*, *преврнути језик (језиком)*, *помолити језик*, *преломити језик*, *ошворити (ошварати) уста*, али пре свега у случајевима у којима дати метонимијски образац делује удружено с метафором па се поједини делови тела поимају на врло специфичан начин. Такви примери показују не само облике концептуализације одређеног процеса, стања, активности или особине већ и самог дела тела који учествује у том процесу. Како говорници српског језика разумеју визуелну перцепцију преко просторног домена, тако се ова врста опажања схвата као динамика у простору, а орган вида као објекат локализације (*не ошкинути [не ошкидати, не скренути] очи од кога, од чега, не моћи с кога, с чега скинути ока [очи]*) или локализатор (*битити коме пред очима*, *битити коме на оку*). На сличан начин концептуализују се и активности ума и интелектуалне особине па се орган мишљења (*ђлава*, *памети*, *ум*) доживљава као локализатор, најчешће типа садрживач: *ђуна је коме ѓлава*, *не ићи (не излазити) коме из ѓлаве (из памети)*, *доћи (јасити, луити и сл.) коме у ѓлаву*, *јасити (јадаити) коме на памети*, *ући коме у ѓлаву*, *имати мозђа (у ѓлави)*, *имати (мало више) у ѓлави*, *имати соли у ѓлави (у тикви)*, *немати (једне, треће, четврте, све) даске (у ѓлави)*, *немати све шрафове у ѓлави*, *ђаво је ушао коме у ѓлаву*, *имати бубу (бубе, бубице) у ѓлави*, *имати цицвару у ѓлави*, *имати (дивљи) луди ветар у ѓлави* итд. Тело и поједини његови делови садрживачи

²⁰⁰ Детаљније о улози соматизама у фразеологизацији в. Штрбац, Штасни 2017. О високој фреквенцији употребе соматске фразеологије реферишу истраживања књижевноуметничких текстова – Петровић 2007: 707; Штрбац 2014: 888.

су и за различите врсте емоција: љутњу (*кићи* коме у *срцу*, *ћенићи* се од *беса*), радост (*ћуне* *жруди*, *ћуно* је коме *срце*, *ћуна* *срца*, с *ћуним* *срцем* [учинити шта]) и тугу (*раскидаћи* се [*ћући*, *ћукнући*] од *ћуђе*, *ћукне* [*ћрећукне*] коме *срце*, *кида* се [*ћара* се, *цећа* се] коме *срце*, *кидаћи* се од *ћлача*). А језик, уста и други артикулатори представљају локализаторе, углавном садрживаче говора: *оћейћи* се (*оћимати* се, *оћикинући* се, *сићи*, *силазити*) коме из (с) *устћа* (*језика*), *ћобежла* коме *реч* из *устћа*, *излећейћи* из *устћа* (*на устћа*), *извадићи* *реч* из *жрла*, *оћейћи* коме *реч* из *устћа*, *извадићи* (*извући*) коме *шта* из *устћа*, *истћераћи* коме *реч* на *језик*, *узетћи* (*узимати*) *кога* на *језик*, *разнећи* (*разносићи*) *кога* на (*бабље*) *језике* (*ћо језицима*).

У наивној слици човека делови тела поимају се као учесници физичких активности, с улогом њиховог носиоца, објекта над којим се она спроводи или средства у њеном спровођењу. Тако се концептуализују: опажање (*забележити* *шта оком*), интелектуалне радње (*мућнући* [*мућкаћи*, *дрмнући*] *главом*, *разбијаћи* [*лујаћи*] [*себи*] *главу*, *мућнући* *мозгом* [*ћромућнући* *мозак*], *разбијаћи* *мозак*, *заврћейћи* [*заврнући*] коме *мозак* [*мозгом*], *заврћейћи* [*ћреврнући*, *занетћи*, *смесити* и сл.] коме *ћаметћ*), емоције (*срце* коме *скочи* [*заијра*, *задрхћи*]), говор (*ћрићћегнући* *језик*, *скраћити* [*ћоћћкраћити*] *језик*, [*ис*] *ћружити* [*ћустити*] *језик*, *језик* се коме *развезао* [*одрешио*], *развезаћи* [*раздрешити*] *језик*, *ћушћјаћи* *језик* иза *зуба*, *језик* је коме *ућтекао*, *језик* се коме *омакнуо*, *језик* се коме *залећео*). Визуелно опажање и говор разумеју се преко физичког обрачуна у којем у функцији оружаног средства учествују одговарајући делови тела: *ћресећи* *кога оком*, *ишибаћи* (*ошинући*, *стћрељаћи*, *ћросћћрелићи*) *кога очима*, (*на*) *ошћћрићи* *језик* и *ишибаћи* *језиком*. Делови тела често су места наношења телесног бола или физичког дејства па се емоције разумеју на тај начин: *рана* на *срцу*, *жива рана*, *боли* (*заболи*) *кога душа* (*у души*, *срце*), *ћече* *кога* на *души*, *срце* се коме *чућа* из *жруди*, *ћробосћи* (*раздераћи*) коме *душу* (*срце*), *зобосћи* коме *нож* у *срце*, *босћи* (*убосћи*) *кога* у *срце*, *ломити* (*сломити*, *разбити* и сл.) коме *срце*, *ранићи* *кога* у *срце*, *имаћи* *камен* на *души* (*на срцу*), *камен* *лежи* коме на *срцу* (*на души*), *ћеретћ* *ћада* коме на *жруди*, *ћешко* је коме *ћри срцу*.

Свакако да се метонимијско-метафорични механизми концептуализације срећу и у другим случајевима, изван везе део тела за своју функцију. Они су пре свега видљиви у доменима који се разумеју преко начина испољавања. Тако се на интензитет појединих емоција (љутње и радости) указује поремећајем свести као обликом њихове манифестације: *ударићи* у *махнити* (*ћомамни*) *ветћар*, *ћомамом* се *ћомамити*, *бићи* *луд* (*ћијан*) од *среће*, *ћолудейћи* од *среће*. А запажају се и у случајевима када се један домен разуме преко себи блиског, нпр. комуникација преко перцепције (*ћровући* [*ћровлачити*] коме *шта кроз уши*, *ћустити* коме *шта* у *ухо* [*уши*]) или интелектуалне особине

преко визуелног опажања (*не видети* [не мислити] даље од *прстиа* *пред носом*, *не видети* [не *гледа*ти, *зна*ти] даље од *носа*, *бити* *крајка* *вида*).

9.2.3. МЕТАФОРИЧНИ ОБРАСЦИ. Праћењем метафоричних образаца у концептуализацији стања, процеса и активности људског организма може се уочити да се многи од њих понављају, што указује на то да су у разумевању описаних сегмената људске егзистенције неки домени примарнији и важнији од осталих. Поред тога, изворни домени метафоричних трансформација подударају се с онима који су својствени метафорично-метонимијским променама, што потврђује њихову утемељеност у људском појмовном систему.

Дакле, као изворни домени процеса и стања организма, те његових функција јављају се:

- тело и његови делови,
- физички аспекти телесног као што су разне врсте активности,
- простор и релације у њему,
- искуство стечено у непосредном додиру са животињама и представе о њима,
- знање о биљкама и традиционална веровања у њихове функције,
- феномени из природе, као што су атмосферске појаве или реалије неорганског света,
- предметни ентитети,
- религијски садржаји.

И овде је, као и у случају метонимијских транспозиција, телесни аспект људске егзистенције један од примарних. Међутим, за разлику од метонимијских образаца у којима је заступљена веза између телесне функције и дела тела у којем је она лоцирана, у случају деловања метафоре учествују они делови тела који се реално не могу довести у везу с одређеном функцијом, процесом или стањем. У метафоричним моделима узима се у обзир онај део тела који најчешће има неку симболичку вредност. Тако су срце, душа и груди центар емоционалног живота (*искали*ти *срце* на кога, *има*ти *зло срце* на кога), али се преко њих концептуализују и позитивне карактерне особине као што су доброта, племенитост, праведност, доброћудност, односно црте темперамента, какве су благод, попустљивост, немилосрдност, неосетљивост: *бити* *чисти* *срца*, *бити* *добра* (*доброга*) *срца*, *бити* *широка срца*, *има*ти *велико срце*, *има*ти *златно срце*, *бити* *широких жруди*, *бити* *мека* (*мекога*) *срца*, *бити* *уских жруди*, *бити* *хладна срца*, *бити* *камена* (*каменога*) *срца*, *бити* *тврда срца*. Искреност у комуникационом чину поима се преко душе: *говорити* *из душе*, *казати* (*рећи*, *судити* и сл.) *по души*, (*о*)*жреши*ти *душу*. Иначе, занимљив је статус појма *душа*, који се понаша као витални орган јер његовим напуштањем тела наступа смрт: *дошла* *коме душа* *под жрло*, *сти*ји *коме душа* у *жрлу*, *дошла* *коме душа* у *нос*, *с* *душом* у *носу*, *душа* *је* (*сти*ји, *ску*пила *се*) *коме у носу*, *душа* *је* *коме у* [*на*] *језику*, *душа* *се* *коме по*вратила. И

други делови тела могу на основу неких својих специфичности послужити у концептуализацији различитих функција, стања и процеса: *вући се као (ошћењућа) црева, знаћи шта у нокаћ, ђознаваћи шта до костіи* итд.

С телесним доменом најнепосредније је повезан физички аспект његовог постојања, који се тиче промена на телу изазваних спољашњим утицајима, али и различитих врста активности у којима учествује. Тако се непријатно емотивно стање поистовећује с нанесеним физичким болом: *као да је* кога *жуја ујела*, при чему је доживљавач повреде идентичан носиоцу емоције. Такође, говорна делатност разуме се преко физичког обрачуна, у којем улогу адресата преузима посесор дела тела чији назив конституише фразеологизам: *љувати (љунути) коме у очи (у браду, на браду), бацати се (набацивати се) на кога дрвљем и камењем, бацићи (бацати) блаћо на кога, вући кога ђо блаћу, шибаћи по чијој глави, даћи коме ђо носу (ђод нос, ђреко носа), даћи коме ђо ђрсћима* итд.

Као резултат интеракције тела с околином настаје просторно искуство које човек даље користи у поимању других аспеката своје егзистенције. Димензија спацијалности видљива је, у првом реду, у граматичкој и лексичко-семантичкој структури фразеологизама. Ове типове фразеолошких израза обично конституишу глаголи мировања или кретања уз које се као обавезан или факултативни елеменат појављују конструкције спацијалног типа. Лексичка компонента ових конструкција именује реалан или замишљен простор (*ђробље, брдо, долина, небо, облак, земља*), али и ентитете ванпросторних категорија (*живоћ, младосћ, кожа, срце*). Преко спацијалног концепта разуме се кретање, што је сасвим очекивано (*ђроћи [ђролазити] као ђоред ђурскођ ѓробља, ђрећи [ђревалићи] брда и долине, доћи [враћити се] из бесћрађије, ићи [ошћићи] у бесћрађију, бежати [ђобећи, ђоћи, ошћиснути се и сл.] у [бели] свей, бежати [ићи, ошћићи и сл.] ђреко [бела] свейта*). Међутим, простор и просторне релације у основи су поимања: старости (*бићи у цвейу младосћи, сћајати [бићи] на ђрађу живоћа, не бићи у ђрвој младосћи, заћи [ући и сл.] у ѓодине*), стања свести (*лебдећи између неба и земље, ђасћи с неба на земљу, сћусићи се из облака, сћусићи се на земљу*), емоционалних стања (*искочићи [искакаћи, изаћи, излећети] из коже, бићи на крај срца, извесћи [избацићи] кога из ђакћа, бићи [из]ван себе, срце је коме на месћу*) и говорне активности (*ђоворићи ђреко ђлећа, ѓоворићи с висока [с висине], ѓоворићи с ђиједестала, ђрећи на сћвар, скакати с ђредмећа на ђредмећ, доћи на ђа-йей, изнећи шта на сћо, журати [ћискаћи] коме шта ђод нос, ућућићи кога на ђрави ђућ, дизаћи кога, шта у облаке*).

Знање о животињама стечено на основу човековог непосредног контакта с њима, али и представе о њима, као и симболичке вредности приписане појединим врстама које су део традиционалне културе једне говорне заједнице, уткане су у фразеолошки фонд српског језика. Животиње, запра-

во, постају еталони, мера вредности одређених стања, особина и сл. Преко животињског света концептуализују се физиолошка стања организма и емоционалне реакције човека које се јављају у појачаном степену, због чега је лако успоставити аналогију с одређеним животињским врстама које испољавају слична обележја и облике понашања у одређеним ситуацијама, по чему постају препознатљиве. У том смислу гладног човека лако је довести у везу с вуком, коме је својствен појачан осећај глади (*гладан као вук*) односно здравље и јачину неке особе није тешко описати помоћу бика или медведа, код којих се ове особине испољавају у великој мери (*здрав као бик, јак као медвед*). Вербално оглашавање у љутитом стању по интензитету пореди са звуком који испушта змија – *сикџаџџи* (*џичаџџи*, *вриџџаџџи*) као *џуја* (као змија) и *џиџџаџџи* као змија у *џроџеџу*, док се говор којим се износи бесмислен и непотребан садржај поистовећује с начином оглашавања крешталице – *блебџаџџи* (*брбџаџџи*) као *крешџалица*. И одређен начин кретања човека може бити сличан ономе који је својствен неким врстама животиња, нарочито када су изложене непријатним околностима: *иџи* (*вуџи се* и сл.) као *џуж*, *џрчаџџи* (*јуриџи*) као *зец*, *вуџи се* као *џокисло* (*џребијено*) *џсеџо*, *луџаџџи* као *џлува кучка* (као *џлув*, *јалов џас*), *иџи* као *џорава мачка*. Поједине животиње преузимају улогу мере максималне вредности испољавања одређене емоције: *љуџи* као *рис*, *бесан* као *бик* (*џуја*, змија). Израз (*за*)*кукаџџи* као *сиња кукавица* одражава симблику наведене животиње утемељену у словенској народној традицији. Представа о животињама заузимају веома важно место у квалификацији човекових карактерних особина. У фразеолошком опису људског карактера нарочито је заступљен поступак персонификације, који подразумева приписивање људских особина одређеним животињама, што не мора увек бити утемељено у стварности. Тако се особина лукавости везује за лисицу, али и за змију, затим плашљивост и кукавичлук – за зеца, тврдоглавост – за магарца итд. Неке од описаних персонификација заснивају се на колективним представама, док друге почивају на симболичкој вредности произашлој из хришћанске традиције. Ово друго нарочито одражавају изрази са зоонимом *овца/јаџње*, у којима се наведена животиња види као блага, доброћудна, наивна, што је засновано на библијским метафорама. Телесна својства нарочито су подложна концептуализацији преко овог изворног домена јер су информације које примамо у вези са изгледом животиња примарније од свих осталих будући да су визуелно доступне. Отуда примери: *мршав као џас*, *сув као шџука*, *биџи сличан* (*биџи налик*, *џостџаџџи*, *џостџаџџи налик*) као *јаје јајеџу*, *личџи* (једно другому) као *јаје јајеџу* (као *јаје на јаје*).

Биљке, такође, учествују у концептуализацији различитих сегмената човековог постојања. Најједноставнији облик повезивања двају домена остварује се на основу сличности, најчешће између изгледа особе и неке спољашње карактеристике биљке: *здрав (једар) као јабука*, *биџи црвен* (као)

јабука, као црвена (румена, златина) јабука, црвен као мак, поцрвенети као мак, бићи као сува (мртва, одсечена) жрана. Међутим, могуће је успоставити и друге врсте релација па се тако из нефразеолошког споја којим се описује бесмислена радња спроведена над биљкама развија фразеолошко значење бесмисленог говора – *млађићи зложине, млађићи празну сламу.* У неким случајевима конкретна својства биљака подстичу развој апстрактних категорија као што су карактерне људске особине: *мекан као памук, човек дренове главе, рођик син.* И овде се, такође, запажају случајеви развоја фразеолошког значења на основу древних веровања у благотворну функцију појединих биљака – *здрав као дрен и здрав као дренова срж.* Нека фразеолошка значења формирана су и на основу других функција биљака, нпр. *бићи у свакој чорби мирођија.*

Природни феномени, које чине елементи неорганског света попут земље, камена, стене, воде, ватре, као и атмосферске појаве попут кише, магле, грома и сл. имају значајно место у људској свести јер се помоћу њих разумеју облици људског постојања. У таквој врсти поимања посебно долазе до изражаја представе о физичком дејству ових феномена, њиховој силини и моћи, против којих човек често не може ништа да предузме. То је нарочито видљиво у изразима са значењем кретања и телесних особина: *одјурићи (прелећети, несћати и др.) као ветар, банући (долети) као бура, бићи (осећати се и сл.) као жром, јак као земља, као од брега одваљен, кршан као сћена,* као и у изразима којима се описују карактерне црте човека, где се безосећајност, непопустљивост и немилосрдност, дакле, хладноћа и чврстина у моралном погледу, поистовећују са истим својствима физичког домена: *бићи од камена, хладан као камен, хладан као мрамор (попути мрамора), бићи тврда (хладна и др.) сћена, хладан као сћена (тврда као камен), као живац камен, чврсти као сћена, сћајати као камен.* Занимљиво је да се помућена стања свести, попут незнања, губитка сећања и присебности доводе у везу с феноменима које одликује нејасност у конкретном смислу: *лућати (ићати, тајкати, тумарати и сл.) по мраку (у мраку), сећати се (сећати се) кога, чега (као) кроз маглу, ударићи у махњићи (помамни) ветар.* Узалудан, неуспешан говор, који не производи никакав одјек и не изазива никакве реакције код слушалаца, пореди се говором у празнину: *говорићи у ваздух, говорићи у ветар, у ветар тирићи.*

Чулна спознаја предметног света, у првом реду његових физичких карактеристика попут боје и димензија, има кључну улогу у човековом разумевању себе. У том смислу се бледило лица и других делова тела поима помоћу предмета код којих се белина испољава као њихово изразито својство: *блед (бео) као креда, блед као криа, блед као џлаино, блед као зид,* док се на висину, држање тела и дебљину упућује изразима с називом предмета у лексичком саставу који испољава сличну карактеристику: *висок као џорањ, бићи крив*

као *парафраф*, *искривити се* као *парафраф*, *мршав* као *чачкалица*, *мршав* као *даска*, *мршав* као *шћака*, *сув* као *врећено*, *ћанак (сув)* као *колац*, *ћанак (сув)* као *ћалица*. Одлучујућа може бити и тежина предмета како би се помоћу ње описао осећај умора, нарочито изражен у ногама – *имати (ћешке)* *ноге* као *олово (од олова)*. Начин рада неких уређаја, такође, може мотивисати настанак фразеолошког значења, нарочито оних израза који се тичу говорне делатности: *говорићи (ћричаћи)* као *навијен* и *млећи* као (*ћразан*) *млин*, где се говорење по утиску који производи на саговорника доводи у везу с механичком радњом уређаја. И друге карактеристике предмета могу подстаћи развој фразеолошког значења. У примерима *ћијан* као *чеј*, *ћијан* као *дуља*, *ћијан* до *даске* и сл. њихова функција има важну улогу у разумевању стања опијености – у лексичком саставу ових израза налазе се предмети који су делови посуда за одлагање течности, због чега долазе у сталан контакт с њом и имају способност да је упију. Брзина одговора у неком комуникацијском чину доводи се у везу с брзином којом се испалује хитац из ватреног оружја – *одговорићи (одговарати, казати и сл.)* као из *ћушке*, *одговорићи (одговарати, одвраћати, оћалићи и др.)* као из *ћоћа*. Преко затегнутости, напетости предмета у физичком смислу може се разумети емоционално стање осетљивости и нервозе – *бићи* као *наћети сћруна* и *бићи* као *наћети ћушка*. Детаљно познавање неке особе поистовећује се са знањем које власник неког предмета има о њему – *ћознавати* кога као *свој (власћићи)* *бућелар (ћей)*, *ћознавати* кога као (*своју*) *кошуљу*, *зати* (*ћознавати*) кога као *сћару (своју, злу, рћаву)* *ћару (у кеси)*.

И коначно, многи фразеологизми настали су на темељу хришћанских идеја и учења, често помешаних с елементима старе српске религије. Ту се, у првом реду, мисли на представе о анђелу и ђаволу као централним хришћанским појмовима, али и на поједине библијске сцене које су добиле своју симболичку вредност и као такве постале погодне за фразеологизацију. Традиционалне представе о ђаволу, које су у српској култури изникле не само из хришћанског учења већ и из претхришћанске религије, негативно су обојене тако да оне подстичу негативну конотацију израза са значењем: *љутње (ућао ћаво [враџ] у кога, коме [ћод кожу])*, *лукавства и препредености (искочићи [скочићи, ућећи] враџу [ђаволу] из ћорбе [из мреже], ћавола би на леду ћоћковао, зати где ћаво сћава, зати ћавола на селамећ истћерати)*, телесне и моралне ружноће (*ружан* као *ћаво/враџ*). Насупрот томе, концептуализација позитивних садржаја заснована је на представама и симболичкој вредности анђела и Бога као оличења доброте: *леј* као *анћео*, *скројен* на *божју*. Поједине библијске сцене, као што је Христово разапињање на крст или посипање пепелом, уопштавањем и асптракцијом израстају у симболе страдања односно велике жалости и кајања, што им омогућује учествовање у фразеологизационим процесима. Тако су добијени фразеолошки изрази *разатићати* кога на *крсти* и *ћосићати се (ћосући) се* *ћрахом (ћейелом)* *ћо глави*.

Преостали изворни домени заступљени су у незнатном обиму. Такве су, на пример боје и сликање њима, које фразеолошке изразе често мотивишу својом симболиком: црна је боја таме и мрачних расположења ([*све*] је коме *црно*, *зледајти црно* / *видејти [све] црно*, *зледајти [посмајтрајти* и сл.] *кроз [на] црне наочаре*), ружичаста је боја ведрине и оптимизма (*зледајти* кога, шта *ружичастіо*, *зледајти [посмајтрајти* и сл.] *кроз [на] ружичастіе наочаре*). Боја је у исто време и средство прикривања: *префарбан* (*офарбан*, намазан) *свим бојама* / *свим фарбама офарбан* / *бијти намазан* (*премазан*) *свима масіима* (*са седам масіи*).

9.2.4. О уму ОМЕЂЕНОМ ТЕЛОМ. Анализа фразеолошке грађе указује на то да човек себе најчешће перципира служећи се знањем добијеним на основу телесног искуства. Разумевање стања организма, процеса, активности и сл. преко делова тела у којима су лоцирани, али и преко осталих органа показује значај телесног искуства и његов удео у концептуализацији ове врсте. Сазнања до којих се дошло у овом истраживању потврђују хипотезе одраније познате у когнитивносемантичком приступу језику, нарочито у истраживањима М. Џонсона (Johnson 1987, 2007), по којима наше мишљење регулишу својеврсне сликовне шеме, изникле из људског искуства стеченог у непосредном контакту тела с околином. Разумевање је развојни процес или активност у којој сликовне шеме делом уређују и обликују наше искуство, а мењају се под утицајем конкретног искуства (Johnson 1987: 30). Сливковне шеме су апстрактније од уобичајених визуелних менталних слика и састоје се од динамичних просторних образаца који су у основи просторних односа и покрета успостављених у стварним конкретним сликама. Менталне слике су привремене репрезентације док су сликовне шеме трајна обележја телесног искуства. Психолингвистичка истраживања показују да се на основу сликовних шема може предвидети људска интуиција о повезаним значењима полисемичних речи, укључујући и она која су веома апстрактна и метафорична. Тако се, на пример, види да говорници уочавају различите употребе глагола *стајајти* на основу прећутног разумевања неколико различитих сликовних шема које произилазе из телесног искуства о стајању (Gibbs et al. 2004: 1192–1195). Ове шеме имају унутрашњу структуру и у основи су многих метафоричних концепата, што показује да метафоре нису произвољне, већ да су мотивисане телесним искуством: видно поље разуме се као садрживач, породица и друштвене установе схватају се помоћу шеме део–целина итд. Оне су доказ тврдње да је апстрактно мишљење засновано на телесном искуству и метафоричним пројекцијама од конкретних домена на апстрактне (Lakoff 1987: 271–278).

Анализа фразеолошке грађе показује да различити циљни домени имају исте изворне домене, што значи да су метафорична пресликавања заснована на истим сликовним шемама. Међу њима посебно место припада садрживачу

и уопште структури садржавања. Не само што се људско тело доживљава као својеврстан садрживач (будући да у њега, на пример, уносимо храну и течност) него је оно у исто време и објекат који се може наћи у неком другом садрживачу, нпр. тело се налази у соби. Ову шему чине следећи структурни елементи: унутрашњост, граница и спољашњост (Lakoff 1987: 271–278). Она се схвата на следећи начин: нешто се налази у садрживачу или изван њега. Друго важно обележје садржавања јесте транзитивност: ако се кликер налази у малој торби, која је смештена у другој, већој, онда је очигледан закључак да се кликер налази у већој торби (Johnson 1987: 39). Истраживање Д. Кликовац показује да се као садрживач могу јавити и појмови који имају форму предмета и они који су у форми материје.²⁰¹ У нашој свести, у домену конкретног, прототипични садрживач је кутија средње величине, непровидна, отворена на горе, а садржани предмет је мање величине који целом запремином улази у њега, ослањајући се на његово дно, у његовом центру, а не близу зида. Функција садрживача састоји се у преношењу или држању садржаног објекта, који из њега не сме испасти. Однос садржавања почива у првом реду на перцептивном аспект, тј. на аспект човековог опажања да један предмет може бити обухваћен другим, док функционални аспект може одсуствовати (Klikovac 2000: 41–78). Ова шема у основи је метафоричног пресликавања којим се указује на положај (*бићти у невољи*, *бићти у џензији*, *бићти у свађи* итд.), стање (*бићти у недоумици*, *бићти у буну*, *бићти у снази* итд.), активност (*у шетњи*, *у ћаскању*, *у џотражи* итд.), време (*у будућности*, *у тренутку*, *у ноћи* итд.), језик (*у речи*, *у преводу*, *у контексту* итд.) итд. (в. Klikovac 2000).

Затим, веома је учестала шема силе. ГештALT структура силе садржи шест обележја: 1. интеракцију (остварену с другим објектима), 2. директивност, 3. путању кретања, 4. изворе силе, 5. степен јачине или интензитета, 6. каузалност, а њене специфичније шеме су: присила, блокада, противсила, преумеравање, уклањање ограничења, омогућавање и привлачење. Помоћу ове сликовне шеме човек разуме глагол *морати* (енгл. *must*), којем одговара шема присиљавања, а она је присутна и у поимању говора (Johnson 1987: 43–60).

Поред поменутих доминантна је и путања. Њену структуру чине следећи делови: 1. извор, тј. полазна тачка, 2. циљ, тј. завршна тачка, 3. низ суседних места које повезују почетну тачку с циљном. То је пут којим се објекат креће од једне тачке до друге. Пошто су почетна и крајња тачка путање повезане низом суседних места, кретање од тачке А до тачке Б подразумева

²⁰¹ Ово је могуће пошто у јасној међусобној опозицији стоје само централни чланови категорија предмета и материје, док са маргиналним члановима то није случај. Тако се предмети на окупу могу концептуализовати као материја, при чему се занемарује њихова појединачност, а има се у виду утисак масе који одају, нпр. грање, камење и сл. Осим тога, многи предмети могу се концептуализовати и са гледишта своје предметности и са гледишта масе којој припадају (Klikovac 2000: 41–46).

пролазак кроз све тачке између. Путањи се може приписати усмереност, али она јој није инхерентна пошто повезивање тачке А и Б не мора бити у једном смеру. Осим тога, путања има и временску димензију будући да кретање почиње у тачки А у времену T_1 и завршава се у тачки Б у времену T_2 (Johnson 1987: 113–114). Концептуализација одређених сегмената људске стварности заснива се врло често на комбинованом деловању описаних сликовних шема.

Просторна релација ГОРЕ–ДОЛЕ почива у суштини на шеми ВЕРТИКАЛНОСТИ, која проистиче из доживљаја вертикалне оријентације сопственог тела и доживљаја перципирања изгледа и распореда ентитета на основу вертикалне димензије оријентације у простору. Унутрашњу структуру овог обрасца чине: „вертикални правац, који подразумева хоризонталну референтну равн; границе простирања по том правцу; и сегмент вертикалне димензије између крајњих тачака простирања” (Rasulić 2004: 26). Пресликавањем ове шеме, која је у основи конкретних домена, настају следећи аспстрактни домени: количина/број, интензитет, звук, поређење, вредност, стање духа, моћ, контрола, комуникација итд. (в. Rasulić 2004).

9.2.4.1. У фразеолошкој грађи забележени су примери који несумњиво потврђују постојање сликовне шеме САДРЖИВАЧА у нашој свести. Наиме, концепт садржавања у највећем броју случајева везује се за тело и његове делове, конкретне (нпр. *глава, срце*) или апстрактне (*душа, памећ, ум*). Преко дела тела или тела као садрживача концептуализују се како нижи системи, попут визуелне перцепције и физиолошких стања, тако и виши, као што су менталне активности, емоције и говор. Будући да се садрживач схвата као врста тродимензионалног простора, на основу чијих граница се јасно разазнаје унутрашњост од спољашњости, образац садржавања често је праћен додатним сликовним шемама, попут оне која почива на релацији ПУН–ПРАЗАН. Када се ова сликовна шема пресликава на визуелно опажање, онда је обавезно укључена емоционална компонента која казује да је реч о активности праћеној снажним осећањем жеље или жудње за предметом опажања: *ћунити очи, жућити (прожућити, исијатити, [по]јесити, прождирати)* кога *очима (погледам), позобаити* кога *оком (очима)*. Контраст испуњеност–испражњеност садрживача нарочито долази до изражаја у случајевима концептуализације физиолошких стања: ако *душа*, као витални орган, испуњава неки од делова људског тела, то је сигнал живота у њему (*душа се коме повратила*); насупрот томе, уколико она напусти тело или се налази на самом изласку из њега, то указује на лоше здравствено стање, тј. стање пред смрт (*стоји коме душа у жрлу, дошла коме душа у нос*). Концепт испуњености садрживача, када је реч о физиолошким стањима организма, углавном има позитивну вредност: *ћуцати (ћрскати, искићити) од здравља, ћуцати од снаге*. Позитивна концепција заснована на овом принципу уочава се и у сфери интелектуалних активности, али у незнатно измењеном облику. Наиме, глава је центар умне делатности, а

испуњеност главе одговарајућим садржајем (мозгом, памећу) води ка увећаној способности интелекта – *имайџи мозџа* (у *џлави*), *имайџи* (мало више) у *џлави*, док њена испражњеност сугерише умањен обим интелектуалне активности – *немайџи малоџа мозџа*, *немайџи мозџа* (у *џлави*), *вана је* коме *мозак* (*џамејџи*) *исџила* (*џоџила*), *џразна* (*џуџља*) *џлава*. Међутим, у овом домену садрживач може бити испуњен и другачијим ентитетима, што указује на постојање различитих типова метафоре, као што је *ГЛАВА ЈЕ ГРАЂЕВИНА* (ПАЛАТА) – *недостџаје* (*фали*) коме (*једна*, *џокоја*, *џрећа* и др.) *даска* (у *џлави*), *мањка* (*недостџаје*, *фали* и сл.) коме (*једна*) *дуџа* у *џлави*. Ипак, испуњеност садрживача не мора нужно иницирати позитивна интелектуална својства. Неприклагдан или неодговарајући садржај у глави сигнализира поремећене или умањене умне способности: *џаво је ушао* коме у *џлаву*, *имайџи бубу* (*бубе*, *бубице*) у *џлави*, *имайџи џицвару* у *џлави*. И у домену емоција делују исте сликовне шеме тако да се тело у целини или поједини његови делови (срце, груди) концептуализују као својеврсни садрживачи, који су испуњени узаврелом течношћу: *џениџџи се од беса*, *киџи* коме у *сриџу*, *искочиџџи* (*искакаџџи*, *изаџи*, *излеџеџџи*) *из коже*, *џуно је* коме *срце*, *џукне* (*џреџукне*) коме *срце*, *кида се* (*џара се*, *џеџа се*) коме *срце*. Када је реч о говору, садрживачи су делови говорног апарата, најчешће уста и језик, а сама говорна активност концептуализује се преко представе о његовој испуњености: *биџџи* (*сџџално*, *увек*) на (у) *свим усџџима*, *узеџџи* (*узимаџџи*) кога, шта у *усџџа*, *џуна су* коме *усџџа* кога.

Са шемом садрживача и концептом садржавања комбинује се релација УНУТРА–СПОЉА, што се пресликава на интелектуалну активност памћења: памтити значи задржати информације у глави или мозгу (*држџџџи* [*имайџџи*] кога, шта у *џлави*, *урезало се* [*усекло се*] коме шта у *мозак* [у *џамејџџи*]), док њихово напуштање садрживача значи заборављање (*смејџнуџџи* [*збаџиџџи*, *смакнуџџи*, *сврџнуџџи* и сл.] кога, шта *с ума*, *избаџиџџи* [*избиџџи*, *избрисаџџи* и сл.] кога, шта *из џлаве*). На исти начин концептуализује се и говорна активност, тако да се вербално изношење неког садржаја поистовећује с радњом напуштања садрживача. Овај образац посебно је уочљив у изразима: *сџџавиџџи* (*сџџављаџџи*, *износиџџи*, *изнеџџи*) кога, шта на *џџајеџџи*, *изнеџџи* шта на *бели дан*, *изнеџџи* шта на *сџџо*, *изнеџџи* (*износиџџи*) шта на *џазар*, *износиџџи* (чији) *џрљав веш*, *вешџџџи* (*износиџџи*) *џрљаво рубље*.

У појединим примерима, који су формиран на основу сликовне шеме САДРЖАВАЊА, може се уочити још деловање шема СИЛЕ И ПУТАЊЕ. При томе, садрживач може бити почетна тачка путање, што је својствено концептуализацији говорне делатности (*оџеџџџи* коме *реч из усџџа*, *извадиџџи* [*извуџи*] коме шта *из усџџа*) или умне активности сведене на заборављање (*изаџи* [*исџџасџџи*, *излеџеџџи* и сл.] коме *из џамејџџи*, *избиџџи* [*избрисаџџи* и сл.] коме шта *из џлаве*, [*исџџџераџџи* коме *муџице* [*из џлаве*]); затим може бити крајња тачка, када се указује на наметање каквих мисли, ставова, уразумљивање (*мејџнуџџи* коме у

главу, [на]йуниџи коме главу, йуниџи коме мозак, ули[ва]џи коме шта у главу); а такође може представљати и простор кроз који се одвија кретање, што је изворни домен за посебан облик интелектуалне активности који се своди на јављање какве идеје (йроџи [йролазиџи, йрелетџи] кроз главу [главом], сине [севне] коме главом [кроз главу, у глави]).

Модел у којем се садрживач комбинује с путањом може бити проширен шемом контроле. Примери попут ових: оџетџи се (оџиматџи се, оџкинутџи се, сиџи, силазиџи) коме из (с) усџа (језика), йобеџла коме реч из усџа, излеџетџи из усџа (на усџа), показују да се говорна делатност, коју одликује непланираност и непромишљеност, разуме на следећи начи: садржај неконтролисано излази из садрживача.

Фразеологија, дакле, показује да је у свести говорника српског језика посебно истакнута димензија садржавања, а у вези с њом и категорије пун—празан, унутра—споља, као врсте просторних оријентација у односу на садрживач. Међутим, занимљиво је да се у оквиру просторног домена као изворног шема садрживача појављује варијантно са шемом која је у овом истраживању названа локализатор, према терминологији П. Пипера (1997).²⁰² Локализатор у овом случају треба схватити у најопштијем смислу, као место локализовања одређеног објекта, при чему локализација може бити спроведена унутар локализатора (који се у том случају тумачи као садрживач) или на његовој горњој површини, као и с било које стране ван његових граница. То показују примери којима се концептуализују, на пример, интелектуалне и комуникативне радње: йасџи (йадаџи) коме на йаметџи, иматџи (држатџи и сл.) кога, шта на уму, узетџи (узимаџи) кога на језик, разнетџи (разносиџи) кога на (бабље) језике (йо језицима), на језику је коме шџо му и на срџу, биџи сладак на језику.

9.2.4.2. Шема силе делује самостално у концептуализацији туге, тескобе и сличних емотивних стања. Примери показују да се ове емоције разумеју као врста притиска на орган у којем су смештене: иматџи камен на души (на срџу), камен лежи коме на срџу (на души), йеретџ йада коме на жруди, йешко је коме йри срџу, сџеџне се (сџеџсе се) коме око срџа (око срџа).

Иста шема у основи је метафоре преко које се поимају визуелна перцепција, емоције и различити облици говорне активности. У овим примерима сила делује у склопу шире активности сведене на физичко насиље. Она се манифестује као облик физичког обрачуна и наношење телесног бола, због чега фразеолошки изрази развијају значење које одражава негативан однос субјекатског актера према другим учесницима ситуације означене реченицом с одговарајућим изразом у саставу. Када је реч о визуелној перцепцији, средство спровођења насилног чина јесте око или поглед, а фразеологизми

²⁰² К. Расулић се у свом истраживању вертикалне димензије опредељује за нешто општији и неутралнији термин – референтни ентитет да означи појам у односу на који се издваја профилисани ентитет као ентитет издвојен за примарни фокус (Rasulić 2004: 45).

одражавају љутито стање субјекта и његово незадовољство према другом учеснику: *пресећи кога оком, шибајти (ошинути, ситрељати, простирелићи)* кога *очима, пробосити* кога *погледом*). И у домену говора језик је средство помоћу којег се наноси телесни бол, а фразеологизмима се описује вербални напад или изношење негативне оцене предмета о којем је реч: *(на)оштрићи језик, шибајти језиком, оилести кога језиком*. Осим говорног органа средство наношења повреде може бити и неки предмет или каква друга реалија, а одговарајући део тела тада је место над којим се спроводи насиље, што показују примери којима се описује вербални чин увреде и напада *(бацајти се [набацивајти се] на кога дрвљем и камењем, ситати коме на ногу, [у]босити кога у срце, ујестити [уједати, ужрсити] кога за срце, шибајти по чијој глави, дајти коме по носу [под нос, преко носа], напирљати [напирити, пропирљати, обрисати, убрисати] коме нос, дајти коме по прстима, луйити кога [коме] по прстима, [ис]копјати коме очи, узетити [узимајти] кога, шта на нишан, дочекајти кога, шта на нож, скочићти [скакајти, полетети] коме у очи, скочићти [скакајти] коме за врат, отворити вајру [паљбу] на кога), као и изрази којима се обележава иницирање туге *(пробосити [раздирати] коме душу [срце], забосити коме нож у срце, босити [убосити] кога у срце, ломити [сломити, разбити и сл.] коме срце, ранићти кога у срце)*.*

9.2.4.3. Сликавна шема путање, коју структурирају почетна и крајња тачка те низ који их повезује, у основи је метафора помоћу којих се концептуализују говорна радња и емоције. У пуној форми преко наведене шеме разуме се неповезано говорење: *скакајти с једнога краја на други, скакајти с предметна на предмет*. У већини случајева профилисана је њена крајња тачка, као циљ ка коме је усмерено кретање. Ова врста директивности својствена је изворним доменима преко којих се концептуализују различити видови радње говорења: прелазак у говору на предмет који је од суштинског значаја *(прећи на ствар)*, пребацивање, замерање *(журајти [тискајти] коме шта под нос, наби[ја]ћти [тискајти, вешајти и сл.] коме шта на нос)*, одлучно, отворено и неустрашиво изношење садржаја *(говорићти [казати, рећи и сл.] коме шта у очи [у брк, у лице, зубе], [с]кресати [казати, рећи] коме истину у лице [у брк, у очи])*.

Вид вертикалне усмерености који подразумева оријентацију према ГОРЕ, као и фокус на циљној тачки, у основи је метафоричног пресликавања говорног чина претераног изрицања похвале: *дизајти (уздизајти, хвалићти и др.) кога, шта до неба (до небеса), дизајти кога, шта у облаке, ковајти кога у небо, дизајти кога на хиједестал, дизајти (ковајти и др.) кога, шта у звезде*. У овим примерима предмет похвале прелази путању која има релацију ДОЛЕ–ГОРЕ, што је у основи шеме ВЕРТИКАЛНОСТИ.

Вертикалност често делује заједно са шемом РАВНОТЕЖЕ, јер искуство усправног хода подразумева одржавање равнотеже, док њен губитак изази-

ва поремећај оптималног положаја тела (Rasulić 2004: 27). Промена смера путање, изазвана услед губитка равнотеже у физичком смислу, мотивише фразеолошка значења која указују на промену емотивног стања, тј. прелазак из уобичајеног стања уравнотежености у стање узнемирености или љутње: *изаћи из ѿакѿа, извести (избациѿи) кога из ѿакѿа*.

9.2.4.4. Многи фразеологизми показују да у поимању говорне активности шема блокаде има значајну улогу. Она је видљива у изворном домену којим се описује спутавање, заробљавање органа говора, што је основа за концептуализацију свесног прекидања или контролисања говорне активности: *држати језик на узици, сѿавити локоѿ на усѿа, мѿинути коме каѿанац (резу) на усѿа, (за)везати језик (усѿа), (с)везати (зативориѿи, зачеѿиѿи и сл.) коме усѿа, скратиѿи (поѿкраѿиѿи) коме језик*. Насупрот томе, неспутано и обимно говорење, без устежања, често брзоплето и непромишљено, поима се као одсуство блокаде. На то упућују глаголи са семом неометане покретљивости говорног органа у нефразеолошкој основи: *(ис)ѿружѿи језик, језик се коме развезао (одрешѿо), језик је коме уѿекао, језик се коме омакнуо, језик се коме залеѿео*.

Исту мотивацију имају и значења која се односе на отежану и неразговетну артикулацију. Она су мотивисана представама о блокираности органа говора услед његове отежане покретљивости (*ѿлестѿи [затиѿѿаѿи, сатиѿѿаѿи, мешаѿи] језиком, ѿлѿѿе се коме језик, ломѿи језик, језик је коме оѿшежао*) или услед наиласка на препреку у говорном апарату и његовом окружењу (*ѿговориѿи [реѿи] у бркове [брке], ѿговориѿи [реѿи, ѿроѿговориѿи] шта иза зуба [између зуба, кроз зубе], ѿговориѿи [себи] у образ, ѿговориѿи [себи] у недра*).

9.2.4.5. На основу кратког осврта на механизме развоја фразеолошког значења односно на механизме концептуализације најважнијих људских система јасно је да на обликовање наше свести утиче знање произишло из односа између тела и простора, што категорији просторности даје примарну улогу у нашем појмовном апарату. Према мишљењу Џ. Лејкофа и М. Џонсона (2014а), појмови просторних односа налазе се у средишту нашег појмовног система. При томе, наша тела обликују појмовне структуре, што показују телесне пројекције. На пример, појмове *исѿред* и *иза* схватамо на основу телесне оријентације: имамо инхерентне предње и задње стране; видимо спреда и крећемо се у смеру у коме је окренута предња страна; задња страна је наспрам предње; не опажа се директно и не крећемо се уназад; такође, са задње стране немамо интеракцију с објектима и људима. Предње и задње стране пројектујемо на објекте: као предњу страну неког предмета узимамо ону с којом обично ступамо у интеракцију користећи своју предњу страну. Ови аутори заступају тезу о неурофизиолошкој основи апстрактног расуђивања показујући да се за њега користе исти неуронски механизми као за опажање и покрет. У том смислу, појмови просторних односа могу бити представљени на основу неуронског опажајног апарата у визуелном систему

мозга. На тај начин чулно-моторни мождани систем може да ради у служби разума (Лејкоф, Џонсон 2014а: 241–272).

Када је реч о вези између когнитивне организације простора и језика, постоје различита тумачења истраживача о њиховом међусобном утицају. У психологији и развојној психолингвистици преовлађује мишљење да се перцептивна и когнитивна организација простора одвија независно од језика, што је потврђено бројним емпиријским подацима који доказују да просторни појмови постоје на прејезичком нивоу будући да се могу уочити код сасвим мале деце као што су новорођенчад.²⁰³ Насупрот томе, постоји уверење да језик не само да није одвојив од појмовне структуре просторности већ да у знатној мери учествује у њеном стварању, пошто се појмовна организација простора разликује од језика до језика. Уз то, неки аутори сматрају да су различите концептуализације просторних односа у различитим језицима и културама мотивисане и социокултурним разликама везаним за каноничку употребу предмета, које се манифестују у нејезичкој културној пракси (према: Rasulić 2004: 31–35). Без обзира на различите ставове аутора и емпиријске доказе за њих понуђене у истраживањима различитих врста, може се извести закључак који узима у обзир све описане аспекте. Дакле, појмовно искуство проистекло из интеракције тела и простора утиче на језик и облике вербализације тог искуства, као што и природа самог језика предоређује поимање простора. Поред тога, социокултурна компонента испољава се као регулатор у разумевању просторних димензија и одређивању њихове хијерархије.

9.2.5. ЕЛЕМЕНТИ КУЛТУРЕ У ФРАЗЕОЛОГИЗАЦИЈИ. Други значајан извор помоћу којег човек разуме себе јесу чулна спознаја предмета, појава, биљног и животињског света те промишљања о том окружењу, која воде ка стварању духовне културе једне говорне заједнице. Две су врсте знања која се стичу на овај начин.

У прву групу улазе она знања која су заснована на стварности и потичу од непосредне интеракције с окружењем, тј. од непосредног контакта с предметима, биљним и животињским светом и другим појавама у природи. Тако човек на основу својих опажајних способности стиче увид у реалне карактеристике сопственог окружења, на пример, у општи изглед неких предмета, као и у њихова појединачна својства: величину, висину, дебљину, чврстину, боју, отпорност на спољашње утицаје и друге физичке карактеристике које се у људској свести доводе и везу с особинама човека и служе као изворни домен у њиховој концептуализацији. Помоћу предметног домена разумеју се чулно доступна својства људи, попут физичких и физиолошких карактеристика, што је очекивано с обзиром на то да се по сличности повезују одлике које се најчешће перципирају видом. У том смислу, говорника српског језика карактеристични изглед неке особе углавном асоцира на изглед предмета, код којег се

²⁰³ О потврдама локалистичког приступа језику в. у: Klikovac 2000: 35–37.

фокусирана особина испољава у израженој мери: *мршав као чачкалица, сув као врећено, искривити се као параграф, блед (бео) као креда, блед као криа*. Аудитивна перцепција има пресудну улогу у разумевању говорне активности преко предмета, када се утисак о темпу говора поистовећује са звуком који при раду испушта неки објекат: *говорити (причајти) као навијен, млетити као (празан) млин*. Способност чулне спознаје физичких својстава која се у нашој свести повезују са особинама људи те различитим процесима и активностима у нашем организму доминантна је и када је реч о многим природним феноменима: *јак као земља, као од брега одваљен, кришан као сћена, млад као кај (росе), млад (свеж) као роса*. Искуство стечено посматрањем физичких карактеристика биљака те праћењем изгледа, способности, склоности, навика и понашања животиња, такође се користи у разумевању особина људи: *гладан као вук, уморан као пас, црвен као рак, јак као медвед, црвен као мак, бити црвен (као) јабука, соколово око, гледати као мачак иза угла, гледати (пљивати) као маче у жижак*. Међутим, предметни свет и природни феномени учествују и у концептуализацији апстрактних домена, као што су, на пример, емоције, стања свести, карактерне и друге особине људи, где је заступљен смер метафоричног транспонованја од конкретног ка апстрактном, што је један од уобичајених механизма не само у фразеологији већ и у лексикону уопште. Дакле, апстрактне категорије тумаче се преко конкретних, чулно сазнатљивих домена: *бити као зајети паука, бити на свој калуј, имати петиљу, севнути очима, сипати ваћу из очију, пени се од беса, мрак је пао (дошао) коме на очи, жива жеравица, кида се (пара се, цепа се) коме срце, жуити се (давити се, жрцати и др.) у сузама, плакати као киша, пући од смеха, сеити се (сећати се) кога, чега (као) кроз маглу, знати одакле (који, какав) ветар дува (пири и др.), хладан као камен, љути као рис, бесан као бик (жуја, змија), држати се (изгледати и сл.) као џокисла кокош, крокодилске сузе*.

Сасвим је другачије природе процес концептуализације људских система који се одвија под утицајем нематеријалне културе једне говорне заједнице. На основу фразеолошке грађе могу се ишчитати две основне врсте оваквих културних информација. Прву чине уврежене, често симболичке представе говорника о појединим врстама животиња, биљака или натприродних бића, док су друге засноване на хришћанским и прехришћанским обредима, обичајима, разним ритуалним радњама, поступцима и сл.

Полази се од претпоставке да поступци антропоморфизације, персонификације и метафоризације биљака, животиња и натприродних бића, као и обрнути случајеви приписивања животињских и биљних особина људима, претходе настанку фразеолошких јединица, тј. да је развој фразеологизама подстакнут симболичком или неком другом вредношћу биљке или животиње која је уграђена у одређену религијску, митолошку или неку другу друштвену парадигму. Преко културне компоненте најчешће се концептуализују

асптрактни домени, као што су карактерне особине људи. Тако се магарцу приписује тврдоглавост (*тврдоглав као магарец*), а зецу – страшљивост (*имати зечје срце*), што је резултат човековог искуства с наведеним животињама. Међутим, храброст и неустрашивост лава (*бити лавље срце*) потичу од његове симболичке вредности – лав је симбол моћи и највише власти, симбол сунца и злата, продорне моћи светлости и речи. Затим, лисица је симбол зле лукавости (*лукав као лисица*), док се мудрост и лукавост змије (*мудар [лукав] као змија*) објашњавају њеном тајновитом и непредвидљивом природом те способношћу преображаја. Бик, који симболизује неодољиву снагу и силовит занос, постаје мерило снаге, здравља и јачине: *здрав као бик*. Опозиција вук – јагње/овца такође је изграђена на опречним симболичким представама о овим животињама, отуда израз *вук у овчјој [јагњећој] кожи*. Фразеологизам (*за*)*кукајући као сиња кукавица* развио се на основу изражене женске симболике поменуте животиње у словенској народној традицији. Сасвим су особене представе о ђаволу, у које су уткани хришћански и пагански елементи. У њима се може уочити негативан паралелизам на плану физичко–духовно: ђавола одликује ружноћа у физичком смислу (*ружан као ђаво/враг*) и у исто време има негативне карактерне црте, као што су лажљивост, превртљивост и сл. (*знајући ђавола на селамету исперати*). Анализа показује да су ове представе често део већих религијских система – хришћанских и оних прехришћанских, везаних за словенску традицију.

Другу групу културних информација, које се могу ишчитати на основу фразеолошке грађе, чине оне које су непосредно повезане с обредним и обичајним радњама или које су засноване на библијским мотивима. Тако је израз *ћућати као (оловом) заливен* мотивисан древним обичајем да се покојнику обавезно затварају уста како би се спречио повратак душе која је напустила његово тело. Затим, новозаветна сцена о Христовом страдању подстакла је развој фразеологизма *разаињати кога на крст*, док је спој *јосијати се (јосути) се прахом (јетелом) јо глави* фразеологизиран под утицајем древног јеврејског обичаја.

Описани фразеолошки слој главни је предмет лингвокултуролошких истраживања која превазилазе границе језичке структуре залазећи у најдубље слојеве нематеријалне културе у настојању да проникну у најсуптилније слојеве људског бића.

9.3. Закључне напомене

На самом почетку овог истраживања као главни задатак постављен је покушај да се одговори на питање каква је фразеолошка слика човека. Дакле, анализа фразеолошке грађе, којом је обухваћено око 1200 јединица, спроведена је с циљем да се утврди начин на који човек спознаје себе, што се одражава

у језику, пре свега у његовом фразеолошком подсистему. Добијени резултати упућују на извесне закључке, који нуде не само решења за поједине језичке проблеме, као што је процес развоја фразеолошких јединица, већ у знатној мери продубљују наша знања о механизмима функционисања људске свести.

Истраживање је мање-више потврдило тачност теорије Ј. Апресјана о распореду и хијерархији људских система који се рефлектују у језику. Фразеологизмима се обележавају простији системи као што су перцептивне активности (међу којима је посебно изражена визуелна перцепција), физиолошка стања и процеси те физичке активности (међу којима је доминантно кретање) односно сложени системи који окупљају интелектуалне радње, осећања и говор. Говор је на врху лествице као највиши и најсложенији систем, са разгранатом структуром, заснованом на простијим системима. Потврђена је и идеја о постојању чврсте везе или преклапању између телесних и духовних система. Тако су веома уско повезани опажање и интелект, физичке и физиолошке реакција с емоцијама, те физичке активности и говор. Фразеологија показује да човек спознаје све оне сегменте који су за њега од егзистенцијалног значаја.

Праћење процеса фразеологизације открило је механизме помоћу којих човек поима описане системе. Утврђено је да их разуме или преко оних појава које с њима стоје у некој врсти блиске везе (нпр. узрочно-последичне), што указује на учешће метонимије у високом степену, или да их разуме преко знатно удаљених појава и појмова, с којима везу остварује по принципу сличности и асоцијација, чиме се потврђује деловање метафоре. Између мотивационе и фразеолошке структуре успостављају се различити видови метонимијских релација: УЗРОК → ПОСЛЕДИЦА, ПОСЛЕДИЦА → УЗРОК, МАНИФЕСТАЦИЈА СТАЊА → СТАЊЕ, ДЕО ТЕЛА → ФУНКЦИЈА КОЈУ ДЕО ТЕЛА ОБАВЉА ИТД., који одражавају начин функционисања наше свести – разумевање једног појма преко другог, при чему оба појма припадају истом појмовном домену, представља најлакши и најосновнији вид сазнавања. Другачији је, међутим, по својој природи механизам метафоре, који повезује два потпуно различита појмовна домена. Фразеолошка грађа указује на то да човек функције, активности, стања и процесе свог организма спознаје преко појмовних домена који га непосредно окружују, као што су простор, појаве у природи, биљни, животињски и предметни свет. Нарочито је доминантно разумевање преко просторног домена, што је потпомогнуто присуством менталних образаца у виду сликовних шема у нашој свести. Стања ума, емоције, говор и други системи поимају се помоћу шема САДРЖИВАЧА, СИЛЕ, ВЕРТИКАЛНЕ ОРИЕНТАЦИЈЕ (ГОРЕ–ДОЛЕ) ИТД. Други важан извор за настанак фразеолошких јединица јесу домени нематеријалне културе, нарочито хришћанска религија и словенска, прехришћанска традиција.

И на крају, занимљиво би било резултате ове студије упоредити с подацима који би били добијени анализом концептуализације неких других сегмената људске стварности, али то може остати задатак за нека будућа истраживања.

X. PHRASEOLOGY ABOUT THE HUMAN BEING AND THE HUMAN BEING IN PHRASEOLOGY – SUMMARY

1. Starting from the idea that the phraseological corpus represents the external and verbalised manifestation of the human conceptual system, the subject of this research are the phraseologisms used to mark the domains directly related to the human being: visual perception, motion as the most important aspect of physical activity, intellectual actions, emotions, and speech. The corpus, which includes about 1200 phraseological units, was excerpted from phraseological and descriptive dictionaries. An analysis of this group of phraseological units was performed with the aim of showing how people perceive themselves, i.e. in what way they conceptualise features, processes, and functions of existential significance. In short, the aim of this study is to describe the so-called naive image of the human being.

With regard to the subject of this study, phraseologisms were approached from several different angles. First, they are perceived as linguistic units of specific grammatical and semantic features, characterised by reproducibility, idiomaticity, and syntactic and semantic non-compositionality. Second, given that they are not only a linguistic fact, but can be also considered as a product of our conceptual system, which is created via cognitive mechanisms, primarily metaphor and metonymy, they are seen from the point of view of cognitive semantics. Finally, given that they convey the cultural information, they are also considered from the aspect of linguoculturology.

2. The initial assumption for this research was that the phraseological fund of the Serbian language revealed the layout and hierarchy of human systems established by J. Apresjan (1995). Namely, this author proposes a model of the linguistic picture of the human being, in which one perceives oneself as a dynamic, active being, performing three types of action: physical, intellectual, and verbal. Therefore, he distinguishes eight systems that make up a person: 1. physical perception (vision, hearing, smell, taste, and touch), 2. physiological conditions (hunger, thirst, pain, etc.), 3. physiological reactions to various external and internal influences, cold, redness, heat, etc.), 4. physical actions and activities (work, rest, go, stand, lie, draw, etc.), 5. desires (desire, strive, dislike, refrain, force, tempt, etc.), 6. cognition, intellectual activities (imagine, consider, understand, etc.), 7. emotions (fear, rejoice, be angry, love, hate, etc.), and 8. speech (tell, promise, pray,

etc.). The systems are ranked based on complexity, the simplest being perception and the most complex being speech. Each of the physical systems establishes a connection with or is copied to the appropriate spiritual system: 1. perception and intellect, 2. physiological conditions and desires, 3. physical reactions and emotions, 4. physical and speech activities.

This research examines the phraseologisms which are used to mark the following systems: 1. visual perception (*gledati belo, visiti kome nad glavom, gutati očima, biti kome na oku, gledati ispod oka*); 2. physiological conditions and reactions, such as hunger, thirst, pain, fatigue, etc. (*gladan kao vuk, pasti s nogu*); 3. physical actions, primarily motion (*jurnuti kao bez glave, ići u bestragiju, uhvatiti maglu, dati maha nogama, ići kao po jajima*); 4. cognition and intellectual processes (*poznavati kao svoj [vlastiti] buđelar [džep], mućkati glavom, izbaciti koga, šta iz glave, proći kroz glavu, puniti kome glavu*); 5. emotions (*steže se kome srce, škrgutati zubima, oobesiti nos, plakati kao kiša, puno je kome srce, biti na devetom nebu*); 6. speech (*govoriti na pola usta, govoriti iza zuba, skratiti jezik, naoštriti jezik, jezik se kome razvezao*); 7. personality traits describing the character, temperament, intellectual abilities and appearance (*ne dati ni Bogu tamjana, biti tvrde glave, drvena glava, biti vrele krvi, živa žeravica, biti bistar kao boza, biti glup kao ćuskija, bukova glava, mršav kao pas, mršav kao čačkalica, vide se kome rebra*).

3. Based on the analysis of the phraseological units with the meaning of visual perception, there are several important facts that can be pointed out. Firstly, the number of phraseologisms used to mark the impulse reception by the visual sense significantly prevails in relation to phraseological units with the meaning of other types of perception. The primary role of the sense of vision stems from its neurophysiological function – this is the most reliable sense and the information it provides is used most in communication with the outside world.

The phraseological corpus of the Serbian language shows that the concept of visual perception is structured by the percipient or observer (recipient of visual impulses), the eye as an organ of visual perception, the observational process itself, and the object of perception. These elements often act simultaneously; for example, in the semantic content of phraseologisms, along with the actual visual process, there is a prominent component indicating the emotional or mental state of the percipient: is also highlighted: *gutati očima, pretvoriti se u oko*.

The lexical composition of more than half of the examples features the somatism *eye*, which shows the productivity of the metonymic model INSTRUMENT OF PERCEPTION FOR PERCEPTION. This basic model is further developed through different types of metaphor, the most dominant being the transfer of the perceptual domain to the spatial: *držati koga na oku, ne puštati koga s očiju*, etc. In this case, the eye as the ORGAN of the visual sense represents the LOCALISER, and the OBJECT that the perception is directed towards – the OBJECT OF LOCALISATION: *biti kome pred očima, biti kome na oku*. The second possibility is to understand the EYE as the OBJECT OF

LOCALISATION, and the OBJECT OF PERCEPTION as the LOCALISER: *ne otkidati (ne otkinuti, ne skrenuti) oči od koga, čega, skrenuti kome pogled na šta*. Visual perception is understood as physiological process (*gutati [proždirati] koga očima*), physical confrontation (*preseći koga okom, šibati [ošinuti, streljati, prostreliti] koga očima, probosti koga pogledom*), etc.

4. Phraseology notes only those physiological characteristics that are of vital importance to the human organism and whose manifestation in an unfavourable and negative form significantly disturbs its balance and jeopardises its existence. These are the states of hunger and fatigue, general health, changes in the colour of the face and other body parts, and aging. These processes take place independently of the will of their carrier.

The phraseological corpus shows that certain states are conceptualised according to the principle of dichotomy, i.e. in the positive and negative forms of manifestation: be very healthy – be very ill, be very young – be very old. Contrary to them, the state of hunger and fatigue, and certain physical changes as psychophysiological reactions are registered only in a single form of manifestation – the negative one.

Metonymy occurs in the process of conceptualising the human physiological basis as the primary mechanism, and this model is EFFECT OF A STATE, REACTION OR PROCESS → STATE, REACTION OR PROCESS (*umreti od gladi, mrtav umoran, mrtav bolestan*). There is a significant number of examples that result from metaphor and metonymy combined (*kao da je koi z groba ustao, biti [stajati] jednom nogom u grobu, vuče koga zemlja*). The body and its parts appear in metaphoric transpositions as the source domains (*stoji kome duša u grlu, došla kome duša u nos*), natural and atmospheric phenomena (*pošla kome vatra u obraze, biti [osećati se] kao grom*), the plant and animal life (*umoran kao pas, zdrav [jedar] kao jabuka*), the material world (*glava je kome kao bure*), etc.

5. Motion is one of the most important domains of human existence, given the fact that it is the way that people get in contact with their environment and acquire knowledge about it, especially when it comes to spatial relations. This acquired experience, which is primarily bodily, is used by people to further discover the world and project it onto other, often abstract domains.

In the phraseology of our language, the most numerous expressions are the ones used to mark various aspects of the process itself, which manifests as a non-directed or directed motion, most often being adlative and ablative. The semantics of these terms usually include an additional component in terms of speed, mode, purpose of moving, etc.

Metonymy is the dominant mechanism of semantic phraseologisation, which shows the pronounced productivity of the lexeme *noga (leg)* in the observed phraseological units: *protegnuti noge, vući noge*, even in cases when combined with the metaphor. The movement is conceptualised as a certain physical activity, in

which the OBJECT OF LOCALISATION is the AGENT of an activity, while the LEGS are the OBJECT undergoing the activity: *zatezati nogama*, (*pod*)*brusiti pete*. Human motion is often identified with the animal: *ići* (*vući se*, etc.) *kao puž*, *trčati* (*juriti*) *kao zec*.

6. Intellectual activities in phraseology are realised as: 1. reception, acquisition or possession of information about a person, object or phenomenon; 2. comprehension and understanding of the information received; 3. retention of received data and acquired knowledge; 4. cognition in the narrow sense, as a focus on a problem and an attempt to find a solution for it; 5. imagination, dreaming; 6. different states of consciousness.

In this case as well, metonymy is the dominant mechanism, often combined with metaphor, because in most cases intellectual activities are perceived through the organs of thinking: *mućkati* (*mućnuti*, *drmnuti*) *glavom*, *prebirati u glavi*. Because of this, one of the most prominent semantic models is HEAD / MIND IS A LOCALISER (CONTAINER), and IDEAS, THOUGHTS ARE ITS OBJECTS, i.e. its contents: *doći kome u glavu*, *pasti* (*padati*) *kome na pamet*. In contrast, the MEANS by which mental activities are performed are also perceived as OBJECTS that can be handled, i.e. which can be lost, destroyed, etc.: (*iz*)*gubiti glavu*, (*iz*)*gubiti pamet*, *oduzeti kome pamet*. Another interesting link is between mental activities and visual perception, which has its own experiential, scientific, and symbolic foundation: *pao kome veo s očiju*, *puklo* (*sinulo*) *je kome pred očima*, *imati* (*držati*) *otvorene oči*.

7. An analysis of phraseological units used to mark various aspects of emotions, such as anger, sadness, and joy, shows that these concepts in our phraseology more or less coincide with the same concepts in the Serbian language in general, as well as in other languages. Thus, phraseologisms register the following aspects of the aforementioned emotions as cognitive linguistic phenomena: 1. carrier of an emotional state, 2. emotional process, 3. causing an emotion in another, 4. manifestation of emotion in the form of external changes or a new psychological state, 5. features understood as temporary or permanent personality traits.

In the conceptualisation of anger, sadness, and joy in the Serbian phraseology, there are common cognitive mechanisms at work, such as conceptual metonymy and metaphor, which are combined in a large number of cases. All the three emotional concepts have a common conceptual metonymy based on a pattern that implies denoting an emotion with an expression that in its non-phraseological basis designates an emotional reaction: *duvati kroz nos*, *škrgutati zubima*, *lomiti ruke*, *kršiti prste*, *trljati ruke*, *gladiti brk*. On the other hand, conceptual metaphors are based on very diverse source domains, such as natural phenomena, atmospheric and other conditions, the animal and plant life, spatial relations, physiological / physical activity, etc. In addition, the phraseological corpus confirms other generally valid principles of cognitive linguistics, according to which the HUMAN BODY plays a significant role in the perception of emotions as their CONTAINER: *pući* (*pućati*, *svisnuti*) *od besa* (*jeda*, *muke*), *pukne* (*puca*, *prepukne*) *kome srce*.

8. A group of phraseologisms denoting the concept of verbal communication is quite numerous and semantically diverse. These expressions are used to identify and determine a certain segment of the communication event - 1) speaker, i.e. the one who performs the verbal activity, 2) the verbal activity itself, 3) the message, expressed in the form of the subject or topic being discussed, 4) the interlocutor, the addressee of the message, 5. the absence of speech or silence.

In a significant number of examples, non-phraseological phases are used to suggest a movement or activity of the speech organ, which is why metonymy is dominant, e.g. *otvoriti usta*. Metonymy is also the basis of numerous metaphoric models (*imati zla usta*, *biti duga jezika*), while purely metaphorical phraseological meanings are conveyed by structures that primarily denote a physical activity, as well as activities from diverse domains – spatial, object, animal world, etc. Depending on the way in which the speech action is conceptualised, i.e. the source domain that motivated the phraseological meaning, the segments of the communication event can be understood differently: the SPEAKER is the AGENT of the physical activity over the SPEECH ORGAN, which has the role of the OBJECT undergoing the activity (*svezati vilice*, *skratiti [potkratiti] jezik*; the SPEECH ORGAN is the AGENT (*jezik je kome utekao*); the SPEECH ORGAN is a WEAPON (*šibati jezikom*), etc.; the SPEECH ORGANS are LOCALISERS, the WORDS are LOCALISATION OBJECTS (*oteti se [otimati se, ot-kinuti se, sići, silaziti] kome iz usta [s] usta [jezika]*, *pobegla kome reč iz usta*), etc.

9. Phraseologisms are used to mark the personality traits that are significant for speakers of the Serbian language, primarily as representatives of a social and cultural community. In the character sphere, a positive attitude is expressed towards ethnical categories such as benevolence, generosity, nobility, principledness, consistency, honesty, honour (*biti čista srca*), while a negative attitude is towards malice, cunningness, deceit, arrogance, vanity, lack of principles, laxity, dishonesty, stubbornness, persistence, stinginess, greed, insatiability, etc. (*biti zla srca*).

The temperament features acceptable for the speakers of Serbian include kindness, leniency, calmness, reserve and self-confidence (*mekan kao maslac*), while the unacceptable features include rudeness, intolerance, hastiness, impulsiveness, excessive curiosity, etc. (*biti u svakoj čorbi mirođija*). A particularly favourable attitude is expressed towards an intelligent person, capable of judging and evaluating rationally (*imati mozga u glavi*), while mental limits are perceived negatively (*biti kratke [male] pameti*). Among the physical features, beauty is especially appreciated (*lep kao slika*), while in most cases there is a negative perception of excessive thinness (*mršav kao čačkalica*). In the conceptualisation of these features the mechanism of metonymy is proved to be particularly dominant, especially the one that is based on the principle of cause-and-effect relationship between the source and the target domain. In metaphorically-metonymic and metaphorical patterns, there is a special role for the physical domain as the source,

which confirms the pronounced anthropocentricity of the Serbian phraseological corpus.

10. Finally, there are several conclusions that can be made. The research more or less confirmed the accuracy of J. Apresjan's theory on the layout and hierarchy of human systems reflected in the language, and it also confirmed the idea of a solid connection or overlap between physical and spiritual systems.

Monitoring the process of phraseology has revealed the mechanisms by which people perceive the systems described. It has been established that they understand them either through the phenomena that are in some close relationship with them (e.g. cause–effect), which indicates the presence of metonymy to a great extent, or to understand them through quite distant phenomena and concept, where the link is established on the principle of similarity, which confirms the presence of metaphor. Different types of metonymic relations are established between the motivational and phraseological structure: CAUSE → EFFECT, EFFECT → CAUSE, MANIFESTATION OF A STATE → STATE, BODY PART → FUNCTIONS PERFORMED BY THE BODY PART, etc. However, the mechanism of metaphor is different by its nature, since it connects two completely different conceptual domains. The phraseological corpus indicates that people learn about the functions, activities, states, and processes of their organism through the conceptual domains that surround them directly, such as space, natural phenomena, the plant and animal life, and the material world.

XI. ЛИТЕРАТУРА

- Алановић, Миливој (2007). Актантни модели глагола с медијалном компонентом. *Научни састџанак славистџа у Вукове дане*. 36/1: 169–178.
- Апресџан, Јо. Д. (1995). *Интџегральное описание языка и сисџемная лексикоџграфия*. Изабране туды II. Москва: Школа „Языки русской культуры”.
- Апресџан, Јо. Д., ред. (2006). *Языковая картинна мира и сисџемная лексикоџграфия*. Москва: Языки славџанских культур.
- АРСЈ – Пипер, Предраџ, Рајна Драгићевић, Марија Стефановић (2005). *Асоцијативни речник срџскоџа језика*. Београд: Београдска књига – Службени лист СЦГ – Филолошки факултет у Београду.
- Бајић, Руџица и Наташа Вуловић (2009). Семантичко-фразеолошка анализа неких лексема са сакралним значењима у српском језику (анђео, ангел / демон, бес). *Црквене стџудије*. 6: 271–279.
- Бандић, Душан (1991). *Народна релиџија Срба у 100 појмова*. Београд: Нолит.
- Бартмињски, Жеџи (2011). *Језик – Слика – Светџи*. Београд: SlovoSlavia.
- Вуловић, Душанка (2014). Поредбени глаголско-именички фразеологизми са значењем кретања у српском језику. *Зборник Маџице срџске за филолоџију и линџвистику*. LVII/2: 115–126.
- Вуловић, Наташа (2015). *Срџска фразеолоџија и релиџија: линџвокулџуролошка истраживања*. Београд: Институт за српски језик САНУ.
- Гортан Премк, Даринка (2004). *Полисџемија и орџанизација лексичкоџ сисџтема у срџском језику*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Грицкат, Ирена (1986). Експресивне синтагме са генитивима у српскохрватском језику. *Јужнословенски филолоџ*. XLII: 71–93.
- Грковић-Мејџор, Јасмина (2006). *Знаџи и семантички примитив „знати” у дијахроној перспективи*. У: Пипер, Предраџ (ур.), *Коџнџивнолинџвистџичка проучавања срџскоџа језика*. Београд: Српска академија наука и уметности. 85–96.
- Гура, Александр Викторович (2005). *Симболика живоџиња у словенској народној традицији*. Београд: Бримо – Логос – Александрија.
- Драгићевић, Рајна (2001). *Придеви са значењем људских особина у савременом срџском језику. Творбена и семантичка анализа*. Београд: Институт за српски језик САНУ.

- Драгићевић, Рајна. (2006). Испитивања концептуализације љутње. У: Пипер, Предраг (ур.), *Коғнићивнолинғвистичка проучавања српског језика*. Београд: Српска академија наука и уметности. 97–119.
- Драгићевић, Рајна (2007). *Лексикологија српског језика*. Београд: Завод за уџбенике.
- Драгићевић, Рајна (2010). *Вербалне асоцијације кроз српски језик и културу*. Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије.
- Ђорђевић, Тихомир. (1958). Природа у веровању и предању нашег народа. *Српски етнографски зборник*. LXXII.
- Живановић, Дуња (2014). Концептуализација језика помоћу метафоре проводника у српском језику у поређењу с енглеским. *Прилози проучавању језика*. 45: 59–71.
- Жуков, Влас Платонович (1978). *Семантика фразеологических оборотов*. Москва: Процвещение.
- Ивић, Милка (1972). О објекатској допуни глагола комуникативних и интелектуалних радњи. *Зборник за језик и књижевност*. 1: 27–32.
- Костић, Александар (2006). *Коғнићивна психологија*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Крешић, Андрија (1958). *Крећање и теорија крећања*. Београд: Издавачко предузеће „Рад”.
- Крстић, Драган (1988). *Психолошки речник*. Београд: ИРО „Вук Караџић”.
- Кулишић, Шпиро, Петар Ж. Петровић, Никола Пантелић (1998). *Српски митолошки речник*. Београд: Етнографски институт САНУ – Интерпринт.
- Лејкоф, Џорџ и Марк Џонсон (2014а). Утеловљени ум. У: Катарина Расулић, Душка Кликовац (ур.), *Језик и сазнање. Христоматија из коғнићивне линғвистике*. Београд: Филолошки факултет. 241–272.
- Лејкоф, Џорџ и Марк Џонсон (2014б). О појмовној метафори. У: Катарина Расулић, Душка Кликовац (ур.), *Језик и сазнање. Христоматија из коғнићивне линғвистике*. Београд: Филолошки факултет. 273–305.
- Марковић, Жељко (2011). *Семантика и синтакса глагола визуелне перцепције* (докторска дисертација).
- Марковић, Жељко (2012). Аргументи глагола визуелне перцепције. *Зборник Матице српске за филологију и линғвистику*. LV/2: 71–84.
- Маслова, Валентина Авраамовна (2007). *Лингвокултурологија. Учебное пособие*. Москва: Издательский центр „Академия”.
- Маслова, Валентина Авраамовна (2011). *Введение в коғнићивную линғвистику. Учебное пособие*. Москва: Флинта – Наука.
- Михајловић, Велимир (1970). Анатомска лексика у српскохрватској ономастици и географској терминологији. *Зборник Матице српске за филологију и линғвистику*. XIII/2: 7–48.

- Мокиенко, Валерий Михайлович (1989). *Славянская фразеология*. Москва: Высшая школа.
- Молотков, А. И. (1977). *Основы фразеологии русского языка*. Ленинград: Издательство „Наука”.
- Мршевић Радовић, Драгана (1987). *Фразеолошке глаголско-именичке синтагме у савременом српскохрватском језику*. Београд: Филолошки факултет.
- Мршевић Радовић, Драгана (1998). Из српске фразеологије: *ћуштаћи као заливен. Књижевност и језик*. XLVI/1: 35–37.
- Мршевић Радовић, Драгана (2002). Актуална питања српске фразеологије. *Дескриптивна лексикографија стандардног језика и њене теоријске основе*. Нови Сад: Матица српска – Београд: Српска академија наука и уметности; Институт за српски језик САНУ.
- Мршевић Радовић, Драгана (2008). *Фразеологија и национална култура*. Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије.
- Оташевић, Ђорђе (2012). *Фразеолошки речник српског језика*. Нови Сад: Прометеј.
- Пејановић, Ана (2010). Концептуални статус лексеме *образ* у српској фразеологији. *Научни састанак слависта у Вукове дане*. 39/1: 405–415.
- Петровић, Владислава (1991). О негацији уз неке перцептивне српскохрватске глаголе. *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*. XXXIV/1: 83–87.
- Петровић, Владислава (1992). Глагол *гледати* као синтаксичка и семантичка јединица. *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*. XXXV/2: 161–167.
- Петровић, Владислава (1994). О двофункционалним реченицама уз објекат глагола перцепције. *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду*. XXIII: 53–59.
- Петровић, Владислава и Љиљана Суботић (2002). Атрибуција објекта уз глаголе перцепције (дијахроно синхрони план). *Научни састанак слависта у Вукове дане*. 30/1: 53–59.
- Петровић, Владислава (2007). Нека обележја фразеологизама у комедијама Јована Стерије Поповића. У: Љубомир Симовић (ур.). *Јован Стерија Поповић 1806–1856–2006*. Београд: САНУ. 17: 705–714.
- Петровић, Сретен (2014). *Српска митологија: у веровању, обичајима и ритуалу*. Београд: Дерета.
- Пипер, Предраг, Ивана Антонић, Владислава Ружић, Срето Танасић, Људмила Поповић, Бранко Тошовић (2005). *Синтакса савременог српског језика. Простја реченица*. Београд: Институт за српски језик САНУ; Београдска књига – Нови Сад: Матица српска.

- Попова, Зинаида Даниловна и Иосиф Абрамович Стернин (2007). *Коғниџивная лингвистика*. Москва: „Восток – Запад”.
- Поповић, Љубомир (1966). Предлошки изрази у савременом српскохрватском језику. *Наш језик* (н.с.). 15/2–3: 195–220.
- Поповић, Људмила (2006). Прототип и стереотип у концептуализацији естетског у српском и другим словенским језицима. У: Пипер, Предраг (ур.), *Коғниџивнолингвистичка проучавања српског језика*. Београд: Српска академија наука и уметности. 174–210.
- Поповић, Људмила (2008). *Језичка слика стварности. Коғниџивни аспект конџрасџивне анализе*. Београд: Филолошки факултет.
- Расулић, Катарина (2006). *Тако близу, а џако далеко: о метафоричкој концептуализацији заснованој на појмовима близу и далеко*. У: Пипер, Предраг (ур.), *Коғниџивнолингвистичка проучавања српског језика*. Београд: Српска академија наука и уметности. 231–259.
- Раздобудко, Лариса (2003). *Семантика и џражмаџика соматџизама у српском и руском језику*. Београд: Ведес.
- Ристић, Стана и Милана Радић Дугоњић (1999). *Реч – Смисао – Сазнање. Студија из лексичке семантике*. Београд: Филолошки факултет.
- Ристић, Стана (2004). *Експресивна лексика у српском језику*. Београд: Институт за српски језик САНУ.
- Ристић, Стана (2009). *Модификација значења и лексички модификаџори у српском језику*. Београд: Институт за српски језик САНУ.
- Ристић, Стана (2011). Глаголи визуелне перцепције у српском језику. *Српски језик, књижевност, уметност. Зборник радова са V међународног научног скупа одржаног на Филолошко-уметничком факултету у Крагујевцу (29–30. X 2010). Књижа I. Књижевни (стандардни) језик и језик књижевности*. Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет – Скупштина града. 33–41.
- Ристић, Стана (2015). *Грамаџички и коғниџивни аспекти лексичког значења*. Београд: Институт за српски језик САНУ.
- РМС – *Речник српскохрватског књижевног језика*, I–III. Нови Сад – Загреб: Матица српска – Матица хрватска, 1967–1969. IV–VI. Нови Сад: Матица српска, 1971–1976.
- Рот, Никола (1977). *Психологија личности*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- РСАНУ – *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, I–. Београд: САНУ, Институт за српски језик САНУ, 1959–.
- Ружић, Владислава (2008). Тематско-семантичко поље: однос човека према раду (радан, вредан / нерадан, лењ). *Српски језик у свету савремених лингвистичких теорија. Књ. 2*. Београд: САНУ. 301–316.

- СДР – *Семантичко-деривациони речник. Свеска 1: Човек – делови тела* (ур. Даринка Гортан Премк, Вера Васић, Љиљана Недељков). Нови Сад: Филозофски факултет, 2003.
- СДР – *Семантичко-деривациони речник. Свеска 2: Човек – унутрашњи орѓани и ткива, психофизиолошка стања и радње, психофизичке особине, сродство* (ур. Даринка Гортан Премк, Вера Васић, Рајна Драгићевић). Нови Сад: Филозофски факултет, 2006.
- Стаменковић, Душан (2013). *Глаголи људског кретања у енглеском и српском језику у светлу когнитивне семантике*. Докторска дисертација.
- Станојчић, Живојин и Љубомир Поповић (1992). *Грамматика српског језика. Уџбеник за I, II, III и IV разред средње школе*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства – Нови Сад: Завод за издавање уџбеника.
- Стевановић, Михаило (1969). *Савремени српскохрватски језик (граматички системи и књижевнोजезичка норма). II Синтакса*. Београд: Народна књига.
- Стернин, Иосиф Абрамович (2008). Описание концепта в лингвоконцептологии. *Лингвоконцептология*. Выпуск 1. Воронеж: Истоки. 8–20.
- Стефановић, Марија (2012). *Језичка слика породице у руском и српском језику*. Нови Сад: Филозофски факултет.
- Телия, Вероника Николаевна (1966). *Что такое фразеология*. Москва: Издательство „Наука”.
- Телия, В. Н. (1986). *Коннотативный аспект семантики номинативных единиц*. Москва: Наука.
- Телия, Вероника Николаевна (1996). *Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты*. Москва: Школа „Языки русской культуры”.
- Толстој, Никита Ильич (1995). *Језик словенске културе*. Ниш: Просвета.
- Толстој, Светлана М. и Љубинко Раденковић (2001). *Словенска митологија. Енциклопедијски речник*. Београд: Zepher World Book.
- Тополињска, Зузана (1982). Перифрастични предикатски изрази на међусловенским релацијама. *Јужнословенски филолог*. XXXVIII: 35–49.
- Урысон, Е. В. (2006). Семантика величины. У: Апресян, Ю. Д. (ред.), *Языковая картина мира и системная лексикография*. Москва: Языки славянских культур. 713–758.
- Халас, Ана (2012). Појмовни обрасци у српским и енглеским идиомима са називима делова лица. *Зборник Мајнице српске за филологију и лингвистику*. LV/1: 279–291.
- Црњак, Ивана (1999–2001). Прилог изради семантичко-синтаксичког речника глагола *гледања, ојажњања и слушања*. *Прилози проучавању језика*. 30–32: 317–343.

- Чајкановић, Веселин (1994а). *Стара српска религија и митологија*. Београд: Српска књижевна задруга – Београдски издавачко-графички завод – Просвета – Партедон МАМ.
- Чајкановић, Веселин (1994б). *Речник српских народних веровања о биљкама*. Београд: Српска књижевна задруга – Београдски издавачко-графички завод – Просвета – Партедон МАМ.
- Шево, Александар (1987). Лексичка спојивост глагола кретања у руском језику у поређењу са српскохрватским. *Зборник радова Института за студије језика и књижевности*. 8: 107–168.
- Шипка, Милан (2007). *Зашто се каже*. Нови Сад: Прометеј.
- Шипка, Милан (2008). Фраземи с лексемом *образ*. *Јужнословенски филолог*. LXIV: 560–569.
- Штасни, Гордана (2011). Семантичко-деривациони потенцијал глагола основних физиолошких стања. *Грамматика и лексика у словенским језицима. Зборник радова са међународног симпозијума*. Нови Сад: Матица српска – Београд: Институт за српски језик САНУ. 375–386.
- Штасни, Гордана (2013). *Речи о човеку*. Нови Сад: Филозофски факултет.
- Штрбац, Гордана (2006). О валентности глагола емоционалног садржаја у српском језику. *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*. XLIX/2, 73–102.
- Штрбац, Гордана (2009). Фразеологизми са значењем радње говорења. *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*. LI/2: 123–134.
- Штрбац, Гордана (2011). *Дојуне комуникативних глагола (синтаксичко-семантички и лексикографски опис)*. Нови Сад: Филозофски факултет.
- Штрбац, Гордана (2012а). Семантичка обележја фразеологизама с лексемом *око*. *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду*. 37/2: 323–335.
- Штрбац, Гордана (2012б). Фразеологизми с лексемом *глава* у српском језику. *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*. LV/2: 105–117.
- Штрбац, Гордана (2014). Концептуализација љутње у српској фразеологији. У: Зборник у част Вери Васић *Лексика – Грамматика – Дискурс* (ур. Миливој Алановић, Јасмина Дражић, Гордана Штасни, Гордана Штрбац). Нови Сад: Филозофски факултет. 111–128.
- Штрбац, Гордана (2014). Фразеологија у роману *Травничка хроника* И. Андрића. У: Branko Tošović (ur.) *Andrićeva hronika*. Graz: Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz – Banjaluka: Narodna i univerzitetska biblioteka Republike Srpske – Beograd: Svet knjige. 7: 885–896.
- Штрбац, Гордана (2015). Физичке особине човека у српској фразеологији. У: Јасмина Грковић Мејдор, Владислава Ружић (ур.) *Српски језик и*

- њежове норме: дијахроно-синхрони аспекти. Лингвистичке свеске 10. Нови Сад: Филозофски факултет. 277–297.
- Штрбац, Гордана (2016a). Фразеологизми са значењем визуелне перцепције. *Научни састајанак славистиа у Вукове дане*. 45/1: 368–379.
- Штрбац, Гордана (2016b). Фразеологизми са значењем интелектуалних особина људи. У: Исидора Бјелаковић, Јасмина Дражић, Дејан Сredoјевић (ур.). *Зборник у част Љиљани Суботић*. Теме језикословне у србистици кроз дијахронију и синхронију. Нови Сад: Филозофски факултет. 545–558.
- Штрбац, Гордана и Гордана Штасни (2017a). *Соматизми и концептуализација стварности у српском језику (глава и њени делови)*. Нови Сад: Филозофски факултет.
- Штрбац, Гордана (2017b). Фразеологизми са значењем карактерних особина људи. У: Рајна Драгићевић (ур.). *Пушевица речи. Зборник радова у част Даринки Горџан Премк*. Београд: Филолошки факултет. 245–256.

* * * * *

- Baranov, Anatolij N. and Dmitrij Dobrovol'skij (1996). Cognitive Modeling of Actual Meaning in the Field of Phraseology. *Journal of Pragmatics*. 25: 409–429.
- Barčot, Branka (2013). Frazemi i poslovice s komponentom *zec* u jezičnoj slici svijeta Hrvata, Nijemaca i Rusa. U: Dubravka Sesar (ur.), *Slavenski jezici u usporedbi s hrvatskim III*. Zagreb: FF press.
- Barčot, Branka (2017). *Lingvokulturologija i zoonimska frazeologija*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Bunk, Ana i Maja Opašić (2010). Prilog kontrastivnoj analizi frazema sa zoonimskom sastavnicom u hrvatskome i češkome jeziku. *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*. 36/2: 237–250.
- Croft, William and D. Alan Cruse (2004). *Cognitive Linguistics*. New York: Cambridge University Press.
- Cvetković, Katarina (2003). Metaforička konceptualizacija: analiza glagola vizuelne percepcije. U: Klikovac, Duška i Katarina Rasulić (ur.), *Jezik, društvo, saznanje. Profesoru Ranku Bugarskom od njegovih studenata*. Beograd: Filološki fakultet. 197–213.
- Dešić, Milorad (1990). Leksika dijelova čovječjeg tijela u Vukovom Rječniku. *Iz srpskohrvatske leksike*. Nikšić: NIO „Univerzitetska riječ”.
- Dobrovol'skij, Dmitrij and Elisabeth Piirainen (2005). Cognitive Theory of Metaphor and Idiom Analysis. *Jezikoslovlje*. 6/1: 7–35.

- Dragić, Mila (2015). Frazeologizmi sa leksemom *jezik* i ciljnim domenom jezičke radnje u srpskom i engleskom jeziku. *Zbornik za jezike i književnosti Filozofskog fakulteta u Novom Sadu*. 5: 9–20.
- Dragičević, Rajna (2009). O problemima identifikacije frazeologizama. *Zeitschrift für südslavische Sprachen, Literaturen und Kulturen* 1: 35–44.
- Ekman, Pol (2011). *Razotkrivene emocije*. Beograd: Zavod za udžbenike.
- Filipović, Sonja (2004). Semantika glagola gledanja u engleskom i srpskom jeziku. *Прилози проучавању језика*. 35: 217–230.
- Fink-Arsovski, Željka (2002). *Poredbena frazeologija: pogled izvana i iznutra*. Zagreb: Filozofski fakultet.
- Gerbran, Alen i Žan Ševalije (2013). *Rečnik simbola: mitovi, snovi, običaji, postupci, oblici, likovi, boje, brojevi*. Novi Sad: Stylos art – Kiša.
- Gibbs, Raymond W. Jr. and Jennifer E. O’ Brien (1990). Idioms and mental imagery: The metaphorical motivation for idiomatic meaning. *Cognition*. 36: 35–68.
- Gibbs Raymond W., Paula Lenz Costa Lima and Edson Francozo (2004). Metaphor is Grounded in Embodied Experience. *Journal of Pragmatics*. 36: 1189–1210.
- Goossens, Louis (1995). Metaphonymy: The Interaction of Metaphor and Metonymy in Figurative Expressions for Linguistic Action. U: Louis Goossens, Paul Pauwels, Brygida Rudzka-Ostyn, Anne-Marie Simon-Vandenberg, Johan Vanparys, *By Word of Mouth: Metaphor, Metonymy and Linguistic Action in a Cognitive Perspective*. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins Publishing Company. 159–174.
- Havelka, Nenad (2001). *Socijalna percepcija*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Hrnjak, Anita (2013). Koncept ljepote i rodni stereotipi u hrvatskoj i ruskoj frazeologiji. U: Dubravka Sesar (ur.). *Slavenski jezici u usporedbi s hrvatskim III*. Zagreb: FF press.
- Ivić, Milka (1995a). *O zelenom konju. Novi lingvistički ogledi*. Beograd: Slovoğraf.
- Ivić, Milka (1995b). Iskazivanje direktnog objekta u (standardnom) srpskohrvatskom. U: *Lingvistički ogledi*. Beograd: Slovoğraf. 113–136.
- Ivić, Milka (2008). *Lingvistički ogledi*. Treće, dopunjeno izdanje. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Jakobson, Roman (1966). *Lingvistika i poetika*. Beograd: Nolit.
- Johnson, Mark (1987). *The Body in the Mind. The Bodily Basis of Meaning, Imagination, and Reason*. Chicago and London: The University of Chicago Press.
- Johnson, Mark (2007). *The Meaning of the Body: Aesthetics of Human Understanding*. Chicago and London: The University of Chicago Press.

- Jovičić, Slobodan T. (1999). *Govorna komunikacija: fiziologija, psihoakustika i percepcija*. Beograd: Izdavačko preduzeće „Nauka”.
- Klikovac, Duška (2000). *Semantika predloga. Studija iz kognitivne lingvistike*. Beograd: Filološki fakultet.
- Klikovac, Duška (2004). *Metafore u mišljenju i jeziku*. Beograd: Biblioteka XX veka.
- Kövecses, Zoltán (2000). The Concept of Anger: Universal or Culture Specific? *Psychopathology*. 33: 159–170.
- Kövecses, Zoltán (2010). *Metaphor. A Practical Introduction* (second edition). Oxford: Oxford University Press.
- Krile, Ivo (1981). O pojmu kretanja u hrvatskom književnom jeziku. *Jezik, časopis za kulturu hrvatskoga književnog jezika*. 29/1: 13–19.
- Kristal, Dejvid (1987). *Kembrička enciklopedija jezika*. Beograd: Nolit.
- Lakoff, George and Mark Johnson (2003). *Metaphors We Live By*. Chicago – London: The University of Chicago Press.
- Lakoff, George (1987). *Women, Fire, and Dangerous Things. What Categories Reveal about the Mind*. Chicago – London: The University of Chicago Press.
- Lalević, Miodrag (2004). *Sinonimi i srodne reči srpskohrvatskog jezika*. Beograd: Nolit.
- Matešić, Josip (1982). *Frazeološki rječnik hrvatskoga ili srpskog jezika*. Zagreb: Školska knjiga.
- ME I–X: *Medicinska enciklopedija*. Zagreb: Izdanje i naklada jugoslavenskoga leksikografskog zavoda, 1963.
- Menac, Antica (2007). *Hrvatska frazeologija*. Zagreb: Knjigra.
- Mikołajczuk, Agnieszka (1998). The Metonymic and Metaphorical Conceptualisation of *Anger* in Polish. In: Athanasiadou, Angeliki and Elżbieta Tabakowska (eds.), *Speaking of Emotions, Conceptualisation and Expression*. Berlin – New York: Mouton de Gruyter. 153–191.
- Maslov, Abraham H. (1982). *Motivacija i ličnost*. Beograd: Nolit.
- Miller, George A. (1972). English Verbs of Motion: A Case of Study in Semantics and Lexical Memory. In: Arthur W. Melton and Edwin Martin (eds.), *Coding Processes in Human Memory*. Washington, D. C.: V. H. Winston & sons.
- Ognjenović, Predrag (2007). *Psihologija opažanja*. Beograd: Zavod za udžbenike.
- OE 2–5: *Opća enciklopedija*. Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod, 1977–1979.
- Owens, Jonathan (2016). The Lexical Nature of Idioms. *Language Sciences*. 57: 49–69.
- Pauwels, Paul, Anne-Marie Simon-Vandenberghe (1995). Body Parts in Linguistic Action: Underlying Schemata and Value Judgements. U:

- Louis Goossens, Paul Pauwels, Brygida Rudzka-Ostyn, Anne-Marie Simon-Vandenbergen, Johan Vanparys, *By Word of Mouth: Metaphor, Metonymy and Linguistic Action in a Cognitive Perspective*. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins Publishing Company. 35–69.
- Pečjak, Vid (1981). *Psihologija saznavanja*. Sarajevo: „Svjetlost” – OUR Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Piper, Predrag (1997). *Jezik i prostor*. Beograd: Biblioteka XX vek – Čigoja štampa.
- Polovina, Vesna (1996). *Prilozi za kognitivnu lingvistiku*. Beograd: Filološki fakultet.
- Prčić, Tvrtko (1997). *Semantika i pragmatika reči*. Novi Sad – Sremski Karlovci: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Radden, Günter (2001). *The folk model of language*. http://www.metaphorik.de/sites/www.metaphorik.de/files/journal-pdf/01_2001_radden.pdf
- Radovanović, Milorad (1990). O „dekomponovanju predikata” kao jezičkom postupku. *Spisi iz sintakse i semantike*. Sremski Karlovci: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića – Novi Sad: Dobra vest. 53–73.
- Radovanović, Milorad (2003). *Sociolingvistika*. Novi Sad – Sremski Karlovci: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Rasulić, Katarina (2004). *Jezik i prostorno iskustvo. Konceptualizacija vertikalne dimenzije u engleskom i srpskohrvatskom jeziku*. Beograd: Filološki fakultet.
- Simeon, Rikard (1969). *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Skok, Petar (1971–1974). *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- Smiljanić, Vera (1979). *Psihologija starenja*. Beograd: Nolit.
- Stanojević, Mateusz-Milan (2013). *Konceptulna metafora. Temeljni pojmovi, teorijski pristupi i metode*. Zagreb: Srednja Europa.
- Šarić, Ljiljana (2014). *Prostor u jeziku i metafora. Kognitivnolingvističke studije o prefiksima i prijedlozima*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
- Šipka, Danko (2006). *Osnovi leksikologije i srodnih disciplina*. Novi Sad: Matica srpska.
- Trebješanin, Žarko (2011). Predgovor: Ekmanovo dekodiranje facijalnih izraza emocije. U: Pol Ekman, *Razotkrivene emocije*. Beograd: Zavod za udžbenike. 9–26.
- Yu, Ning (2004). The Eyes for Sight and Mind. *Journal of Pragmatics*. 36: 663–686.
- Vanparys, Johan (1995). A Survey of Metalinguistic Metaphors. U: Louis Goossens, Paul Pauwels, Brygida Rudzka-Ostyn, Anne-Marie Simon-Vandenbergen, Johan Vanparys, *By Word of Mouth: Metaphor, Metonymy and Linguistic*

- Action in a Cognitive Perspective*. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins Publishing Company. 1–34.
- Wierzbicka, Anna (1992). Defining Emotion Concepts. *Cognitive Science*. 16: 539–581.
- Wierzbicka, Anna (1996). *Semantics. Primes and Universals*. Oxford – New York: Oxford University Press.
- Wierzbicka, Anna (1998). “Sadness” and “Anger” in Russian: The Nonuniversality of the So-called “basic human emotions”. U: Angeliki Athanasiadou and Elżbieta Tabakowska (eds.), *Speaking of Emotions, Conceptualisation and Expression*. Berlin – New York: Mouton de Gruyter. 3–28.
- Vujović, Dušanka (2009). *Semantička i derivaciona analiza glagola kretanja u srpskom jeziku*. Doktorska disertacija.
- Vuletić, Branko (2007). *Lingvistika govora*. Zagreb: FF press.
- Zdravković, Sunčica (2008). *Percepcija*. Zrenjanin: Gradska narodna biblioteka „Žarko Zrenjanin”.
- Zykova, Irina V. (2014). Phraseological Image as an Insight into the Cultural Worldview. U: Vida Jasenšek, Dmitrij Dobrovol'skij (eds.), *Phraseology and Culture / Phraseologie und Kultur*. Maribor: Mednarodna založba Oddelka za slovanske jezike in književnosti Filozofska fakulteta. 321–336.

ХІІ. ИМЕНСКИ РЕГИСТАР

Алановић, Миливој 57, 249, 254

Антонић, Ивана 47, 251

Апресјан, Јо. Д. 10, 15, 28, 29, 32, 35,
36, 37, 53, 69, 83, 87, 105, 106, 109,
137, 142, 249

Бајић, Ружица 117, 249

Бандић, Душан 119, 249

Бартмињски, Жежи 27, 30, 39, 40, 206,
249

Бјелаковић, Исидора 254

Васић, Вера 253, 254

Вујовић, Душанка [Vujić, Dušanka]
71, 72, 75, 79, 249, 259

Вуловић, Наташа 11, 13, 32, 51, 117,
168, 187, 188, 218, 249

Гортан Премк, Даринка 11, 12, 16, 57,
184, 210, 249, 253

Грицкат, Ирена 214, 249

Грковић-Мејџор, Јасмина 95, 249,
254

Гура, Александр Викторович 119,
127, 249

Драгићевић, Рајна [Dragićević, Rajna]
16, 20, 60, 104, 108, 109, 121, 173,
191, 209, 212, 249, 250, 253, 255,
256

Дражић, Јасмина 254

Ђорђевић, Тихомир 119, 250

Живановић, Дуња 141, 250

Жуков, Влас Платонович 15, 16, 250

Костић, Александар 83, 85, 86, 104,
138, 139, 250

Крешић, Андрија 69, 250

Крстић, Драган 83, 85, 103, 104, 171,
250

Кулишић, Шпиро 118, 217, 250

Марковић, Жељко 37–39, 250

Маслова, Валентина Авраамовна 21,
30, 250

Михајловић, Велимир 250

Мокиенко, Валерий Михайлович 13,
15, 251

Молотков, А. И. 13, 14, 16, 211, 251

Мршевић Радовић, Драгана 10, 14,
15, 16, 48, 51, 78, 79, 80, 94, 97, 99,
101, 118, 125, 134, 135, 151, 154,
157, 165–167, 182, 186, 190, 197,
202, 204, 205, 206–208, 212, 216,
217, 218, 251

Оташевић, Ђорђе 9, 251

Пантелић, Никола 118, 250

Пејановић, Ана 181, 251

Петровић, Владислава 37–39, 225,
251

Петровић, Петар Ж. 118, 250

Петровић, Сретен 185, 186

- Пипер, Предраг [Piper, Predrag] 47, 71, 73, 236, 249, 251, 258
- Попова, Зинаида Даниловна 18–21, 27, 28, 251
- Поповић, Љубомир 14, 28, 38, 252, 253
- Поповић, Људмила 20, 31, 251, 252
- Раденковић, Љубинко 98, 100, 253
- Радић Дугоњић, Милана 19, 64, 87, 106, 116, 252
- Раздобудко, Лариса 252
- Ристић, Стана 12, 15, 19, 37, 39, 40, 64, 87, 106, 116, 210, 252
- Рот, Никола 54, 56, 171, 173, 191, 192, 199, 200, 209, 252
- Ружић, Владислава 212, 251, 252, 254
- Симовић, Љубомир 251
- Средојевић, Дејан 254
- Стаменковић, Душан 72, 73, 252
- Станојчић, Живојин 38, 253
- Стевановић, Михаило 57, 253
- Стернин, Иосиф Абрамович 18–21, 27, 28, 251, 253
- Стефановић, Марија 20, 21, 249, 253
- Суботић, Љиљана 37, 38, 251
- Танасић, Срето 251
- Телия, Вероника Николаевна 15, 16, 27, 30, 31, 253
- Толстој, Никита Иљич 215, 253
- Толстој, Светлана М. 98, 100, 253
- Тополињска, Зузана 13, 253
- Тошовић, Бранко 251
- Урысон, Е. В. 211, 253
- Халас, Ана 45, 253
- Црњак, Ивана 37, 39, 253
- Чајкановић, Веселин 65, 117, 119, 166, 203, 217, 253, 254
- Шево, Александар 72, 254
- Шипка, Милан 127, 128, 135, 160, 180, 198, 254
- Штасни, Гордана 42, 57, 173, 209–212, 225, 254
- Штрбац, Гордана 42, 107, 111, 140–142, 146, 225, 254, 255

*

- Athanasiasiadou, Angeliki 257
- Baranov, Anatolij N. 22, 255
- Barčot, Branka 32, 65, 79, 185, 186, 255
- Bunk, Ana 119, 255
- Croft, William 18, 255
- Cruse, D. Alan 18, 255
- Cvetković, Katarina 41, 255
- Dešić, Milorad 255
- Dobrovol'skij, Dmitrij 22, 26, 27, 30, 255, 259
- Dragić, Mila 142, 154, 155, 255
- Ekman, Pol 103, 104, 106, 107, 120, 128, 129, 256, 258
- Filipović, Sonja 39, 256
- Fink-Arsovski, Željka 118, 119, 211, 256
- Francozo, Edson 256

- Gerbran, Alen 64–66, 96, 101, 124, 166, 183, 185, 186, 190, 256
- Gibbs, Raymond W. Jr. 23, 25, 26, 49, 232, 256
- Goossens, Louis 152, 156, 256–258
- Havelka, Nenad 18, 172, 256
- Hrnjak, Anita 212, 256
- Ivić, Milka [Ивић, Милка] 13, 38, 60, 66, 87, 88, 141, 250, 256
- Jakobson, Roman 31, 140, 256
- Jasenšek, Vida 259
- Johnson, Mark [Џонсон, Марк] 22–25, 70, 73, 99, 115, 141, 159, 232–234, 238, 239, 250, 256
- Jović, Slobodan T. 138, 139, 256
- Klikovac, Duška [Кликовац, Душка] 19, 64, 88, 94, 95, 115, 141, 206, 233, 239, 250, 255–257
- Kövecses, Zoltán 10, 22, 23, 25, 30, 63, 105, 109, 113, 125, 129, 133–136, 257
- Krile, Ivo 72, 257
- Kristal, Dejvid 139, 257
- Lakoff, George [Лејкоф, Џорџ] 19, 22–25, 30, 63, 99, 108, 109, 113, 115, 135, 141, 159, 232, 233, 238, 239, 250, 257
- Lalević, Miodrag 108, 211, 257
- Lenz Costa Lima, Paula 256
- Martin, Edwin 257
- Maslov, Abraham H. 56, 257
- Matešić, Josip 9, 10, 257
- Melton, Arthur W. 257
- Menac, Antica 179, 214, 257
- Mikołajczuk, Agnieszka 116, 257
- Miller, George A. 71, 72, 257
- O'Brien, Jennifer E. 26, 256
- Ognjenović, Predrag 36, 37, 257
- Opašić, Maja 119, 255
- Owens, Jonathan 27, 257
- Pauwels, Paul 142, 256–258
- Pečjak, Vid 85, 86, 209, 258
- Piirainen, Elisabeth 26, 27, 30, 255
- Polovina, Vesna 19, 87, 258
- Prčić, Tvrtko 11, 12, 258
- Radden, Günter 150, 258
- Radovanović, Milorad 13, 138, 258
- Rasulić, Katarina [Расулић, Катари́на] 19, 95, 125, 159, 234, 236, 238, 239, 250, 252, 255, 258
- Rudzka-Ostyn, Brygida 256–258
- Sesar, Dubravka 255, 256
- Simeon, Rikard 258
- Simon-Vandenberg, Anne-Marie 142, 256–258
- Skok, Petar 117, 258
- Smiljanić, Vera 55, 258
- Stanojević, Mateusz-Milan 97, 158, 258
- Šarić, Ljiljana 46, 47, 70, 73, 115, 258
- Ševalije, Žan 64–66, 96, 101, 124, 166, 183, 186, 190, 256
- Šipka, Danko 11, 258
- Tabakowska, Elżbieta 257
- Trebješanin, Žarko 103, 258
- Yu, Ning 45, 47, 49, 97, 206, 258
- Vanparys, Johan 141, 142, 256–258
- Vuletić, Branko 140, 259

Wierzbicka, Anna 37, 69, 71, 86, 95, 103–105, 108, 121, 137, 258, 259	Zdravković, Sunčica 35–37, 259 Zykova, Irina V. 31, 32, 259
--	--

ХІІІ. РЕГИСТАР ФРАЗЕОЛОГИЗАМА

адамско колено 175, 188
Аргусове (аргусовске) очи 212, 215

бавити се (предати се и др.) црним мислима 91, 98, 102
банути (долетети) као бура 75, 78, 230
бацати се (набацивати се) на кога дрвљем и камењем 147, 160, 223, 228
бацити (бацати) бисер пред свиње 146, 162
бацити (бацати) блато на кога 147, 160, 228
бацити (бацати) капу увис 131, 133, 225
бацити (бацати) коме шта у лице 144, 158
бацити (бацати) око на кога, на шта 36, 43, 48
бацити се (бацати се) блатом на кога 147, 160–161
бежати (јурити, одјурити, улетети и др.) (као) без душе (главе) 74, 78
бежати главом без обзира 74, 78
бежати (ићи, отићи и сл.) преко (бела) света 80, 228
бежати преко стога и слога 74, 79
бежати (побећи, поћи, отиснути се и сл.) у (бели) свет 81, 228
бежати (трчати и сл.) што (колико) кога ноге носе 75, 77
бела глава 200, 203
бесан као бик (гуја, змија) 110, 118, 229, 240
бирати речи 143, 155, 169
бити без главе 201, 203
бити без душе (и срца) 192, 196

бити без кичме 176, 181, 219
бити без срца 192, 196
бити бистар као боја 33, 199, 201, 208, 219
бити благе (податне, широке и сл.) руке 176
бити брз на језику (речима) 143, 153, 168
бити везан (привезан, прикован) за постељу (о постељу) 59, 62
бити вреле крви 33, 193, 195
бити готов на го нож ударити 179
бити дебеле коже 193, 194
бити дебелих образа (дебела образа) 176, 180
бити добра (доброга) срца 175, 183, 227
бити другог кова 177, 189
бити дуга језика 143, 153, 168
бити жут око кљуна 60, 65
бити зла (погана и др.) језика 144, 153
бити зла срца 175, 219
бити изван себе 106, 110, 131, 135, 228
бити истога кова 177, 189
бити јак на зубу 143, 153
бити јак на језику 143, 153
бити јаке петље 189
бити једном ногом у гробу 59, 62, 67
бити једном ногом на чему (у чему) а другом на другоме (у другоме) 177, 188
бити кадар стићи и утећи 175, 179
бити камена (каменог) срца 192, 196, 227
бити (ћутати) као гроб 149, 163
бити (осећати се и сл.) као гром 59, 63, 67, 68, 230

- бити као граном побијен* 59, 62, 224
бити као запета пушка 110, 240
бити као испребијан 59, 62
бити као мајка 175
бити (држати се, владати се и сл.) као мали цар 175, 182
бити као напета струна 110, 119, 231
бити (изгледати и сл.) као насликан 212, 217
бити као сува (мртва, одсечена) грана 59, 66, 67, 230
бити ко, какав само (на) речима 144, 153
бити кокошије (пачје, пилеће) памети 201, 205
бити (играти) коме на врху (на вршку) језика 148
бити коме на језику 148
бити коме на оку 33, 43, 52
бити коме на памети (у памети) 84, 90, 92, 94
бити коме пред очима 43, 47, 52
бити кратка вида 201, 205, 227
бити кратке (ретке, тврде, плитке, лаке) памети 199, 201, 205
бити крив као параграф 213, 217, 230
бити криво (накриво, накратко) насађен 110, 119
бити кришен 201, 208
бити лављега срца 177, 185, 241
бити лак на ногу (на ногама) 74
(бити) лист на ветру 175, 190
бити луд (пијан) од среће 131, 133, 226
бити мека (мекога) образа 180
бити мека (мекога) срца 192, 195, 227
бити на деветом небу 33, 131, 135
бити на крај срца 111, 116, 228
бити на (свом) месту 188
бити на свој калуп 177, 189, 240
бити на своју руку 177, 184
бити на смрт болестан 59, 224
бити (стално, увек) на (у) свим устима 148, 156, 169, 235
бити (остати) на тапету 148, 159
бити намазан (премазан) свима мастима (са седам масти) 175, 189, 232
бити начисто 89
бити пасјега зуба 192, 196
бити од камена 192, 197, 230
бити од начела 176, 179
бити од речи 176, 179
бити оштар на језику 143, 153
бити плашљив као зец (миш) 177, 185
бити (налазити се и др.) под гасом 202, 204,
бити под паром 202, 204
бити под плаштом заборава 90, 96
бити при (здравиј) памети 201, 203
бити при крају 59, 61
бити пун бува 175, 187
бити сав у води 59, 62
бити сваке пећке (свакој пећки) жарило 193, 198
бити свакој шерпи поклопац 193, 198
бити своје главе 176, 183
бити свој (на своме) 193, 194
бити се (грувати се) у груди (у прса) 122, 124, 148, 223, 225
бити се (бусати се, лупати се, ударати се и сл.) у прса 148, 151,
бити слаб на језику 143, 153
бити слабе петље 189
бити сладак на језику 147, 153, 236
бити сличан (бити налик, постајати, постати налик) као јаје јајету 213, 216, 229
бити старога кова 177, 189
бити танких ушију 212, 215
(бити) тврд на новицу (на пару) 176, 180
бити тврда срца 192, 196, 227
бити тврда (хладна и др.) стена 192, 197, 230
бити тврде главе 33, 176, 183
бити тврде руке 172, 176
бити ударен (мокрим) обојкама 201, 203, 224
бити ударен у мозак 201, 203, 224
бити у пуној (најбољој) снази 59, 64

бити у свакој чорби мирођија 193, 198, 219, 230

бити (осећати се, налазити се и сл.) у свом елементу 131, 135

бити уских груди 192, 196

бити у цвету младости 60, 64, 228

бити хладна срца 192, 196, 219, 227

бити црвен као јабука 60, 65

бити чиста (светла) образа 180

бити чиста срца 175, 183

бити чиста чела 176, 180, 219

бити чистих руку 176, 180

бити (остати) човек 175, 178

бити широка срца 175, 183, 225

бити широке руке 172, 180

бити широких груди 192, 196, 227

бити широких рукава 176, 180

бити шкрт на речима 143, 153

блѣбетати (брбљати) као крешталица 144, 162, 229

блед као авет 60, 66

блед као зид 60, 66, 230

блед (бео) као креда 60, 66, 67, 230, 240

блед као крпа 53, 60, 66, 67, 230, 240

блед као мртвац 60, 62

блед као платно 60, 66, 230

божја овчица 193, 219

бојати се (плашити се, клонити се) своје (властите) сенке (сене) 179

болесни (усијани) мозгови 202, 205

боли (заболи) кога душа (срце, у души) 122, 125, 226

бос по глави 213, 218

бости (убости) кога у срце 123, 126, 226, 237

брбљати као стара баба 144

брбљати као чавка 146, 163

брз као зец 74

брз као муња 74

бројати речи 155, 169

брусити (набрусити) зубе на коме 147, 155

брусити језик 144, 155, 169

брусити (подбрусити, окренути, потпраиштити, измакнути и др.) пете 77, 81

бубнути (ћорнути и сл.) коме на памет 102

будала на квадрат 201, 201

будним оком 42

букова глава 17, 33, 199, 205

вагати (вагнути) сваку реч 143, 155, 169

вадити коме душу 111, 117

ваљати се од смеха 133

варају кога очи 42, 50

везана врећа 13, 212, 217

вешати (износити) прљаво рубље 148, 159, 235

вешати (обесити) шта на (о) велико звоно 147, 164, 167

виде се коме ребра 16, 33, 211, 214

видети (гледати и сл.) голим (простим, слободним) оком 42, 46

видети (све) црно 193, 197

видети коме шта по очима 89, 97

викати (викнути, дерати се и сл.) колико (што) кога грло носи (служи и сл.) 145, 152

висок као гора 213

висок као јаблан 213, 216

висок као торањ 213, 217, 230

висити коме над главом (изнад главе) 33, 43

вити се (превијати се) као црв 175, 187

витлати очима 42, 47

виче (кричи, дере се и сл.) ко као да га кољу 145, 163, 169

врана је коме мозак (памет) испила (попила) 201, 204, 235

врсти се (врзмати се, мотати се и др.) коме по глави 90, 94

врти (заврти, заврну) се коме мозак 91, 98

вук под јагњећом кожом 177, 185

вук у овчјој (јагњећој) кожи 177, 185, 241

вући кога по блату 147, 161, 228

- вући ноге 77, 81, 225
 вући се као покисло (пребијено) псето 74, 79, 82, 229
 вући се као (отегнута) црева 74, 78, 81, 228
 вуче кога земља 59, 62, 67
 вучји апетит 58, 65
- ганути (тронути, ражалостити и сл.) кога до суза 123, 125
 глава је коме као буре 59, 66, 67, 207
 гладан као вуј 33, 58, 65, 67, 68, 229, 240
 гладан као пас 53, 58, 67
 гладан као слепачка торба 58, 66, 67
 гладити (трљати) браду 131, 133, 223, 225
 гладити брк 131, 133, 136, 223
 гледати другим очима 91, 97
 гледати као мачак иза угла 42, 51, 240
 гледати (пиљити) као маче у жижак 42, 51, 52, 240
 гледати (буљити, зијати, бленути и сл.) као теле у шарена (нова) врата 43, 51, 52
 гледати кога бело 33, 43, 46
 гледати (погледати) кога крвавим очима 44, 46
 гледати (погледати, мерити и сл.) кога, шта испод (преко) ока 9, 33, 44
 гледати кога, шта као маче сланину 51
 гледати кога, шта ружичасто 193, 197, 232
 гледати коме на образ 181
 гледати кроз друге наочаре 91, 97
 гледати (посматрати и сл.) кроз (на) ружичасте наочаре 193, 197, 232
 гледати (посматрати и сл.) кроз (на) црне наочаре 193, 197, 232
 гледати на кога одозго (с висока) 175, 179, 225
 гледати на сваку длаку 177, 179
 гледати само кроз своје (властите) наочаре 91, 97, 176
 гледати чему, коме право (равно и др.) у очи 194, 219
- глава је коме као буре 59, 66, 67, 202, 207
 гледати (у) кога као (у) бога 44, 51
 гледати преким (кривим) оком 44, 46
 гледати црно 193, 197, 232
 гледати шта својим очима 90, 97
 глуп као топ 213, 217
 глуп као во 201, 205, 219
 глуп као земља 201, 208, 219
 глуп као клада 201
 глуп као магаре 201, 206
 глуп као ноћ 201, 208
 глуп као ђускија 33, 199, 201, 207, 219
 говори (одговори и сл.) ко као да има кнедлу у грлу 145, 157
 говори ко као да чита 143, 145, 165, 167
 говорити (причати) глумим ушима 146, 158
 говорити (надуго) и нашироко 9, 13, 16, 137, 146, 159
 говорити из душе 143, 164, 227
 говорити (рећи) иза чијих леђа (за чијим леђима) 146, 151
 говорити (рећи, грмети, загрмети и др.) (гласом) као из бачве (бадња) 145, 159
 говорити као из књиге 143, 145, 165
 говорити (причати) као навијен 146, 161, 231
 говорити као оченаш 165, 167
 говорити као преко батине 143, 162
 говорити (казати, рећи и сл.) коме шта у очи (у брк, у лице, зубе) 143, 158, 237
 говорити (рећи) кроз нос 145, 157
 говорити на јабану 144, 158
 говорити на јаџаган(у) 144, 162
 говорити на пола уста 33, 145, 157, 168, 223
 говорити (причати, викати и др.) на сва уста 146, 152
 говорити (одговарати) преко зуба 145, 157
 говорити по типару 146, 165
 говорити преко плећа 144, 158, 228

говорити с висока (с висине) 144, 158, 228

говорити с пиједестала 144, 158, 228
говорити (рећи, казати) с пола језика 16, 145, 157, 223

говорити (мумлати, мрмљати и сл.) (себи) у браду 145

говорити (рећи) у бркове (брке) 145, 157, 223, 238

говорити у ваздух 146, 163, 166, 230

говорити у ветар 146, 163, 166, 230

говорити (себи) у недра 145, 157, 223, 238

говорити (себи) у образ 145, 157, 223, 238

говорити француски (немачки итд.) као крава латински 163

говорити (рећи, проговорити) шта иза зуба (између зуба, кроз зубе) 33, 145, 157, 223, 238

голуб (голубица) из вранина гнезда 186

гонити (прогонити, пратити и сл.) кога, шта у стопу 74, 77

гракну коме срце од радости 131, 134

грејати коме главу 91, 95

грести нокте 110, 112, 222, 225

гурати (тискати) коме шта под нос 147, 160, 228, 237

гутати (прогутати, испијати, јести, прождирати) кога очима (погледом) 33, 36, 49, 52, 234

гушити се (давити се, грцати и др.) у сузама 123, 125, 240

да кога уденеш у иглу 211, 214

да нема носа, траву би пасео 201, 206

да(ва)ти коме, чему зелено светло за шта 148, 165, 167

да(ва)ти маха 78

да(ва)ти петама ветра (крила, ватру) 70, 75, 78

дати ватру ногама (петама, табанима) 70, 73, 75, 78

дати коме ветра 78

дати ком по носу (под нос, преко носа) 147, 161, 223, 228, 237

дати коме по прстима 147, 161, 228, 237

дати ногама маха 9, 33, 75, 78

дати (ухватити) чистац 75, 79

дебела глава 176, 183

дерати исту (стару, своју) козу 146, 163, 168

дерати (подерати, издерати) опанке 70, 75, 77

дерати свога јарца 146, 163, 168

дерати се као јарац 145, 163, 169

дерати се (викати и сл.) као на ражњу 145, 163, 169

дизати ватру 161

дизати кога на пиједестал 147, 160, 237

дизати (уздизати, хвалити и др.) кога, шта до неба (до небеса) 147, 160, 237

дизати (ковати и др.) кога, шта у звезде 147, 160, 237

дизати кога, шта у облаке 147, 160, 228, 237

дићи (дизати, подићи) глас 148, 156, 179

дићи (дизати, уздигнути и др.) нос (високо) 175, 179, 225

дићи (подићи, напети) реп (репове) 175, 181

дићи се (подићи се) из мртвих 59, 62

добар као хлеб 175, 190

добити врећом по глави 91, 98

добити по носу (преко носа) 147, 161

добити попару 147

довести (дозвати, привести) кога (к) памети 94

довести кога на памет 91, 95

довести (дозвати) коме шта у памет 91, 94

доз(и)вати (призвати) у памет 90, 94, 102

дојурити (прелетети, нестати и др.) као ветар 75

доли(ва)ти уље на ватру 122, 14

допасти црна руха 122, 124

- допратити (испратити) кога погледом 43, 47
- досадаан као стеница (ваиш) 177, 185
- до смрти увредити кога 163
- доћи (вратити се) из бестрагије 75, 80, 228
- доћи (долазити, налетети, пасти и сл.) коме на језик 90, 95
- доћи (долазити) коме на памет (у памет) 94, 102
- доћи на тапет 148, 159, 168, 228
- доћи (пасти, лупити и сл.) коме у главу 90, 94, 102, 225
- доћи (к, до) памети 91
- дочекаати кога, шта на нож 147, 161, 223, 237
- дошла коме душа под грло 59, 64
- дошла коме душа у нос 59, 64, 67, 227, 234
- дошла му душа у подгрлац 59, 64
- дошле (удариле) коме лутке у главу 178
- дошло (стало) је коме срце на место (на меру) 131, 135
- дрвена (дубова, храстова) глава 33, 176, 183, 201, 205, 219
- држати високо главу 17, 175, 179, 225
- држати језик за зубима (иза зуба) 149, 151, 168
- држати језик на узици 149, 154, 238
- држати (имати) кога, шта на оку (под оком) 9, 43, 47, 48, 52
- држати (имати) кога, шта у глави 47, 90, 95, 235
- држати се (изгледати и сл.) као покисла кокош 123, 125, 240
- држати се као покисли (прокисли) врабац 123, 125
- држи се (стоји) ко као да је бандеру прогутао 213, 215
- дрхтати над сваким динаром 176, 179, 224
- другу песму певати 91, 100
- дувати кроз (на) нос 106, 110, 112, 136, 222, 225
- духовне (умне, унутрашње) очи 96
- душа је кога заболела 122
- душа је коме у (на) језику 59, 64, 67, 227
- душа је (коме) у костима 59, 64
- душа је (стоји, скупила се) коме у носу 53, 59, 64, 68, 227
- душа се коме повратила 58, 64, 227, 234
- ђаво је ушао коме у главу 201, 204, 225, 235
- ђавола би на леду потковао 187, 231
- жива ватра 212, 218
- жива жеравица 33, 111, 113, 193, 195, 240
- жива рана 122, 226
- живе моштити 211, 218
- живи (прави) враг 175, 187
- живи жар 193, 195
- живи лексикон 201, 203
- живи мртавац 59, 62, 67
- жут као лимун 60, 66
- жут као свећа воштаница 66
- забадати (забости, турати, турити, завлачити, завући и сл.) (свуда) нос у шта 17, 193, 194
- забележити шта оком 43, 49, 226
- забелети очима 42, 46
- забости коме нож у срце 123, 126, 226, 237
- завадио би ко два ока у глави 17, 177, 184
- (за)везати језик (уста) 149, 154, 169, 238
- (за)везати (свезати) коме језик 149, 154, 169
- завирити коме у срце (под кожу, у душу) 89, 97
- завити (увити) у црно кога 123, 124
- завити се (увити се) у црно 122, 124
- завртети (заврнути) коме мозак (мозгом) 91, 92, 98, 226
- завртети (преврнути, занети, изврнути, завртети, смести и сл.) коме памет 91, 98, 226

- (за)држати (имати) кога, шта у памети
(на памети) 90, 94
задржати очи на чему 43, 48
закопчан до грла 193
закрвавити очима на кога 44, 46
(за)кукати као сиња кукавица 123, 125,
229, 240
залутала (изгубљена, заблудела) овца
177, 186
замичу (се) коме очи за ким 43, 48
замути се коме мозак 91, 98
запети (запињати) коме за око 43, 47,
52, 212, 214
запети коме у главу 90, 94
запиње коме језик 145, 155
записати себи за ухо 90, 97
запне (запиње) коме око на коме, на
чему 44, 48
засути кога дрвљем и камењем 147, 160,
168
затворених очију 96, 213, 222
затезати ногама 74, 77, 81
заћи (ући и сл.) у године 60, 64, 228
заударати (смрдети и сл.) као твор
213, 216
захватити шта оком 89, 96, 102
зацрни се коме пред очима 96
звонити у (на) сва звона 147, 164
здрав као бик 59, 65, 229, 240
здрав као дрен 59, 65, 67, 230
здрав као дренова срж 59, 65, 67, 230
здрав (једар) као јабука 59, 65, 67, 229
здрав разум (папет) 93
зечје срце 177, 182
златна уста 143, 152
златно срце 175, 182
зли (пакосни, погани и др.) језици 144,
152
знати где ђаво спава 175, 187, 231
знати ђавола на селамет истерати 175,
187, 219, 231, 241
знати (видети) како је коме на (при, у)
срцу (око срца) 89
знати (познавати) кога као стару (своју,
злу, рђаву) пару (у кеси) 84, 89, 99, 231
знати кога као стару плету 89, 99
знати кога у главу (у дуцу) 89, 99
знати кога у старим опанцима 89, 99
знати (познавати) кога, шта као својих
пет прстију 89, 99
знати (познавати) кога, шта до корена
89
знати меру 177, 178
знати одакле (који, какав) ветар дува
(пири и сл.) 89, 101, 240
знати (говорити и др.) шта као оченаш
99, 143
знати шта у нокат (у прсте) 89, 99, 228
зубна болест 177, 190

и мачку (бика) би помузао 177, 179
(и) слеп и глув 193, 196
игра коме срце 9, 106
играти коме пред очима 42, 48, 52
играти отворених карата (с отвореним
картама) 143, 165, 167
играти очима 44, 47
иде (јури) ко да га не би виле ухватиле
74, 80
иде (јури) ко као да га виле носе 74, 80
иде (удара) коме вода на уста 58, 62
изаћи из такта 110, 117, 238
изаћи (испасти, излетети и сл.) коме из
памети 90, 92, 95, 114
избацити кога из (нормалног, редовног и
сл.) колосека 91, 100
избацити (избити, избрисати и сл.)
кога, шта из главе 9, 33, 90, 95, 235
избацити ногу испред кога 74, 77, 81,
225
избити (избрисати и сл.) коме шта из
главе 90, 92, 95, 235
извадити (извући) коме шта из уста 156,
226, 235
извадити реч из грла 144, 156, 226
извести (избацити) кога из такта 111,
117, 228, 238
извући реп (репове) 175, 181
(изгледа ко) као да је из глади утекао
58, 211

- изгледајћи као сена 211, 219
 (из)грдити (исповати и сл.) кога на
 пасји опанак (пасја кола, пасја уста)
 147, 162
 (из)губити главу (папет) 78, 91, 93, 102
 (из)губити нит 146, 162
 изгубити ноге 74, 77
 изгубљени (расипни, разметни, блудни)
 син 177, 188
 издале су кога очи 42, 50, 213
 изаћи (излазити, изићи) из памети 92,
 94, 110, 114
 излетети из уста (на уста) 143, 154,
 169, 236
 измаћи (се) (измицати се) чијем оку 36,
 43, 48, 52
 изневерила (оставила) кога папет 91,
 93, 102
 изнети шта на бели дан 147, 159, 235
 изнети (износити, дати, ударити,
 ударати сл.) шта на велико звоно (на
 велика звона, на сва звона) 147, 164,
 167
 изнети (износити) шта на пазар 147,
 159, 235
 изнети шта на сто 159, 228, 235
 износити ноге (ногу) откудa 75, 77, 81
 износити (чији) прљав веш 148, 159,
 168, 235
 имати бистру (добру) главу 199, 200,
 205
 имати бубу (бубе, бубице) у глави 201,
 205, 225, 235
 (имати) будно око 42
 имати велика уста 148, 150
 имати велике очи 177, 181
 имати велики стомак 177, 181
 имати велико срце 175, 183, 227
 имати (носити) гаће 178
 имати главе 203
 имати даску (превише) у глави 201, 204
 имати две леве руке 172, 212, 215
 имати дебелу (тврду) кожу 193, 194
 имати добар језик 143, 153
 имати добар (фин) нос (њух) 97, 212,
 215
 имати добра плећа 177, 184
 имати дуг(ачак) језик 143, 153
 имати (добре, челичне и др.) живице 193,
 195
 имати зао (поган и др.) језик 144, 153
 имати зечје срце 177, 185, 241
 имати зла (погана) уста 144, 153, 168
 имати златне руке 13, 172, 212, 215
 имати златно срце 175, 183, 227
 имати зло срце на кога 115, 227
 имати зубе 193, 196
 имати јаке нерве 193, 195
 имати јасну слику о чему 89, 96, 222
 имати камен на души (на срцу) 122, 126,
 226, 236
 имати (чврсту) кичму 176, 181
 имати кога у носу 111, 116
 имати (држати и сл.) кога, шта на уму
 90, 92, 94, 236
 имати кога, шта пред очима 90, 92
 имати (дивљи) луди ветар у глави 205,
 225
 имати мед на уснама 147, 157
 имати мозга (у глави) 199, 200, 204, 219,
 225, 235
 имати мрену на очима 89, 96, 222
 имати мушице (муве) (у глави) 177, 187
 имати (поседовати) нерв (нерва) за шта
 95, 212, 215
 имати (тешке) ноге као олово (од
 олова) 59, 67, 231
 имати образа 181
 имати образ као ђон 176, 181, 219
 имати (држати) отворене очи 96, 102,
 212, 215, 222
 имати очи у глави 96
 имати оштар језик 143, 153
 имати петљу 189, 240
 имати прљаве (нечисте) руке 176, 180
 имати птичји (сврачји, кокошји, пилећи)
 мозак 201, 205
 имати слабе (танке) нерве 193, 195
 имати слух (слуха) за шта 89, 97

имати соли у глави (у тикви) 199, 201, 225
 имати срца (и душе) 175, 184
 имати тврду главу 201, 205
 имати (мало више) у глави 200, 202, 235
 имати (задржати) хладну главу 193, 195
 имати цицвару у глави 172, 199, 201, 205, 225, 235
 имати црва у глави 90, 94
 имати челичне живице 172, 193, 195
 имати шта, кога пред очима 90, 92, 97
 имати (држати) шта у малом прсту 89, 99,
 искалити срце на кога 111, 115, 227
 ископати очи за ким, за чим 44, 49
 (ис)копати коме очи 147, 161, 223, 237
 искочити (скочити, утећи) врагу (ђаволу) из торбе (из мреже) 175, 187, 231
 искочити из коже 110, 116, 228, 235
 искривити се као параграф 213, 217, 231, 240
 испирати уста ким 148, 156
 исплазити језик 59, 67
 испречити (попречити) очи на кога 44, 48, 52
 (ис)пружити језик 146, 154, 226, 238
 испружити све четири 74, 75, 77
 (ис)терати коме мушице (из главе) 91, 95, 235
 истерати коме реч на језик 148, 156, 226
 (ис)тупити језик 146, 155, 169
 иступити (отупити) на чему зубе 146, 155
 ићи (ходати, ширити се и др.) од уста до уста (из уста у уста, с уста у уста) 148, 156
 ићи за носом 75, 78
 ићи (поћи, летети, полетети, ходати и сл.) као мува без главе 74, 79, 82
 ићи као на губилиште 122, 126
 ићи (ходати) као по јајима 9, 33, 74, 79, 81

ићи као по трњу 74, 80
 ићи (вући се) као пуж 74, 229
 ићи као разбијена војска 74
 ићи као ћорава мачка 75, 79, 82, 229
 ићи коме низ длаку 147
 ићи куда кога очи воде (и ноге носе) 75, 78
 ићи (кретати се, корачати) ногу пред ногу 74, 76, 81
 ићи (пићи, ступати и сл.) под ногу 75, 76, 81
 ићи (вући се и сл.) с ноге на ногу 74, 76, 81
 ићи (отићи) у бестрагију 33, 70, 75, 80, 228
 ићи (стопу) у стопу за ким 74, 77
 јак као земља 59, 66, 230, 240
 јак као медвед 59, 68, 229, 240
 јак у глави 200, 205, 219
 једва је ко измилео из јајета 60, 65
 једва се држати на ногама 59, 62
 језик је коме отежао 145, 155, 238
 језик је коме утекао 154, 169, 226, 238
 језик коме лети као по лоју 145, 155
 језик се коме залетео 143, 154, 169, 226, 238
 језик се коме омакнуо 143, 154, 169, 226, 238
 језик се коме развезао (одрешио) 33, 154, 226, 238
 јести (најести се) бунике 201, 203, 224
 јести век коме 116
 јести (појести, најести се) лудих гљива (луде гљиве) 172, 201, 203
 јунак на језику (на речима) 144, 153
 јурити (ходати, лутати и сл.) као без главе 33, 74, 78, 81
 казати (рећи, судити и сл.) по души 143, 164, 227
 камен лежи коме на срцу (на души) 122, 123, 126, 226, 236
 као без главе (ходати, лутати и сл.) 33, 74, 78, 81

- као глумима говорити 146, 158
 као да је ко из гроба устао 62, 67
 као да је ко коме из ока испао 213, 216
 као да је ко с Марса пао 175, 188, 201
 као да је ко с месеца пао 201, 207,
 као да је ко с неба пао 201, 207
 као да је кога гуја ујела 110, 116, 228
 као да камену говориш 163, 166
 као да ко три дана није јео 58, 62, 224
 као живац камен 176, 189, 230
 као од брега одваљен 59, 230, 240
 као црвена (румена, златна) јабука 65,
 230
 капље коме млеко из уста (с уста) 60,
 62, 67
 капом ветар терати 193, 194
 касно палити 89, 98
 кида се (пара се, цепа се) коме срце 106,
 122, 136, 226, 235, 240
 кидати се на резанце 110, 113
 кидати се од плача 123, 125, 226
 кипи коме у срцу 110, 113, 136, 226, 235
 киша бије (удара, избија) коме из чела
 111, 113
 клечају коме колена 59, 62
 клонуту (падати, пасти) духом 122, 125
 књишки мољац 201
 ковати кога у небо 147, 237
 кокош је коме памет (мозак) позобала
 201, 204
 кокошје памћење 201, 205
 копати (копати) по (у) глави 90, 95
 красити се (китити се) лажним перјем
 148, 163
 крв пада (долази и сл.) коме на очи 91,
 96
 кренути (померити, шенути и сл.)
 намећу 91, 98
 креснути коме (на кога) оком (очима)
 44, 50
 крокодилске сузе 125, 135, 240
 крокодилски смех 125, 132, 135
 кружити оком (очима) 42, 47
 крупна реч (крупне речи, тешке речи)
 147, 153
 кришан као стена 59, 66, 230, 240
 кришити прсте 136, 223, 225
 кумити кога Богом 165, 167
 купати се (окупати се) у зноју 59, 62
 лагати и мазати 147, 165
 лагати као пас 147, 163
 лагати као Турчин 147
 лажа и паралажа 177, 178
 лаже ко кад (чим) зине 177, 179
 лак као јелен 74
 лак на сузи 122, 126
 лако је коме при души (срцу) 131, 134
 лебдети између неба и земље 91, 99, 228
 лебдети коме пред очима 90, 92, 97
 лежати као снопови (снопље) 75, 80, 81
 лежати коме као камен на срцу 123, 126
 лежати (бити) коме на души 123, 126
 леп (кришан и др.) је ко да га се два ока
 не могу нагледати 212, 214, 219
 леп као анђео 212, 217, 231
 леп као Аполон (Адонис, Венера) 212,
 217
 леп као бог (богиња) 212, 217
 леп као сан 218
 леп као слика 212, 217
 леп као уписан 212, 217
 лепа као вила 212, 217
 личити (једно другоме) као јаје јајету
 (као јаје на јаје) 213, 216
 ловачке приче 147, 153
 ломити језик 145, 155, 238
 ломити (сломити, разбити и сл.) коме
 срце 123, 126, 226, 237
 ломити (поломити) ноге за ким, за чим
 (због кога, због чега) 77, 81
 ломити руке 122, 136, 223, 225
 лукав као лисица 185, 241
 лупити кога (коме) по прстима 147, 237
 лутати као глува кучка (као глум, јалов
 пас) 75, 79, 82, 229
 лутати (пипати, тапкати, тумарати и
 сл.) по мраку (у мраку) 89, 230
 љут као жишка 111

љут као паприка 110, 119
љут као рис 110, 118, 229, 240

мањка (недостаје, фали и сл.) коме
(једна) дуга у глави 201, 204, 235
марљив као мрав 212, 216
масно (дебело и др.) лагати 147, 150
матор као ђогат 60, 65, 67
маћи се (макнути се) коме с очију 75, 78
мед и шећер 192, 197
мекан као маслац 192, 198, 219
мекан као памук 175, 190, 192, 198, 230
мекан као пиленце 192, 196
мењати (променити) боју 59, 62
мењати (променити) плочу 144, 164,
167
мерити (измерити, омерити и сл.) кога
од пода до главе 44, 49, 50
мерити (одмерити) кога погледом 44, 49
месити гурабију 147, 165
метнути (стерати, бацити) кога у топ
147, 160
метнути коме катанац (резу) на уста
149, 154, 238
метнути коме у главу 91, 95, 235
метнути (ставити) соли на живу рану
123, 126
меша се коме памет 91, 98, 126
меша се коме у глави 91, 98
мило (угодно и сл.) је коме око срца 131,
134
миран (тих) као бубица 193, 196
мирисати (још) на (мајчино) млеко 60,
62, 67
мирисати на тамјан 59, 61
мирна (тиха) вода 193, 198
мисао кресне (пројури, сину и сл.) коме
кроз главу 90, 94
мисли ко (сматра, држи) да се око њега
свет врти (окреће, креће) 175, 188
мислити (размишљати) својом главом
90, 93, 102
мислити туђом главом (туђим мозгом)
90, 93
млад као кап (росе) 60, 63, 68, 240

млад као роса у подне 60, 63
млад (свеж) као роса 60, 63, 68, 240
млатити глогиње 144, 163, 168, 230
млатити исту сламу 146, 163
млатити (млети) језиком 144, 155
млатити празну сламу 14, 26, 137, 146,
163, 223, 230
млети као воденица 146, 161
млети као (празан) млин 146, 161, 231,
240
могу се коме ребра пребројати
(избројати) 211, 214
молити кога као Бога 165, 167
молити шта на коленима 148, 165, 167
момак од ока 212, 214, 219
мотрити (посматрати, пратити сл.)
без даха 43, 46
моћи кога у зубима носити 17
мрак је пао (дошао) коме на очи 112,
114, 240
мрачи се (смрачи се, смркава се, смркне
се) коме пред очима 91, 96, 112
мрачи се коме у глави 91, 98
мрена је коме на очима 89, 96
мртав болан (болестан) 59, 60, 67
мртав од умора 59, 61, 224
мртав уморан 53, 58, 61, 67, 224
мртав хладан 193, 195
мршав (сув) као да је у ојаку висио 211,
214, 219, 224
мршав као даска 211, 217, 219, 231
мршав као пас 33, 211, 216, 219, 229
мршав као чачкалица 33, 172, 211, 217,
219, 231, 240
мршав као штака 211, 217, 213
мршав као штиглић 211, 216
мудар (лукав) као змија 175, 185, 241
муну коме мисао главом 90, 94
мућнути (мућкати, дрмнути) главом 33,
90, 98, 102, 226
мућнути мозгом (промућнути мозак) 90,
98, 226
на језику је коме што му и на срцу 143,
157, 236

- наби(ја)ти* (тискати, вешати и сл.)
 коме шта на нос 147, 160, 237
набрусити зубе 110, 114
набрусити зубе коме 111, 114
навлачити коме мрену на очи 89
навукао се коме облак на чело 17
надувати се (надути се) као жаба 175, 186
наз(и)вати ствар својим именом 148, 165, 167
наз(и)вати (крстити и сл.) шта правим именом 144, 165, 167
на (кроз) једно ухо улазити (ући), на (кроз) друго излазити (изаћи) 90, 97
на једно ухо чути шта, на друго пустити 90, 97
налазити коме пуну врећу 147, 162
*(на)оштри*ти језик 33, 148, 155, 226, 237
напити се (опити се) као земља 202, 208
напити се (опити се) као ћускија 202
(на)пунити коме главу 91, 95, 236
(на)пунити коме уши 91, 97
на раздељке говорити 145, 159
(на)смејати се (цери́ти се) коме у брк 125, 133
насмејати се коме у нос 147, 151
(на)смејати се од (свег) срца 132
(на)смејати се у браду 125, 132, 133
(на)смеши се коме брк 131, 133
на смрт уморан 59, 60, 224
(на)трљати коме главу 91
натрљати (натр́ти, протрљати, обрисати, убрисати) коме нос 147, 161, 237
наћи (налазити, тражити) длаку у јајету 177, 179
научити кога памети 91, 92, 93
не би ко о кога (ни) прља́ву ногу обрисао 175, 179
не би коме ни орах из руку (узео) 212, 214
не би коме стао на влас 175, 179
не бирати речи 145, 147, 155, 169
не бити баш светац 177, 188
не бити (не падати) коме ни на крај памети 90, 95
не бити од јуче 201, 203
не бити при (својој, здравој, чистој) памети 201, 203
не бити у доброј кожи 59, 64
не бити у првој младости 64, 228
не бити читав 201, 204
не ваљати ни Богу ни људима 59, 62
не видети (не гледати, знати) даље од носа 201, 205, 227
не видети (не мислити) даље од прста пред носом 205, 227
не да(ва)ти ни Богу тамјана 33, 172, 176, 179, 219, 224
не дати коме зуба помолити 149, 151
не дати ни црно испод нокта (ноката) 176, 179, 224
не дати се ухватити ни за главу ни за реп 175, 187
не знати бројати ни до три (до пет) 201, 202
не знати где је чему глава а где реп 89, 100
не знати мере (за меру) 177, 178
не знати ни бе 201, 202
не знати (умети) ни две (ни четири) унакрст 201, 202
не знати пет на девет 193, 194
не знати се ни прекрстити 201, 202
не иде коме у главу 89, 95
не ићи (не излазити) коме из главе (из памети) 90, 94, 225
не моћи с кога, с чега скинути ока (очи) 43, 48, 52, 225
не моћи стајати на ногама 59, 62
не моћи ухватити чему ни репа ни главе 89
не мучи кога памет 201, 203
не (о)бели́ти ни зуба 149, 151
не отворити уста 149, 151
не откинути (не откидати, не скренути) очи од кога, од чега 43, 48, 52, 225

не познавати (не знати) шале 193, 194, 224
 не помолити (не помаљати) ни (бела) зуба 149, 151
 не пустити (не пуштати, не испуштати) кога с ока (из очију) 43, 48, 52
 не саставити (не склапати) уста 146, 151
 не силазити (не спадати) коме с ума (с уста) 90, 94, 95
 не сићи (не силазити) коме с очију 90, 97
 не спуштати (скидати, скинути) ока (очију) с кога 43, 48, 52
 не умети ни бекнути 201, 202
 не чути се жив 193, 194
 неверни Тома 17, 193, 197
 невино јажње 177, 186
 недостаје (фали) коме (једна, покоја, трећа и др.) даска (у глави) 201, 204, 225, 235
 нема кога педаљ од земље 213, 214
 немати главе 201, 203
 немати (једне, треће, четврте, све) даске (у глави) 157, 199, 204, 225
 немати длаке на језику 9, 137, 144
 немати капи крви 60, 62
 немати кичме 176, 181
 немати малога мозга 201, 204, 235
 немати мозга (у глави) 201, 204, 235
 немати ни стида (срама) ни образа 176, 181
 немати образа 176, 181
 немати све шрафове у глави 201, 204, 225
 немати срца 175, 184
 ни бекнути ни унети (не знати и сл.) 89, 100
 ни каше се ко није најео 60, 62
 ни лук јео ни лук мирисао 13
 ни мрава не згазити (погазити, очепити) 175, 179
 није ко весло сисао 201
 није ко с Марса пао 201, 207

није коме (ваљда) сврака мозак попила 201, 204
 није се ко јуче родио 201, 203
 никаква (ниједна, ничија) вера 177, 188
 нису коме све козе на броју (код куће) 100, 201
 нису коме сви точкови на месту 201, 204
 ноге су коме над јамом 59, 62
 ноге су коме окрачале 59, 62
 носити кољиво у џепу 59, 61
 носити мртву главу 122, 126
 обесити (опустити) брк (брке, бркове) 122, 124, 223
 обесити (оборити) главу 122, 124, 223
 обесити (спустити, покуњити, напети) нос 33, 110, 112, 122, 124, 223, 225
 обећа(ва)ти (златна) брда и долине 148, 150
 обећа(ва)ти коме (златне) куле и градове 148, 150
 оби(ја)ти (подбити) ноге 59, 62, 224
 обузда(ва)ти језик 143, 149, 154
 (о)грешити душу 148, 164, 227
 одговарати као с крушке 144, 163, 165
 одговорити (одговарати, казати и сл.) као из пушке 143, 161, 231
 одговорити (одговарати, одвратити, опалити и др.) као из топа 143, 161, 231
 одјурити (прелетети, нестати и др.) као ветар 78, 230
 однети (одузети) коме памет 91, 93
 одузети (узети, узимати, украсти) коме образ 181
 (о)каљати кога блатом 147, 161
 окретати (окренути, бацити, ударити, терати) бригу на весеље 131, 134
 окретати се (ићи и др.) како ветар дува 177, 188
 окретати се (ићи и др.) према ветру 172, 188
 окреће се (врти се) коме у глави 91, 98
 окрзнути кога оком (погледом) 44, 50

оплести кога језиком 147, 155, 237
 осећати се као пребијена мачка 59, 65
 (о)солити коме памет 148, 164, 166
 остави (оставља) кога памет 91
 осушити се као цигански светац 211, 218
 осушити се као Лесандријски светац 211, 218
 отворена глава 200, 205
 отворених очију 42
 отворити ватру (паљбу) на кога 147, 161, 237
 отворити (отварати) коме очи 91, 96, 148
 отворити коме уста 144, 151, 168
 отворити (отварати, уперити) (све) очи (сва четири ока, сто очију) 43, 47
 отворити (отварати) уста 144, 168, 225
 отети коме реч из уста 144, 156, 235
 отети се (отимати се, откинути се, сићи, силазити) коме из (с) уста (језика) 143, 156, 169, 226, 236
 отићи (одјурити и сл.) као попарен 75, 79
 отићи (излазити и др.) покуњена носа 122, 124
 отићи у невидбог 75, 80
 отићи у невидиш 75, 80
 открити, (отворити, показати) своје карте 143, 165, 167
 очи коме искоче (хоће искочити) 42
 очистити ноге 75, 77, 81
 очистити срце 175, 183
 (о)читати коме буквицу (читуљу, литанију, лекцију, придику, проповед итд.) 147, 165, 167
 пада (падне, спадне) коме мрена с очију 89, 96, 102
 падне (тресне, опружи се и сл.) ко колико (како) је дуг и широк 75
 пао коме вео с очију 89, 96, 102, 222

парати (резати) носом небо (облаке) 175, 181
 парити зенице 44, 49
 пасја вера 177, 188
 пасти (падати) као клада 75, 80
 пасти (падати) коме на памет (ум) 84, 90, 94, 102, 225, 236
 пасти мртав од смеха 131, 134
 пасти на теме 91, 98
 пасти (напасати, парити, наслађивати и сл.) очи на коме, на чему 44
 пасти под плашт заборава 90, 96
 пасти с крушке 207
 пасти с неба на земљу 91, 99, 228
 пасти (падати, спасти) с ногу 33, 59
 пасти у огањ (ватру) 110, 115
 пасти у постељу 59, 62
 певати исту песму 146, 164, 166
 певати коме славопојке 147, 164
 пенити се од беса 110, 112, 136, 226, 235, 240
 пече кога на души 122, 123, 125, 226
 пијан до даске 202, 207, 231
 пијан као батина 202, 207
 пијан као дрво 202, 206
 пијан као дуга 202, 207, 231
 пијан као клен 202, 206
 пијан као мајка (земља) 202, 208
 пијан као пањ 202, 206
 пијан као свиња 202, 206
 пијан као секира 202, 207
 пијан као смук 202, 206
 пијан као ћускија 202, 207
 пијан као чеп 202, 207, 231
 пиће попило коме памет 204
 пиштати као змија у процепу 111, 118, 229
 плакати као киша 33, 123, 127, 240
 плакати (расплакати се, заплакати, заплакати се, јецати и сл.) као љута (црна и сл.) година 123, 127
 плакати као мало дете 123
 планути као огањ 110, 113
 плести (заплетати, саплетати, мешати) језиком 145, 155, 238

плести ногама 70, 74, 77, 81
 плете се коме језик 145, 155, 238
 пливати ([о]купати се) у сузама 123, 125
 пљувати (пљунути) коме у очи (у браду, на браду) 147, 160, 223, 228
 пљунути коме истину (у лице) 144, 158
 побегла коме реч из уста 143, 156, 168, 169, 226, 236
 побећи у мишију руну 177, 185
 побити се с памећу 201, 206
 (по)вући (потегнути и сл.) кога за језик 148, 155
 (по)вући кога за рукав 148, 151
 (по)гледати кога, шта преко ока (рамена) 36, 44, 46
 подерана (продрта) врећа 176, 189
 (по)одерати гушу 145, 152
 познавати кога као свој (властити) буђелар (џен) 9, 33, 89, 99, 231
 познавати кога као (своју) кошуљу 89, 99, 231
 познавати (познати) кога под кожом 89, 99
 познавати (знати, прозрети) кога, шта у души 89, 99
 познавати шта до кости 89, 99, 228
 позобати кога оком (очима) 44, 49, 234
 позобати (посркати, покусати) све знање (овога света) 94
 појео би (изјео би) ко и масно ћебе 177, 179
 показати (направити) коме (дуги) нос 147, 151
 покварен до сржи 175, 184
 покварен као муњак 175, 187
 покидати се (цепати се, искидати се) од смеха 131–132, 133
 покондирена тиква 17
 покочити се од смеха 134
 покрене се коме жуч 110, 112, 225
 покуњене главе 122, 124
 полудети од среће 131, 133, 226
 помамом се помамити 110, 115, 226

помести (померити, помутити) коме памет 91, 98
 помолити (помаљати) главу 75, 77
 помолити језик 151, 225
 помрачити (померити, шенути) умом 91, 98
 помркнути (мракнути) на кога очима (погледом) 44, 50
 помутила се коме памет 91, 98
 поново (изнова) се родити 131, 134
 посипати се (посути) се прахом (пепелом) по глави 122, 128, 231, 241
 потамнела коме памет 91, 98
 потпрашити коме табане 74, 75
 (по)трошити речи 155, 169
 похватати (схватити и сл.) конце (чему) 89, 100
 поцрвенети као мак 60, 65, 230
 поцркати (пући, покидати се и сл.) од смеха 131–132, 133, 240
 (по)чешати језик о кога 131, 134
 пошла коме ватра у образе 62, 67
 правити се будала 176, 181
 правити се светац (свецем) 176, 181
 правити се Тоша 176, 181, 182
 празна (шупља) глава 95, 201, 204, 235
 прање мозга (мозгова) 91, 98, 148
 праснути од једа 110, 113
 пратити кога, шта очима (оком) 43, 47
 пратити кога, шта у корак 43, 47
 пребирати шта у глави (по памети, у памети) 90, 95, 102
 превалити очи на кога 44, 48, 52
 превалити преко језика (зуба) 145, 157
 преврнути језик (језиком) 144, 151, 225
 превући коме шта испод носа 147, 160
 преко ноћи 13
 прелетети погледом (очима, оком) 42, 47
 преломити језик 151, 225
 преметати (претурати и сл.) шта по (у) глави (преко главе) 90, 95
 пресећи кога оком 44, 50, 52, 111, 114, 226, 237
 пресећи (посећи, пробости и сл.) кога погледом 44, 50, 52

- претакати (пресипати, преливати) из шупљега у празно* 26, 146, 161
- претворити се у око* 43, 45, 52, 225
- претресати чије кости* 148
- прећи (превалити) брда и долине* 74, 80, 228
- прећи на срж ствари* 144, 159, 169
- прећи на ствар* 144, 159, 169, 228, 237
- прећи (прелазити) у памети (преко памети, у глави)* 84, 90, 95
- префарбан (офарбан, намазан) свим бојама* 175, 189, 232
- приказ(ив)ати (представити, представљати, оцртати и сл.) кога, шта у правој боји (у правим бојама)* 148, 164
- приказ(ив)ати (представити, представљати и сл.) кога, шта у ружичастој боји* 148, 164
- приказ(ив)ати кога, шта црним бојама (у црној, ружној, тамној боји)* 148, 164
- прилепио се (залепио се) коме трбух за леђа* 58, 62
- пристајати на јед коме* 111, 117
- притегнути језик* 154, 226
- прича за (малу) децу* 147, 153
- причати коме причу (приче)* 147
- причати с краја, с конопаца* 146, 159
- пробости (раздерати) коме души (срце)* 123, 126, 226, 237
- провући (провлачити) коме шта кроз уши* 147, 158, 226
- прогласити (проглашавати) црно за бело (белим)* 148, 164
- (про)гутати речи* 145, 156
- продавати бургije* 144, 162, 168
- продавати маглу* 14
- прозрети кога у души* 97, 99
- проповедати у пустињи* 146, 158
- просути на кога пасју чорбу* 148
- протегнути ноге* 70, 74, 77, 81, 225
- проћи (пролазити) као поред турског гробља* 74, 80, 228
- проћи (пролазити, прелетети) кроз главу (главом)* 33, 84, 90, 236
- (про)цедити кроз зубе* 145, 157
- (про)читати између редова (међу редовима)* 89, 97
- пружити (пустити) језик* 143, 146
- пружити (опружити, пустити) корак* 70, 74, 77
- (про)читати коме шта из очију (у очима)* 89, 97
- пукло (синуло) је коме пред очима* 89, 96, 102, 222
- пукне (препукне) коме срце* 122, 125, 136, 226, 235
- пун себе* 175, 186
- пуна је коме глава* 90, 94, 110, 204, 225
- пуна срца* 131, 136, 226, 235
- пуна су коме уста кога* 147, 156, 235
- пуне груди* 131, 133, 136, 226
- пунити коме мозак* 33, 91, 92, 95
- пунити очи* 44, 49, 234
- пуно је коме срце* 33, 100, 131, 136
- пустити коме шта у ухо (уши)* 147, 158, 226
- пустити трбух* 211, 214
- пући (пуцати, свиснути) од беса (једа, муке)* 110, 113, 136
- пухнути (дунути, сунути и сл.) коме шта у главу* 102
- пуца коме глава* 201, 204
- пуцати (прскати, искипети) од здравља* 59, 63, 67, 68, 234
- пуцати од снаге* 59, 68, 234
- пуши се коме глава* 91, 110, 113
- пуши се коме у глави* 202, 204
- пуштати језик иза зуба* 143, 154, 226
- радити као мрав (попут мрава)* 212, 216
- разапињати кога на крст* 123, 128, 231, 241
- разбацивати се речима* 144, 155, 169
- разбијати (лупати) (себи) главу* 90, 98, 226
- разбијати мозак* 90, 98, 226
- разболети се на смрт* 59, 61
- развезати (раздрешити) језик* 137, 146, 154, 226

разјапити (развалити) вилице (уста) 145, 151
разликовати се као небо и земља 213, 218
разнети (разносити) кога на (бабље) језике (по језицима) 148, 156, 226, 236
разумети се у шта као коза у периун 89, 100
разумети се у шта као магарац (магаре) у кантар 89, 100
рана на срцу 122, 125, 226
ранити кога у срце 123, 126, 226, 237
раскидати се (пући, пукнути) од туге 122, 125, 136, 226
раскинути коме срце 123, 125
расте коме капа (кика) 131, 135
растер(ив)ати (разгонити) облаке 131, 134
(рас)топити се од милине (у милини) 131
рећи (казати и сл.) бобу боб (а попу поп) 144, 165, 167
рећи с неба на у ребра 145, 159
ротквин син 190, 230
ружан као ђаво (враг, мајмун, лопов, ноћ, смрт) 212, 217, 218, 231, 241

с душом у носу 59, 64, 227
с ноге на ногу 74
с пуним срцем (учинити шта) 131, 133, 136, 226
(сама) кост и кожа 172, 211, 214
све је коме равно (до Косова) 172, 193, 198
(све) је коме црно 193, 197, 232
свезати вилице 149, 154, 169
(с)везати (затворити, зачепити и сл.) коме уста 154, 169, 238
светао (чист, бео и сл.) образ 180
светлост у глави (мозгу) 89, 98
свило се коме око срца 122, 126
свим фарбама офарбан 175, 189, 232
сврби кога језик 149, 154
сева коме ватра из очију 110, 113

севнути очима 44, 50, 111, 113, 240
седа (бела) брада 60, 63
седети на две столице 177, 188
сетити се (сећати се) кога, чега (као) кроз маглу 100, 101, 230, 240
сиктати (цичати, вршитати) као гуја (као змија) 111, 118, 145, 161, 169, 229
сине (севне) коме главом (кроз главу, у глави) 90, 94, 236
синула коме светлост у мозгу 89, 98
сипати ватру из очију 110, 113, 240
сипати (истресати, истрести, водити и др.) као из рукава 145, 159
сит као крпељ 58, 65
сићи коме с памети 90, 95
сићи (скренути, заћи) с памети 91, 95
сићи (скренути) с ума 91, 95
скакати с једнога краја на други 146, 159, 168, 169, 237
скакати с предмета на предмет 146, 159, 169, 237
скачити (скакати) коме за врат 147, 161, 237
скачити (скакати, полетети) коме у очи 147, 161, 237
скратити (поткратити) језик 33, 154, 169, 226
скратити (поткратити) коме језик 149, 154, 238
скренути коме поглед на шта 48, 52
(с)кресати (казати, рећи) коме истину у лице (у брк, у очи) 144, 158, 237
скреће поглед коме на шта 44
скројен на божју 175, 188, 231
скупити памет 91
скупити све нити 89, 100
слеп као кртица 213, 216
слика и прилика 213, 217
слични као две капи воде 213, 218
смејати се (смешкати се, ругати се и др.) испод брка (под брком) 125, 132, 133
смејати се као луд 134
смејати се (кесити се, церити се) као луд на брашно 132, 133

- смејати се* коме у лице 147, 151, 168
смејати се (церити се и сл.) од уха до уха 132, 133
сметнути (збацивати, смакнути, свргнути и сл.) кога, шта с ума (памети) 90, 95, 235
смотан као сајла 212, 217
соко из вранина гнезда 186
соколово око 42, 50, 240
солити коме мозак 148, 164, 166
спор као корњача 74, 79
спор као рак 74
спустити се до животиње 196
спустити се из облака 91, 99, 228
спустити се на земљу 91, 99, 228
спрести се с памећу 91, 95
срце (до срца) је кога заболело 122
срце је коме на месту 131, 135, 228
срце је коме препукло 123
срце је (стоји) коме у пети 184
срце кличе (расте) 131, 134, 135
срце коме скочи (заигра, задрхти) 131, 134, 226
срце се коме чула из груди 122, 125, 226
срце стрепи (тишати) 122
ставити (стављати, износити, изнети) кога, шта на тапет 148, 159, 235
ставити (метнути, узети) кога, шта под лупу 90, 97
ставити локот на уста 149, 154, 238
ставити прст на чело 90, 93
стављати главу у торбу 13
стављати кога, шта на уста 148, 156, 169
стајати као дрвени бог 213, 217
стајати као камен 176, 189, 230
стајати (бити) на прагу живота 60, 64, 228
стар као Библија 60, 66, 67
стара лија 175, 185
старе кости 60, 63
стари зец 201, 206
стари лисац 175, 185
стари пањ 60, 66, 67
стати коме на ногу 147, 160, 223, 237
створити се каменом 123, 126
стегне се (стеже се) коме срце (око срца) 122, 126, 236
стезати шаке 13, 33, 106, 122, 126, 236
стећи памет 91, 94
стоји коме душа у грлу 59, 67, 227, 234
стока без репа 193, 196
сув (мршав) као бакалар 211, 216, 219
сув као кост 211, 219
сув као вретено 211, 217, 219, 231, 240
сув као комарац 211, 216, 219
сув као иштука 211, 216, 219, 229

танак (сув) као колац 211, 217, 219, 231
танак (сув) као палица 211, 217, 219, 213
танак (танушан) као свећа (о сиротињском парастосу) 211, 218
тврђ (јак) као звожђе 59, 66
тврђ као камен 176, 189
тврђ на пари 180
тврђ на сузи 122, 126
тврђа глава 176, 183
тврдоглав као магарац (магаре) 176, 185, 241
терет пада коме на груди 122, 126, 226, 236
тече коме мед и млеко из уста 147, 157
тече (капље) коме мед с језика (из уста) 147, 157
тешко иде коме у главу 84, 89
тешко је коме при срцу 122, 126, 226, 236
тишати кога срце 122, 126
точкови у глави не раде (не функционису) коме добро 201, 204
тражити по (својој) глави 90, 95
трештен пијан 202
трљати руке 131, 133, 136, 223
трошити језик 146
трчати (истрчавати се) као ждребе пред руду 193, 196, 219
трчати (јурити) као зец 79, 74, 79, 223
трчати као стока на солило 74, 79

ћутати као заклан 149, 163
ћутати као (оловом) заливен 149, 163, 166, 241
ћутати као мула 149, 162, 169
ћутати као пањ 149, 163
ћутати као риба 149, 162, 169

(у)бости кога у срце 147, 160, 237
у ветар пирити 146, 163, 166, 230
увредити кога до дна душе 147
увртети се коме у памет 90, 94
уваћи (увлачити) језик 149, 151
у голој води 59, 62
угрејати табане 75, 78
угристи се за браду 110, 112, 225
угристи се (ујести се) за језик (усну) 149, 151
ударен мокром чарапом 172, 201, 203, 224
ударила коме слава у главу 175, 178
ударити коме у главу 90, 94
ударити (ударати) у бубањ (зурле) и таламбасе 147, 167
ударити у криве струне 144, 164
ударити у махнити (помамни) ветар 91, 101, 112, 114, 226, 230
ударити (ударати) (диплати и др.) у старе дипле 146, 164, 166
уђе (дође) коме буба у главу 90, 94
уздигнуте главе 175, 179, 225
узела се (одузела се) коме реч 149, 155
узети гору на главу 75, 80
узети гору на очи 91, 96
узети добро на ум 91, 94, 102
узети (узимати) кога на језик 148, 156, 236
узети (узимати) кога, шта на нишан 147, 161, 237
узети кога, шта на (под) око 43, 48
узети (узимати) кога, шта у уста 148, 156, 168, 235
узети памет у главу 94, 102
узети (узети се) (добро) у памет 91, 94
узети (узимати) шта на ум 90
узети шуму на главу 75

ујести (уједати, угристи) кога за срце 147, 160, 223, 237
уковати у шта очи 43, 48
укрстити погледе 50, 111, 114
ули(ва)ти коме шта у главу 91, 95, 236
улити коме светло у главу 91, 95
уморан као пас 53, 59, 67, 68, 240
умрети (умирати, скапавати, цржавати) од глади 53, 58, 67, 224
упалила се коме лампица (сијалица, свећица) 84, 89, 98
упасти (насти) као бомба 75, 80
упасти коме у реч 149, 156
упети (упињати, упрети) очи у кога, у шта 43, 48, 52
упити се погледом у кога, у шта 43, 48
упрети поглед у кога, у шта 48
упрети (упирати, упрти) у (на) кога, шта прстом 147, 151
упутити кога на криви (на лош) пут 148, 160
упутити кога на прави пут 148, 160, 228
урезало се (усекло се) коме шта у мозак (у памет) 90, 95, 235
усијана (угрејана, упаљена) глава 199, 202, 205
уста су се коме завезала 149, 154
устати из постеље 59, 62
утувити (утувљивати, убити и сл.) коме шта у главу 91, 94, 95
утерати коме памет у главу 91, 95
утувити (увртети и сл.) (себи) у главу 84, 90, 94
утући (дотући) кога у главу 91, 98
ући коме у главу 90, 94, 225
ући чему под кожу 89, 99
ухватити маглу 33
ухватити путањ 5, 75, 79
(у)хватати се за стомак од смеха (смејући се) 132, 133
уцрвао се коме мозак 201, 205
учинити на кога очима 44, 46
учити кога памети 148, 164, 166
ушао бес у кога 110, 117

- ушао ђаво (враг) у кога, коме (под кожу) 110, 117, 231
- хватати (ухватити) маглу 70, 75, 78
- хладан као камен 192, 197, 240
- хладан као мрамор (попут мрамора) 192, 197, 230
- хладан као стена 192, 197, 230
- хтети погинути од смеха 131, 134
- цепати (парати, кидати) коме срце 123, 125
- црвен као булка 111, 115
- црвен као крв 60, 63
- црвен као мак 60, 65, 230, 240
- црвен као паприка 111, 115, 119
- црвен као рак 60, 68, 240
- црна овца 177, 186
- црну вуну прести 122, 124
- чврст као стена 176, 189, 230
- челик од човека 59, 66
- честита (племенита, добра и сл.) душа 175, 182
- читати коме на носу 89, 97
- човек без кичме 176, 181
- човек добра кова 176, 189
- човек дренове главе 176, 190, 219, 230
- човек жабље крви 185
- чвек зла срца 183
- човек јаке кичме 176, 181
- човек јужњачке (вруће, вреле, жестоке) крви 193, 195
- човек кратке (мале) памети 201, 205, 219
- човек мека образа 176, 180, 184
- човек на (своје) месту 176, 188
- човек немирне (нечисте, опаке, погане, зле) крви 175, 184
- човек од књиге 201, 203
- човек од начела 176, 179
- човек од образа (од части) 176, 180
- човек од ока 212, 214, 219
- човек од речи 176, 219
- човек од срца 175
- човек оштре длаке 193, 195
- човек старога кова 176, 189
- човек хладне (рибље) крви 193, 195
- човек црна образа 176, 181
- човек чиста образа 180
- чувати запећак 75, 80
- чувати језик 143, 154
- чувати постељу 62, 59
- шарати очима 42, 47
- шарена гуја 177, 186
- шенути главом 91, 98
- шепаве кобиле син 176, 185
- шибати кога језиком 148, 169, 226, 237
- шибати (ошинути, стрељати, прострелити) кога очима 44, 50, 52, 111, 114, 226, 237
- шибати кога речима 147, 155
- шибати по чијој глави 144, 161, 223, 228, 237
- шкргутати (шкрипати) зубима 9, 33, 106, 110, 112, 136, 222–223, 225
- штедети речи 155, 169
- шугава (зубава) овца 177, 186

УНИВЕРЗИТЕТУ НОВОМ САДУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
21000 Нови Сад
Др Зорана Ђинђића 2
www.ff.uns.ac.rs

Штампа
Кримел, Будисава

Тираж
60

ЦИП